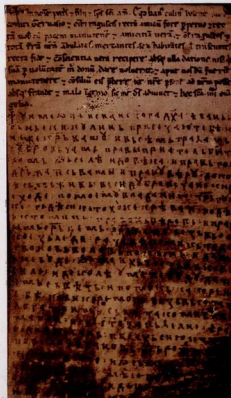

Marko Vego

POSTANAK SREDNJOVJEKOVNE BOSANSKE DRŽAVE

Marko Vego

POSTANAK SREDNJOVJEKOVNE BOSANSKE DRŽAVE

Prof. MARKO VEGO

POSTANAK
SREDNJOVJEKOVNE
BOSANSKE DRŽAVE

Odgovorni urednik
DR MURIS IDRIZOVIC

"SVJETLOST", OOUR IZDAVAČKA DJELATNOST, SARAJEVO
1982.

Recenzenti:
dr PAVAO ANDELIĆ
dr MUHAMED HADŽIJAHIĆ

567510

Povodom 75. godišnjice života

Redakcioni odbor:

Prof. dr JELENA BERBEROVIĆ, prof. dr VLADIMIR-DURO DEGAN, prof. dr
MUSTAFA IMAMOVIĆ, prof. dr DUŠAN KEČMANOVIĆ, prof. dr ZDENKO
LEŠIĆ, prof. dr VLADIMIR SULTANOVIĆ

PRVI DIO

*TERITORIJALNI RAZVITAK SREDNOVJEKOVNE
BOSANSKE DRŽAVE*

UVEDNA NAPOMENA

Davno se ukazala potreba da se itaocima pruži jedan sintetički rad o postanku srednjovjekovne bosanske države da ima pregled cjelokupnog zbivanja oko formiranja bosanske države. To je djelimično pokušao dr Vladimir Corović držeći se izvora 12—14. vijeka. To je dobar početak obuhvatajući historiju do kraja 13. vijeka. Uvidio sam da to nije dovoljno jer nisu opisana zbivanja poslije kraja 13. vijeka.

U ovom radu izlažem materiju o postepenom osvajanju ili pripajanju oblasti i župa koje su kasnije sačinjavali bosansku državu u srednjem vijeku. Opisao sam pojedine oblasti s nekim glavnim župama ne ulazeći u detalje. Sami naslov ovoga rada zahtijeva da opišem granice bosanske države u raznim periodima srednjeg vijeka. Taj posao je vrlo težak i komplikovan jer su se posjedovni odnosi u bosanskoj državi skoro stalno mijenjali. Zato niko nije u stanju dati neke određene i stalne granice bosanske države. U ovaj rad sam uklopio sva područja današnje Bosne i Hercegovine bez obzira da li su susjedni vladari nekad vladali nekom župom ili oblasti u Bosni i Hercegovini.

Napominjem da sam često ponovio pojedine izvore jer se to za ovakvu temu ne može izbjeći. Jedan historijski izvor vrijedi kao dokaz širenja granica bosanske države i isti taj kao dokaz suvereniteta bosanske države. To se jasno vidi u prvom i drugom dijelu ovog rada. Svrha mi je da pružim razvoj bosanske države u srednjem vijeku, tako da ga razumije svaki čitalac.

U drugom dijelu dokazujem da je srednjovjekovna bosanska država bila suverena u duhu srednjeg vijeka i srednjovjekovnih pravnih normi.

U dokumentaciji su dokazi za izloženi materijal u prvom i drugom dijelu tako da sam zbog šire upotrebe donio i prijepis raznih povelja i pisama.

Pisac

Prije nego pređem na prikazivanje historije pojedinih srednjovjekovnih oblasti Bosne i Hercegovine biće od velike važnosti za naučne radnike i šire društvo da se upoznaju bar djelimično, i koliko je to moguće, s razvojem širih teritorija srednjovjekovne Bosne i Hercegovine od kojih se postepeno, uz velike teškoće i razne promjene, formirala jedinstvena bosanska država. Da to postignemo, treba da imam na umu sve glavne promjene razvitka predfeudalne Bosne i Hercegovine jer su društveni odnosi vladajuće klase određivali, vrlo često u raznim vremenskim razdobljima, veličinu feudalnih posjeda i same države.

Poznata je rascjepkanost feudalnih posjeda u čitavom srednjem vijeku. To je upravo glavna oznaka razvitka tadašnjeg društva nastalog na osnovi klasne borbe i podvojenosti i raznih interesa pojedinih nižih i viših feudalaca. Ako pomenutu situaciju imamo u vidu, neće nimalo biti zagonetno što je srednjovjekovna teritorija Bosne i Hercegovine bila sad mala, sad velika. To je sigurno ovisilo o snazi unutarnjih, domaćih feudalaca i slabosti centralne vlasti: kneza, bana, kralja i feudalaca, mjesnih gospodara (župana, kastelana). Nema nikakve sumnje da je i slabost susjednih država, koje su često pretendovale na prisvajanje Bosne i Hercegovine u današnjoj formi od Ugra do susjednih domaćih feudalaca iz raznih pokrajina i raznih naziva, igrala značajnu ulogu. Ta pojava za to doba nije nimalo čudna ni rijetka jer su klasni interesi feudalaca u prvom redu bili motorna snaga, bez obzira na međusobne rodbinske veze, bliske i daljne. Treba da znamo da je u srednjem vijeku u Bosni i Hercegovini rijetkost naći višeg feudalca ili vladara raznih naslova koji nije bio povezan uskim ili daljnjim rodbinskim vezama s drugim feudalcima u zemlji ili izvan vlastite države.

Takvo društvo nije nijedna društvena snaga mogla usmjeriti u jedinstveni pravac za opću korist naroda uopće, s obzirom na klasnu podvojenost, klasnu borbu koja je stalno trajala, naročito između feudalaca i kmetova i manjeg broja robova i zanatlija na feudalnim crkvenim i svjetovnim imanjima i dvorima. Ako to imamo u vidu, biće nam dosta jasno i historijsko kretanje i razvoj bosanske države i njezinih nosilaca gdje do izražaja nije mogla doći potlačena klasa kmetova i robova. Podređena klasa jedino je izražavala svoje nezadovoljstvo putem raznih manjih i neorganizovanih, spontanijih buna. U to doba ne smijemo tražiti neku *nacionalnu svijest i veličati feudalce kao nacionalne borce za slobodu klase, jer tada još nije bila formirana nacija kao u današnjem ili u buržoaskom društvu. Postojalo je nacionalno ime čiji je nosilac bio feudalac.*

Ako tako posmatramo to doba, neće nas nimalo zbuniti činjenica da jedan feudalac iz jedne države i istog nacionalnog ili plemenskog imena i porijekla prelazi u tabor nekog drugog feudalca drugog nacionalnog imena ili plemena. Takav proces uslijedio je i na području srednjovjekovne Bosne i Hercegovine. To je upravo razlog da nas nimalo neće iznenaditi da je srednjovjekovni teritorij Bosne i Hercegovine često i duže mijenjao svoj obim i granice, mijenjao veličinu.

Postojale su i borbe između domaćih feudalaca u svrhu prisvajanja pojedinih područja bez obzira na rodbinske veze, ali te borbe nisu gotovo nikad bile iz vjerskih razloga, ukoliko ih nisu izazvale strane sile radi ekonomske koristi. Odatle su potekle i nevjere prema nadređenim feudalcima, neposrednim suverenima, iako su, u stvari, ti feudalci bili rođaci pobunjenih feudalaca. Mogli su biti i suplenici koji su se bunili protiv nadmoći višeg feudalca. Naravno, u tome prisvajanju pojedinih područja često je igrao veliku ulogu tuđinski vladar iz kuće Arpadovića, Anžujaca i drugih koji su davali bosanskim feudalcima posjede izvan granica tadašnje srednjovjekovne bosanske države: u Slavoniji, Hrvatskoj i Dalmaciji, pa čak i u Zeti (Duklji). Bilo je mnogo slučajeva da su pomenute povelje bile formalnog karaktera tako da obdareni bosanski feudali nisu nikad primili investituru na darovane posjede, naročito ako se radilo o posjedima izvan granica bosanske države. To je rađeno jedino da se ošteti protivnička stranka.

Navodim samo nekoliko primjera za gornje izlaganje. Napuljski kralj Ladislav Anžujac iz Napulja daruje 1292. godine sinovima vicevojvode Pavla Hrvatinića mnogo sela u župi Vrbasu i posjed Starigrad u župi Požezi, iako je to darivanje, osim sela u župi Vrbasu, bilo formalno da bi se napuljski kralj Ladislav, izabran od Hrvata i Bosanaca za ugarskohrvatskog kralja 1403. godine osvetio svomu protivniku, takmacu za ugarskohrvatsko prijestolje Sigismundu i Luksemburgovcu. Zna se da je tada i Bosna pristala uz napuljskog kralja Ladislava Anžujca s bosanskim kraljem i velikim bosanskim vojvodom Hrvojem na čelu. Bosanski kralj Ostoja i veliki bosanski vojvoda Hrvoje prisustvovali su krunidbi napuljskog kralja Ladislava za ugarskog kralja a ujedno i hrvatskoga, i to u Zadru, ljeti 1403. godine.

Veliki bosanski vojvoda i herceg splitski Hrvoje vodio je mudru politiku u bosanskoj državi u sukobu dviju dinastija za osvajanje ugarskohrvatskog prijestolja te je nagovorio bosanskog kralja Ostoja da se konačno, bez kolebanja, opredijeli za napuljski dvor i njegovu politiku. Tim gestom i takvom vještom politikom veliki bosanski vojvoda Hrvoje postao je i namjesnik kralja Ladislava za Dalmaciju i ujedno herceg grada Splita. Herceg Hrvoje kovao je i svoj srebrni novac u Zadru da dokaže da je istinski namjesnik u Dalmaciji. Novac je bio od finog srebra.

Tako je hrvatski i bosanski ban Pavao Subić Bribirski dobio povelju od napuljskog kralja Karla II napisanu u Napulju 19. augusta 1292. godine kojom mu se daruje grad Drežnik kod Cazina, župa Pset (Bosanska Krupa) i plemo Sudžani u Jezeru, na desnoj strani Une između Bosanske Krupe i Bihaća, Gaj i Novi grad padno od Une, župa Sane i Vrbasa, tako da je u to doba vlast Subića dosegala do bosanske granice na istok od župe Pset, to jest do istočnih padina Grmeča.)

¹ J. T. Smičić, *Codex diplomaticus*, VII, br. 86 (104–105). Kralj Karlo II Anžujac (predređuje posjede darovane od sina mu Karla Subića tenimento sue territorii, quod Dymisch (Drežnik) vulgariter (appet) larer, nec non progeniem sui generationem, que vocatur Sazany et Pset que est iuxta territorium predictum, et ab inde usque ad confinia provincie que dicitur Bosna

Napuljski kralj Ladislav darovao je 1406. godine vojvodi Sandalju Hraniću Kosač, gospodaru oblasti Drine, gradove: Drežnik, Slunj, Cetin, iako Sandaljeva noga nije nikad stupila na darovane posjede iako su bili značajni ekonomski i stratejski. Tako je gotovo redovno bilo među domaćim feudalcima za vrijeme postojanja srednjovjekovne bosanske države. Zato se ne može tačno opisati teritorijalni razvitak bosanske države jer su joj se granice skoro stalno mijenjale uslijed pritiska ugarskohrvatskih kraljeva iz Budima i nekih njima nevjernih bosanskih vladara i feudalaca iz viših krugova i pritiska sa strane koji je često slabio bosansku državu.

Grčki pisci često su pisali o doseljavanju Južnih Slavena u pojedine današnje krajeve Balkanskog poluotoka i njihovim borbama u bizantijskim pokrajinama pod geslom plemenske demokracije s vojnim starješinama na čelu. Sposobniji i bolje naružani pojedinci nametnuli su se svojim suplenicima za vođe i s njima vladali i prisvajali veći dio ratnog plijena u svezi sa svojom družinom.

Pojedina plemena Južnih Slavena lutala su podugu po Balkanskom poluotoku dok nisu našla za se stalno mjesto boravka. Postojalo je stalno pomjeranje i gibanje raznih slavenskih plemena uz traženje boljih i sigurnijih područja za stalno naseljavanje. Jače i bolje oružano pleme ili rod uvijek je zauzimalo plodnije zemljište, šume bogatije zvijerima, vode obilnije ribom. Najposlije su se manja plemena i rodovi utapali u veća i jača druga plemena raznih imena sa srodnim jezikom i tako vremenom gubili stare plemenske ili rodovske nazive.

Posebni teritorij pojedinih slavenskih plemena nazivao se *župom*. Imao je prirodne granice. Svi suplenici su na plemenskom saboru, zboru, birali svoga vođu koji se zvao *župan* ili *knez* i odlučivali o ratu i miru, sudili se među sobom i s drugima iz susjedstva. Uvijek su živjeli na jednom istom području i nisu se miješali s drugim plemenima i rodovima, bar u početku, osim povremeno radi zajedničkog ratovanja i nekog suđenja ili dogovora o ispašama. Po imenu starješine plemena ili roda, ili prirodnog obilježja, po imenu rijeke pristenstvo, većina župa dobila je svoje skoro stalno ime. Takav proces bio je i u cijeloj Evropi u doba srednjeg vijeka.

Poslije pokršćavanja Južnih Slavena u 8. i 9. vijeku crkva je igrala veliku i značajnu ulogu u društvu kao glavni saveznik feudalaca u ranom i kasnom srednjem vijeku. Kmetovi su u razvijenom feudalizmu doživjeli svoj razvojni put kad su došli u nezgodan položaj radi novčanih davanja umjesto prirodina. Južni Slaveni objedinili su svoje župe, političko-teritorijalne jedinice u savez plemena i kao takvi išli u razne ratne pohode i okrajše protiv moćne i bogate Bizantije, Franka i Venecije. Upravo takav razvoj nastao je i u Bosni i Hercegovini u oblastima: Bosni, Usori, Soli, Donjim krajinama, Humu, Završju, Zagorju, Neretvanskoj krajini, Travuniji i u drugim susjednim južnoslavenskim pokrajinama.

Postanak imena Bosna

Postavlja se i danas, kao i u prošlosti, konkretno pitanje o postanku imena Bosna i njegova širenja na područja koja u prvim vijekovima nisu sačinjavala političku jedinicu Bosnu pod raznim imenima: vojvodina, banovina, kneževina, kraljevina itd. Zato je potrebno da objasnimo historijski razvoj pojedinih oblasti koje su postepeno postajale sastavni dio srednjovjekovne Bosne i srednjovjekovne bosanske države. Treba imati na umu pravi pojam srednjovjekovne Bosne i Herce-

govine, bez obzira kome su njihovi pojedini zemljišni dijelovi pripadali, te ujedno objasniti pojam države Bosna s njezinim područjima.

Prošlo je mnogo vremena dok su se današnje bosansko-hercegovačke granice i oblasti uklopile u pojam bosanske države. Kao to znamo, historičari neće moći da dođu do pogrešnih tumačenja bilo koje vrste. Zato i želim da neke pojmove iz historije razjasnim i postavim, prema historijskim izvorima iz arhiva i terena, na pravo mjesto, naravno po mome dosadašnjem iskustvu i saznanju. Naglašavam da nema prave i istinite historije nekog kraja bez usaglašavanja arhivske građe sa spomenicima kulture i civilizacije na određenom terenu o kome se raspravlja. Pustimo neka govore historijski dokumenti svake vrste iz vremena srednjeg vijeka jer su mnogi tačni i u saglasnosti sa s terenskom baštinom kulture. Sama topografija za sebe govori mnogo jer su historijski zanisi o toponimima gotovo uvijek tačni i mogu se većim dijelom kontrolisati na terenu. Potrebno je prethodno pravilno pročitati nazive mjesta spomenutih u arhivskim zapisima, pa, tek iz toga, pronalaziti ih na terenu. Zna se da su stanovnici pojedinih krajeva na našem terenu iz sebe ostavljali razne nazive koji nam pomažu da pravilno rekonstruišemo historiju i etnografiju jednog kraja.

Često su srednjovjekovni pisari pogrešno zabilježili imena, prezimena, pojedina mjesta jednog kraja, naročito pisari iz dalmatinskih autonomnih gradova i talijančari, koji su po porijeklu većinom bili Romani. O tome se može uvjeriti svaki historičar koji upotrebljava historijske izvore iz pojedinih arhivskih knjiga koje se i danas čuvaju u arhivima autonomnih dalmatinskih gradova iz srednjeg vijeka.

Takav razvoj doživjele su pokrajine Bosna i Hercegovina u svim periodima srednjeg vijeka. Postavlja se razložno pitanje o postanku imena Bosna i njegova širenja od prvobitnog područja na susjedne oblasti i župe. Stari pisci humanisti doveli su postanak imena Bosna u vezu sa imenom *trakačkog plemena Besi* koje je, tobože, dalo ime rijeci Bosni i po njoj i zemlji Bosni. Trako plemu u Bosni nije ostavilo nikakvih tragova kulturnog i civilizatorskog karaktera, pa ni ime Bosna nije moglo po njima nastati. Jedina iznimka je nalaz trakačkog konjanika iz 3. vijeka nove ere. Gornje mišljenje o postanku imena Bosna zastupao je dubrovački pisac opat Mavro Orbini. Dr Lj. Thallóczy i dr Karlo Pač izvodili su postanak imena Bosna od *albanske riječi* bos u značenju slanice gdje se ispirala so. Drugim riječima, Bosna je istovjetna Solnoj zemlji, današnjem tuzlanskom kraju koji uistinu obiluje naslagama soli ispod zemlje. To se mišljenje ne može primiti jer i konjički kraj, župa Neretva, ima slanin izvoru u Orahovici. Sama činjenica da se tuzlanski kraj u srednjem vijeku naziva Soli — Solna zemlja ili dio široke i prostrane oblasti Usore, očito govori da to nije prvobitna Bosna niti se stalno udomaćilo ime Bosna za oblast Usoru. Zna se da su to dvije različite oblasti. *S druge strane, prvobitna Bosna nije nikad imala neke slane izvore da bi se opravdalo njezino ime izvedeno od albanske riječi bos, turske tuz u značenju so.* Sigurno znamo da se područje prvobitne Bosne prostiralo od Konjica do blizu Maglaja. Već lijeva strana Konjica zvana i Neretva nije nikad bila u sklopu bosanske Neretve nego je pripadala oblasti Humske zemlje. 23. januara 1473. godine spominje se da je varoš Konjic u Bosni, u Kraljevoj zemlji. Tako se to područje Bosne nije nikad nazivalo Solnom zemljom čije bi ime bilo izjednačeno s imenom Bosna.

Neki drugi historičari izvodili su, ili još i danas izvode, postanak imena Bosna od imena rimskog municipija (općine) Bistue kod Zenice ili Travnika po kome se, tobože, nazivala i bistuanska crkva spomenuta 530. i 533. godine. Drugi su to ime

Bosna izvodili od imena rimske postaje ad Basante smještene negdje na ušću rijeke Bosne, dok dr Anton Mayer izvodi ime Bosna od praindoevropske riječi s osnove u značenju *voda tekućica, te bi Bosna označavala isto što i naša rijeka Bosna.*

U doba Rimljana spominje se uistinu rijeka Bathinus koja je dijelila ilirske Breuke od Oserijata. Zna se da su obadva plemena živjela u današnjoj donjoj Bosni pa nisu ni mogla dati naseljenju zemlji ime Bosna. Time se u potpunosti isključuje gornje mišljenje. To su mogli učiniti jedino ilirski Desitijati s centrom u Brezi gdje im je, po izvorima, bio glavni grad, ukoliko to nije bilo u Visokom sa svojim starim prahistorijskim i srednjovjekovnim gradom Visokim smještenim na brdu iznad varoši Visoko. Ipak je vrlo velika zagonetka što se u predrimsko doba spominju sve glavne rijeke na Balkanskom poluočtu, dok o rijeci Bosni izvori šute. Ime Bosna samo po sebi vrlo je kratko i jednostavno pri pisanju i izgovoru, pa ne bi moglo biti nikakve sumnje u pisanju o njoj kad bi postojala u predrimsko, rimsko ili predslavensko doba.⁷⁾

Iz tih razloga rješenje postavljenog problema treba da potražim na drugoj strani, na *slavenskom porijeklu imena Bosna, oslanjajući se na praslavensku baštinu u toponimima.* Mislim da su stari Slaveni doseljeni u centralnu Bosnu donijeli sa sobom ime Bosna, kao što su to uradila neka druga slavenska plemena, manja ili veća, doseljena iz Karpatu na Balkanski poluočak. Za potvrdu toga mišljenja mogu navesti neke historijske izvore iz srednjeg vijeka. Poznato je da su generacije Slavena 840. godine spomenute u ugovoru franačkog vladara Lotara i dužda iz Venecije Petra Tradenika u gradu Paviji (Padovi) u Italiji.

Navodim nekoliko primjera da su neka slavenska plemena i rodovi iz prado-movine iz Karpatu ostavila značajne tragove svoga imena na južnoslavenskom području. Tako je plemo Duljeba i u novoj domovini zadržalo svoje staro ime iz prapostojbine jer se u 9. vijeku Duljebi spominju oko Radgone i Slovenskih Gorica i oko Spitala u zapadnoj Koruškoj, iako su se kasnije utopili u slovenačko ime. Vjerovatno su pripadali panonskom knezu Pribini. Arapski pisac, odnosno putopisac Ibrahim ibn-Jakub oko 965/66. godine, piše da je u centralnoj Evropi vidio mnogo slavenskih plemena kojima po snazi niko nije ravan.⁸⁾ Za razna plemena i rodove zna i historičar Toma arhidakon iz Splita kada piše u polovini 13. vijeka da su Hrvati pomiješali narod te se kasnije spominje jedno plemo (genus unum), ka-

⁷⁾ Mavro Orbini, *Il regno degli Slavi*, Pesaro 1601, p. 344; Geza Alföldy, *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien*, Budapest 1965, S. 39; Ivo Bojanovski, *Dolabellin system cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, 287, 305; T. Kowalski, *De itinere slavico*, Varšava 1948; Anton Mayer, *Die Sprache der alten Illyrier*, Bd. I, Wien 1957, S. 284; Fr. Rački, *Documenta*, p. 407; i dalje; Ferdo Šišić, *Pričućnik*, 581, 583—584, Zagreb 1914; J. Luccari, *Copiosio ristretto*, p. 196, Ragusa 1790; D. Mandić, *Bosna i Hercegovina I*, Chicago 1960; Marko Vego, *Civitas Vrbosna*, Naše starine 1972 (XIII), Sarajevo 1972, 85—86; isti, *Postanak imena Bosna i Hercegovina*, časopis "Survey" Num. 1, Sarajevo 1974, S. 74—90; dr Julije Jelenić, *Problem imena Bosna*, Franjevački Vjesnik 1930, 1—5; Lj. Thallóczy, *O značenju imena "Bosna"*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu 1889 (I), S. 1; isti *Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und Hercegovina*, Bd. I, S. 331—336; Carl Sax, *Mittheilungen der k. k. geographischen Gesellschaft in Wien* 1883, separat S. 15; Vjekoslav Klačić, *Poviest Bosne*, Zagreb 1882, 32 bilj. 6; dr Ivo Bojanovski, *Radovi III (1973)*, izdanje grada Zenice 1973, 394—395; *Poslojčno slovarjansko onomastika* — Moskva 1972, 116—118, izdanje Akademije znanosti UDSSR i Poljske Akademije znanosti, pod imenom Bosna.

⁸⁾ Vladimir Mažuranić, *Rječnik*, 286, sub voce Duljebi; T. Kowalski, o. c., opis slavenskih plemena i njihovih običaja.

sniji narod, pod jednim imenom, međusobno sličan po načinu života i običajima, ali, ipak, jednog jezika.

Takav razvoj bio je u vrijeme življenja Tome arhiđakona koji je pisao historiju iz svoga iskustva i podataka iz arhiva. To je upravo ono što sam želio doznati o stvaranju većeg plemena od manjih plemena i rodova u procesu zajedničkog življenja pod jednim političkim vođom i na jednom jedinstvenom i zajedničkom području.

Navodim nekoliko primjera iz Bosne i Hercegovine o postojanju plemena. Selo Kolun postalo je još u ranom srednjem vijeku u okolini Njitre u Slovačkoj dok se u nas pospominje pleme Kolunić, sličnog imena, 25. maja 1325. godine u povelji kneza bosanskoga Vukoslava Hrvatinića iz grada Ključa na Sani, u Donjim krajiima.⁴⁾ I danas selo Kolunić postoji na jugu od Bosanskog Petrovca, u plodnom kraju, sa ostacima srednjovjekovnog groblja i ruševina od crkve Svetog Đurđa (Đurđevica). U tom groblju postoji grupa stećaka u obliku ploča. Tu je pronađen na jednoj kamenju nadgrobnoj ploči glagoljski natpis (epitaf) nekog Ostoje Ostojića iz 14—15. vijeka.⁵⁾ Kolunić se spominje i 1395. godine u vidu naselja i plemena čiji su članovi selili i u druge krajeve, na zapad od Une u pravcu Like. Tako se, 1486. godine, spominje dijakon Broz Kolunić u rukopisu "Knjiga svetoga Bernarda" koju je dovršio Leonardo Doljanin za crkvene potrebe, u doba kralja Matijaša Korvina. U knjizi se naročito ističe da je dijakon Broz porijeklom iz plemena Kolunića, živio u Senju.

Pleme Drežnik oko grada Drežnika kod Cazina i pleme Kristić spominju se u 13. vijeku u povelji ugarskog kralja Bele IV obnovljenoj 1548. godine od kralja Ferdinanda I Habsburgovca. To je sve u granicama zagrebačke županije i kraljevine Slavonije. Da bi nam ta situacija o plemenima bila jasnija, napominjem da su ruska plemena Smoljani i Bužana ostavila tragova na području bosanske države i susjednih oblasti. Takvih imena u toponimima ima u nazivu Buškog blata, Bužim-grada u Krajini. Pleme ili rod Nebulhe (Nebjusi, danas selo) spominje se kod Bihaća 1324. godine, a do sela Kolunića kod Bosanskog Petrovca i selo Smoljani. I danas postoji mnogo vlastitih imena Smoljana u Hercegovini, Dalmaciji i Bosni. Više porodica Smoljana žive i danas u selu Međugorju u župi Brotnju kod Mostara. Smoljani se u Bosni spominju kao selo 1395. godine, dok grad Bužim sa svojim srednjovjekovnim zidinama postoji i danas kao sjećanje na pleme Bužana, svakako porijeklom s rijeke Buge. Bužim se često spominje u srednjem vijeku od 1251. godine i nadalje. Bosanski grad Bužim obnovljen je oko 1496. g. od hrvatskog kneza Jurja Mikuličića koga je zbog politike ubio herceg Ivanš Korvin uz pomoć svojih feudalaca. To se navodi u jednom glagoljskom natpisu iz grada Bužima, danas u Povijesnom arhivu u Zagrebu. Iz natpisa se vidi da je knez Juraj Mikuličić bio diplomat na glasu jer je ugovor mira sa sultanom sklopio 1495. godine u ime

ugarskog kralja. Kraj oko Bužima nazivao se Čavom s plemenom Čava na čelu. Kasnije je Bužim identifikovan sa Čavom, dijelom kraljevine Slavonije.⁶⁾

U srednjem vijeku često se spominju Glamočani i njihov grad Glamoč (Dlamoč). Pleme-rod Glamočana spominje se u jesen 1361. godine. U jednoj povelji iz 1207. godine spominje se Stojko Glamočanin. Još prije pomenutih izvora spominje se 1164. godine kako se opatica Svetog Tome u Biogradu na moru parniči s Glamočanima doseljenim iz Bosne radi neke zemlje u blizini posjeda Mogorovca. Iz datih podataka vidi se da se jedna grana Glamočana preselila na područje oko Biograda na moru. Kod današnjeg grada Glamoča u Bosni protezala se granica splitske nadbiskupije u čitavom srednjem vijeku, do početka 15. vijeka. Bosanski ban Tvrtko Kotromanić izdao je ćirilsku povelju knezu Vuku Stipaniću Hrvatiniću kojom mu je 11. augusta 1366. godine darovao grad Glamoč, dok se u pismu kralja Ostoje od 6. januara 1404. godine spominju Glamoč, Duvno, Bosna i Visučić-grad kao posebni posjedi bosanske države, u rukama vojvode Pavla Klešića koje mu je nekad oduzeo kralj Ostoja Kotromanić. U Ostojinu pismu se izričito navodi da se svi pomenuti posjedi vraćaju vojvodi Pavlu Klešiću osim grada Visučića na Cetinu iz darivanja drugog posjeda u vidu prisilne zamjene.⁷⁾

Pleme-rod Livnjana spominje se stalno u srednjem vijeku u domaćim i stranim ispravama i zapisima. Oko Livna (Hlivna) ili Bistričkog grada u župi Livnu (Bistrici) prostirali su se posjedi župana iz Livna i njegovih feudalaca. U ispravama povelji hrvatskog kneza Muncimira iz 892. godine i njegova oca kneza Trpimira spominje se župan Livna Želimir ili Željčev. Uspomena na Livno postojala je i nadalje kao na sastavni dio ranosrednjovjekovne kraljevine Dalmacije (Hrvatske). Car Konstantin Porfirogenet spominje župu Livno oko 949. godine kao dio hrvatske države knezova i kraljeva Trpimirovića. 1207. godine izričito se navodi da je postojao neki Tatar iz plemena-roda Livnjana. Rod Ciprijanića dugo je živio u Livnu dok se nisu odselili u Vrljku na Cetinu. Tako se spominje Vlatko Ratka Matijevića iz Vrljke iz roda Ciprijanića 1366. godine, i to kao svjedok na sudu pri kaptolu splitske nadbiskupije u Splitu, to jest pred crkvenim sudom. Ipak napominjem da je ponekad teško praviti razliku između plemena i roda u raznim periodima.⁸⁾

Takvih plemena i rodova bilo je mnogo više u Bosni i Hercegovini u srednjem vijeku kao i u susjednim državama Južnih Slavena. Navodi se da je knez Mrdeša iz Huma spomenut sa svojim rodom u Vijeću umjerenih u Dubrovniku 1333. godine. To se radi o poznatom humskom plemenu-rodu Bogavčića koji se pamićio s Korčulanima posredovanjem kaptola splitske nadbiskupije u Splitu 1397. godine zbog ubistva jednog iz roda Bogavčića. Kasniji knezovi Huma Radivojević-Jurjević-Vlatkovići nasljednici su jednog od Bogavčića koji je u 14. vijeku igrao značajnu ulogu u bosanskoj državi, tako da se knez Juraj Radivojević oženio kćer-

⁴⁾ J. Smičiklas, *Codex diplomaticus*, IV, br. 409; R. Lopašić, o. c., 138—145, dodatak XIII, 307; Marko Vego, *Zbornik*, knj. IV, br. 276, sa starijom literaturom.

⁵⁾ J. Smičiklas, o. c., p. 396; II, p. 251; dr. Duro Surmin, *Acta croatica I*, Zagreb 1898, 83—84; Lj. Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma*, I, br. 439. Pisar u povelji piše: "... a vrasmus mu njegov grad" u D'lamoči i sve (sve) njegov(o) što je u D'lamoči bilo i u Dumni i u Bosni ... " Pod imenom D'lamoč ima se razumjeti župa Glamoč s gradom Glamočom, a pod imenom Dumno župa Duvno i naselje Duvno.

⁶⁾ Fr. Rački, *Documenta*, p. 14—17, 400, 200; Vj. Klaić, o. c., 15—25; J. Smičiklas, III, br. 58—59; Marko Vego, *Naselja bosanske srednjovjekovne države*, Sarajevo 1957, 45—46.

⁷⁾ Gr. Fejer, *Codex diplomaticus*, vol. II, tom. IV, p. 84; J. Smičiklas, *Codex diplomaticus*, XII, p. 251; Vj. Klaić, *Grada za topografiju i historiju biljvanjske župe i grada Hlivna*, Vjesnik hrvatskog arheološkog društva 1928, 15—25; Fr. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, Beograd — Zagreb 1928, p. 398, 307; Muhamed Hadžijahić, *Godišnjak Ist. dr. Bosne i Hercegovine*, 1969, Sarajevo; isti, *Godišnjak VIII Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1970, 201—259; D. Mandić, o. c., 47—54, sa starijom literaturom; J. Smičiklas, o. c., IX, 264 (238).

⁸⁾ Marko Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, knj. IV, br. 264, sa starijom literaturom; R. Lopašić, *Bihać i Bihaćka Krajina*, Zagreb 1890, 95.

kom kralja Dabiše. Tako su se Bogavčiči-Radivojevići čvrsto povezali i u politici s Kotromanićima. To se jasno očitava tokom čitavog srednjeg vijeka. Poznato je da su knezovi Radivojevići tužali granice bosanske države od Neretve do Cetine do vremena kad je vojvoda i herceg Stjepan Vukčić Kosača prešao Cetinu u pravcu Poljica dopirući čak do Splita.⁹⁾

Mogu ustanoviti da je na zapadu od Livna, Glamoča, Kolunića, Donjih kraja i u samoj centralnoj Bosni živjelo mnogo raznih i različitih rodova, bratstava, plemena s većim ili manjim brojem žitelja. Tako je bilo u Srbiji, Crnoj Gori (Zeti), Raškoj, Hrvatskoj, Dalmaciji i Slavoniji, a da ne govorim o Makedoniji i Sloveniji.

Tako se u povelji-listini napuljskog kralja Karla II Anžubca od 1292. godine, izdatoj hrvatskom banu Pavlu Šubiću Bribirskom spominje pleme i kraj Pset, današnja Bosanska Krupa. Taj Pset se nazivao Gornji dok je Donji Pset bio oko Bje-laja i Bosanskog Petrovca. U povelji se izričito navodi da je župa Pset na granici provincije Bosne.¹⁰⁾

U župi Dubici spominju se plemena-rodovi: Babonići u Vodičevu i Blagaju na Sani, Tolkovići, i to 1255. godine prigodom izdavanja povelje-listine ugarskog kralja Bele IV, velikog neprijatelja Bosne, Hrvatske i Srbije. Tada se žestoko vodila borba za očuvanje suvereniteta bosanske države.¹¹⁾

Spomenuo sam da je postepeno jače plemeno-rod organizovalo državnu vlast skupljajući oko sebe manje rodove i plemena pod svojim imenom. To mu nije bilo teško postići zbog sličnosti ili istovjetnosti jezika i običaja, iako je taj proces dugo trajao uz velike borbe i žrtve. Jedino se na taj način može razumjeti formiranje južnoslavenskih država pod vodstvom jednog vođe iz uglednog, većeg plemena ili roda. Tu pojavu asimilacije raznih plemena u Južnih Slavena dobro objašnjava pop Dukljanin u svome Ljetopisu iz vremena prije 1177. godine.

Pop Dukljanin spominje ime Bosna oko 885/86. godine jer se ta godina može izvesti iz opisa događaja oko kralja Budimira. Dr Muhamed Hadžijahić iznio je vrlo uvjerljivu pretpostavku da je u Bosni (Sklaviniji) živio prvi knez Ratimir 838. g. spomenut u franačkim analima. Knez Ratimir bi bio prvi poznati knez na području Bosne kao samostalne oblasti.¹²⁾

Pop Dukljanin naziva Bosnu zemljom s granicama od Drine do Borove Glave, dok mu je Raška istočno od Drine do Lipljana i Laba.¹³⁾ Granica Bosne s juga bila je istovjetna kao i danas između Hercegovine i Bosne. Ipak, ni ta granica nije bila uvijek stalna jer znamo da je 1244. godine desna strana Neretve bila u župi Neretvi u Bosni gdje su se prostirali posjedi bosanske katoličke crkve obdarene raznim posjedima već prije, od bosanskog bana Matije Ninoslava. Te je posjede potvrdio i ugarski kralj Bela IV 20. jula 1244. godine.¹⁴⁾

⁹⁾ Fr. Rački, *Documenta*, p. 410; S. Ljubić, *Listine* V, p. 353; VII, p. 103; *Starohrvatska prosjeva* 1928, 54; Jovan Radonić, *Archiv für slavische Philologie*, Bd. 22, S. 174; Mihailo Dinčić, *Zemlje hercega svetoga Save*, 186 (Glas SKA 182), Beograd 1940.

¹⁰⁾ T. Smičiklas, o. c., VII, br. 86.

¹¹⁾ T. Smičiklas, o. c., II, br. 332 (307); III, br. 80 (142); V, 8—9; Ivan Tkalić, *Monumenta historiae episcopatus zagrabiensis*, II, p. 90.

¹²⁾ Vidi bilješku 4 i bilj. 33 (Muhamed Hadžijahić).

¹³⁾ F. Štilić, *Ljetopis popa Dukljanina*, p. 307.

¹⁴⁾ Eusebius Fermedžin, *Acta Bosnae*, p. 12—13.

Granice srednjovjekovne Bosne prema sjeveru nisu išle dalje do pred Maglaj, tako da su se protezale i na Zavidoviće i Žepče, s tim da je Maglaj ostao u oblasti Usori, starom području Donje Slavonije ili rimske pokrajine Donje Panonije. Tako se sigurno zna da se Donja Slavonija prostirala na jug Save u čitavom svome toku do ušća Drine u Savu. Po tome su u srednjem vijeku župe: Sana, Vodičevu, Dubica, Vrba, Zemljanik vjerovatno i Ukriina i sve župe u oblasti Usore sa Soli skoro uvijek pripadale Donjoj Slavoniji, sve do kraja 14. vijeka. Iz historijskih izvora doznajemo da je župa Sana, dio Donje Slavonije (Inferior Slavonia), to jest po domaćim izvorima dio Donjih kraja, u istom značenju. Oblast Usora nije bila u sastavu Donjih kraja knezova Hrvatnica 20. jula 1244. godine, jer se u izvorima 13. vijeka spominje posebno, odvojeno od Donjih kraja i centralne Bosne.

Zato car — pisac Konstantin Porfirogenet u svome djelu "O upravi carstvom" iz oko 949. godine naziva Bosnu zemljom (horion) koja je sa dva svoja naseljena grada Katerom (to kastron) i Desnekom (to Desne kastron) pripadala pokrštenoj Srbiji. Takav je slučaj i sa župom Salenes (to kastron tes Salenes), današnjom Tuzlom s okolinom.¹⁵⁾ Čvrsto sam ubijeđen da je grad Desnek utvrdio kod Breze ili Visokog jer se posljednje slovo grčke riječi Desnek ima rastaviti na dvije posebne riječi: to Desne kastron (Desne vladavje-grad). To područje pripada ilirskom plemenu Desitijata od koga je pronađen latinski natpis sa spomenom Desitijata. To je najvrjedniji dokaz da je Desnek na području Desitijata.

Drugi grad Bosne zemlje nije ništa drugo nego utvrd na Bijeloj Tabiji na Vratniku u Sarajevu, nikako u Kotorcu. O ovim gradovima iz 10. vijeka biće još govora.¹⁶⁾

Iz pomenutih razloga granice prvobitne Bosne u 10. vijeku nemaju u svom sastavu dijelove Donje Panonije, odnosno srednjovjekovne Donje Slavonije ispod Save prema jugu, niti župe: Plivu oko Jajca, Duvno, Livno (Hlivo), Glamoč, Ramu i bosansku župu Neretvu. Bizantijski car-pisac Konstantin Porfirogenet određio je granice ranoslavenske zemlje Bosne, dok je carski pisac historičar Cinam iz 12. vijeka opisao jasno granice Bosne na istočnoj strani i zaključio ih rijekom Drinom. Kad je bosanski ban Borić, podanik i saveznik ugarskog kralja Gejze (Geze) II ratovao protiv Bizantije i njezina cara moćnog Manojla Komnena, Cinam je naveo da je 1155. godine, upravo u vrijeme banovanja bosanskog bana Borića u Bosni, Drina granica prema Bizantiji, odnosno Srbiji. Cinam piše u tome podatku da se ban Borić vraćao s bojišta po Srbiji i upravlja se u Bosnu. (Kad je (Borić) bio blizu Save, skrenuo je odatle prema drugoj rijeci koja je, imajući uče drugdje, dijelila Bosnu od druge, srpske zemlje, a Bosna nije podložna velikom županu Srba nego je sama za se, narod koji svojim zasebnim načinom živi i upravlja se.) Iz toga izvora može se zaključiti da je u sastavu Bosne u to doba bila i Usora i posebna političko-teritorijalna jedinica Soli kao neposredna granična oblast na zapadu od Drine.

Zemlja Vodića (Vodičevu) spominje se u povelji ugarskog kralja Mirka (Emri-ka) 1197. godine, nekad potvrđeno od Bele III kao dio Donje Slavonije, na grani- ci župe Sane i Dubice (... Vodića terra in partibus inferioribus Slavonie ...).

¹⁵⁾ Fr. Rački, *Documenta*, p. 406—407.

¹⁶⁾ Marko Vege, članak u časopisu "Survey periodical for social Studies", Sarajevo 1974, br. 1, S. 77 bilj. 6; isti, *Dva stara grada, časopis "Ođjek"* br. 9 i 11—15, V, Sarajevo 1974; Ioannis Cinami, *Hist. epitome, liber III*, 7, ed. A. Meineke, Bonn 1936, p. 104, liber V 17 i p. 249.

To je odličan i nepobitan dokaz o raznim promjenama oblikovanja državnih granica srednjovjekovne Bosne i njezinih oblasti u raznim vremenskim periodima, dok su se bar djelimično ustalile granice države Bosne, u doba bana i kralja Tvrtka I Tvrtkovića.

Iznio sam nekoliko primjera o Bosni i njezinim plemenima spomenutim u latinskim spisima. Napominjem, radi razumijevanja izložene građe, da latinski izraz *generatio* kao oznaka za rod ili pleme dolazi u historijskim spisima i u novom vijeku. Napomenuo sam da je teško odrediti značenje latinske riječi *generatio*: nekad uži, nekad širi pojam. Zato iznosim istovjetne misli i za neke generacije u centralnoj Bosni u užem smislu riječi.

Cvrsto sam ubijeđen, na temelju topografije, da je u pradomovini stanovnika Bosne postojalo, živjelo ime Bosna i kao takvo zabilježeno u izvorima ili je ostalo u toponimima na terenu. Zato nije bilo teško jakom i mnogobrojnom plemenu Bosna da pri dolasku u centralnu Bosnu potisne staro predslavensko ime ili imena na području Gornje Bosne i ujedini srodna slavenska plemena i rodove pod jednim imenom Bosna i za oznaku rijeke Bosne. Ne sumnjam da je predslavenska Bosna imala svoje drugo ime u doba Ilira i Rimljana. Možda je postojalo neko starobosansko ime koje su Rimljani ili doseljeni Slaveni zbrisali i zemlju oko rijeke Bosne do Vranduka nazvali Bosnom.

Stari latinski izvori prije doseljavanja Južnih Slavena na područje centralne Bosne nikad nisu spominjali ime Bosna za oznaku kraja, rijeke ili nekog mjesta iako je to ime bilo lako napisati i izgovoriti: Bosna, Bosina, Bosnia, Bosana, Vosna, Vosna, Boksana, Bozna, Bozina itd. U drugom slučaju, latinski pisci ostavili su nam spomen o imenima rijeka: Drava, Sava, Vrbas, Drina, Neretva, Una i drugih. Očito se može pravilno i bez kolebanja zaključiti da su doseljeni Slaveni u centralnu Bosnu potisnuli staro ime zemlje Bosne i same rijeke Bosne, upravo u gornjem njezinom toku. Ime Bosna postepeno se, po mome mišljenju, širilo i na oblasti i župe uže Bosne i ostalih područja drugih rijeka u oblasti srednjovjekovne Bosne i Hercegovine. Postepeno se gubilo geografsko i političko-teritorijalno ime Donje Slavonije za oznaku južnih dijelova kraljevine Slavonije tako da ga teško ili nikako ne susrećemo u historijskim izvorima 14. vijeka. Gubitkom vlasti ugarskih kraljeva u sjevernim dijelovima Bosne, gubili su se i razni naslovi koji nisu odgovarali realnosti. To treba imati u vidu kad posmatramo pojam Bosne u srednjem vijeku sa stanovništa topografije i političke historije i diplomacije.

Iz gornjih razloga i postavljam pretpostavku da je ime Bosna živjelo još u zemljama iza Karpata kao što je slučaj s plemenom Duljeba i Bužana, Smoljana i drugih. Za to je potrebno donijeti historijske podatke da se čitaoci uvjere u moje izlaganje. Ja to jedini i ispravan put da se dođe do istine i pravilnih zaključaka. Zato se ne držim starih mišljenja učenjaka jer smatram da su moji zaključci na čvrstim nogama uslijed od sada neupotrijebljenih i nepoznatih izvora iz arhiva i arheoloških nalaza na terenu.

Zato navodim nekoliko dokaza o pojavi imena Bosna izvan sadašnje Bosne ili imena sličnog korijena. Do sada nauka nije iskoristila već objavljeni izvor da riječ *bosina* na latinskom jeziku označava *granica*, *limes*, *terminus*. Ta riječ sačuvana je u kartularu svetog Viktora masilskog iz 1246. godine u Francuskoj.¹⁷⁾ Možda je ta riječ sačuvana upravo u Francuskoj od Franaka koji su u 9. vijeku bili pravi

graničari sa stanovnicima Bosne i obratno, s utjecajem u kulturi ranosrednjovjekovne Bosne i Hercegovine. Po tome bi se moglo zaključiti da su Bosanci bili isto što i graničari Francima. Vjerovatno su to ime *bosina* Franci uzeli od plemena Bosna kao svojih susjeda-graničara na istočnoj granici Carstva. Ta je riječ kasnije preuzeta za oznaku svake *granice*, *limes* i *terminus*. Zato je car Konstantin Porfirogenet i nazvao Bosnu zemljom i stavio je pod vlast srpskog kneza Časlava, bizantijskog vazala, poslije 930. godine.

Iz toga izlaganja slijedi da je jedna grana velikih slavenskih plemena već u pradomovini nosila ime Bosna ili njezin plemenski starješina. Stari pisci smatrali su da su Anti istovjetni Slavenima. Zato spominjem antskog kneza Bozu iz 4. vijeka čiji korijen imena nije daleko od imena riječi Bosna, Boža i slično. Na to nas navode i podaci mnogobrojnih drugih plemena slavenskog porijekla doseljenih u današnju Bosnu i Hercegovinu. Da su svi pomenuti nazivi plemena i rodova u početku imali svoje određeno ime stečeno od imena starješine, ne bi se mogli dugo zadržati u svakodnevnoj upotrebi i u diplomaciji.

Mislim da proširim svoje izlaganje i drugim dokazima. Longobardi su prije svoja doseljavanja na područje Panonije u 6. vijeku bili prvi susjedi Slavena iza Karpata. Zato su kao susjedi mogli poprimiti neke slavenske običaje i nazive posredno ili neposredno preko zarobljenika s jedne i druge strane. Franački kralj Karlo Celavi okrunio je svoga šura Bosona longobardskog krunom 876. godine. To dokazuje da su Longobardi poznavali u svome plemenu ime *Boson* za oznaku vlastitog imena, vrlo sličnog s imenom Bosna. U izvoru piše: "Ubi et placitum suum habuit, et Bosone, uxoris sue fratre, duce ipsius terrae constituto et corona duali ornato..."¹⁸⁾ Jedan drugi historijski izvor iz 1267. godine spominje dvojicu plemića, sluga (*servientes*) u jednoj povelji iz Pečuha u Ugarskoj: jedan je Valentin, drugi *Boson*. Starješina ostrogorske crkve i mjesni zbor kanonika (viših svećenika, prelati) iste crkve govori o desetinama njiitranske crkve i navodi između ostalih posjeda i selo *Bosani* (selo Bosanovo ili Božanovo), kod kralj Karlo Robert spominje 1318. godine zemlju *Vosian* umjesto Bosian u kneštvu Biograda u Ugarskoj. Često se u srednjem vijeku pisci ispisuje ime Bosna kao Vosna, pa se u tome smislu čitaju i ostali slični nazivi.¹⁹⁾ To su razne riječi različito pisane, ali istog značenja.

Ime Bosna ili sličnog izvora počesto se nalazi u srednjem vijeku izvan pokrajine Bosna i to u vlastitim i topografskim imenima, još prije nekih seoba iz kasnije Bosne i Hercegovine u susjedne zemlje. Jedan predio kod Vespriana 1082. godine naziva se *Bosna* (*in praedio Bosne* (*al Bosula*)) habet ecclesia ex parte Sancti Regis Stephani terram ad sex aratra quam vulgariter vocat Talux).²⁰⁾ Stefan Korus u kneštvu Njitrri dobiva neku zemlju od kralja Stjepana 1130. godine čije su granice išle preko nekog puta dijeleći neku zemlju *Bassan* — per quamdam viam separatam terram *Bassan*.²¹⁾ U kneštvu Njitrri u povelji Bele II 1138. godine izdatoj prepozitu Sveti Margarete u selu Nagusu spominju se kmetovi po imenu: *Basan*, *Visalau* i *Sasin*.²²⁾

¹⁷⁾ Annales Bertiniani G. Waiz, Mon. Germaniae historica, Hannoverae 1883, p. 127.

¹⁸⁾ T. Smičiklas, *Codex diplomaticus*, V, br. 628, br. 773; XIII, br. 149.

¹⁹⁾ Gr. Fejer, *Codex diplomaticus Hungariae* I, p. 448—451, Budapest.

²⁰⁾ Gr. Fejer, o. c. II, p. 82.

²¹⁾ Isto, p. 102. Na strani 5. istog djela spominje se kmet Milgost i Butmer u povelji Bele II iz 1138. godine. Ime Butmer podsjeća na ime Butmir kod Hildte, staro slavensko ime.

¹⁷⁾ Gr. Fejer, *Codex diplomaticus*, vol. II, p. 307; Du Cange, *Glossarium* I, 1883, p. 713.

Tako se u jednoj raspravi u Zagrebu 1257. godine spominje svjedok feudalac imenom *Bosnia* (*comes terrestris Bosnia*).²³⁾ Prije toga, 1217. godine, u prodajnom ugovoru u Zadru spominje se zemlja *Bosana* u blizini Zadra.²⁴⁾ Zemlja Blaža iz Gacka u Lici imenom Bozana spominje se 1219. godine. Jedna solana kod Biograda na moru nalazila se na mjestu Boksana 1364. godine — una salina ad Belgrad in loco, vocato Boxana. Tako je ugarski kralj Bela IV izdao povelju kraj mjesta Bosna (Bosna) u Hrvatskoj 1263. godine (*datus iuxta Boznam*) u korist hrvatskih plemića Filipa i Bartola Skalića dodjeljujući im grb i grad Skradin u Hrvatskoj.²⁵⁾

Bilo je i vlastitih imena žena imenom Bosna. Tako se žena zadarskog priora (načelnika grada) Kaseja u 11. vijeku nazivala *Bosna*. U jednoj povelji na latinskom jeziku iz 1103. godine napisanoj u Biogradu na moru u prisustvu papinog kardinala Augustina spominje se svjedok *monah Bosna*.²⁶⁾ U Dubrovniku i okolini Stona bilo je vlastitih imena Bosna. Tako se spominje u raspravi u Dubrovniku 3. januara 1285. godine neki pastir Radoje Bosnin iz Huma kad Hum nije bio u sastavu bosanske države nego pod upravom humskih knezova iz kuće Nemanjića. Rasprava se vodila radi pljačke soli i drugih stvari kad je bio optužen Radoe de Bosna, stanovnik iz okoline Stona. Zato i izraz Radoe de Bosna ne mogu protumačiti da se radi o podaniku bosanske države.²⁷⁾

Takvih imena Bosna u smislu vlastitog imena ima mnogo u dubrovačkim zapisima u 16. vijeku. U dubrovačkoj knjizi dužnika iz 1520. godine spominje se Rado, sin Jure Bosne. Sve pomenute dokaze konačno potkrepljujem vrlo značajnim dokazima, izvorima nedavno objavljenim od poljskih i sovjetskih akademika. Oni su pronašli u Rusiji, Ukrajini i u Poljskoj ostatke imena Bosna u mjesnim nazivima. Tako spominju ime Božno u Rusiji, Vosnu (Vosna) u imenu rijeke u Rusiji.²⁸⁾ Svi pomenuti podaci iz historijskih izvora očito dokazuju da su južnoslavenska plemena manja i veća, pri doseljavanju nosila svoja imena sa sobom i ostavljala su iza sebe tragove u pojedinim novoosvojenim pokrajinama, u vlastitim imenima i toponimima. P. g. izloženim činjenicama može se zaključiti da je pravac prvog i glavnog seljenja slavenskih plemena u pravcu Bosne vodio iz Bjelorusije, Ukrajine, Poljske, Slovačke preko Ugarske, Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. Da je bilo drugačije, doseljena plemena u Bosnu ne bi iza sebe ostavljala tragove svoga boravka kao što je slučaj s Duplebima u Sloveniji. Tako se zbilja i sa najlićim i brojnim južnoslavenskim plemenima Hrvata, Srba, Slovenaca, Makedonaca i drugih. Nema nikakve sumnje da je rimska i predrimska baština kulture u centralnoj Bosni bila ipak toliko slaba da se nije mogla oduprijeti najezdi novodoseljenih Slovena da bi sačuvala svoje staro ime. Suprotan je slučaj s imenom Dalmacija, Duklja, Makedonija, Istra gdje je stara predrimska kultura bila toliko jaka da je Slaveni nisu mogli potpuno uništiti nego su se prilagodili starosjedocima i s njima stvarali zajedničku kulturu i civilizaciju. Ostao je dobar dio starosjedilaca, tako da su se zadržala i pokrajinska imena do danas.

²³⁾ T. Smičiklas, o. c., V, br. 628.

²⁴⁾ T. Smičiklas, o. c., III, p. 127; XIII, br. 149; XI, br. 305; III, br. 8 (spomen starih slavenskih imena).

²⁵⁾ T. Smičiklas, o. c., V, br. 773 (277—8).

²⁶⁾ T. Smičiklas, o. c., II, br. 8.

²⁷⁾ T. Smičiklas, o. c., VI, br. 434.

²⁸⁾ Vidi bilješku 2.

Ako je starijim filozofima i historičarima bilo dozvoljeno da na osnovu topografije nalaze tragove prisutnosti velikih slavenskih plemena po današnjem Balkanskom poluotoku i dalje, onda ni moj metod dokazivanja nije nimalo različit od njihova. Mislim da sam tim pristupom problemu pokrenuo s mrtve tačke pitanje postanka imena Bosna. Ako sam bar djelimično bliži rješenju postavljenog problema, biću zadovoljan. Napominjem da sam to opširno objasnio u časopisu "Pregled" januara 1972. godine, i u međunarodnom izdanju časopisa "Survey", Sarajevo 1974.

Iz pomenutih nekoliko izvora o pojavi imena Bosna u raznim oblicima proizlazi činjenica da se ime Bosna može stalno pratiti od Ukrajine preko Poljske i Ugarske do u Bosnu dok se nije ustalilo 885/86. godine. Zato nikako ne sumnjam da je neko pleme Bosna ili njegov plemenski vođa s imenom Bosna dao ime centralnoj pokrajini Bosni i rijeci Bosni. Tu ne ulazim u pitanje o imenima plemena koja su naseljavala današnju Bosnu i Hercegovinu jer je to posebno pitanje.

Tako je s rastom teritorija centralne Bosne i širenjem imena Bosna uporedo išlo i prikupljanje svih kasnijih bosanskih krajeva koji su pripadali državi srednjovjekovne Bosne. Istodobno se, po mome mišljenju, pomicao i naziv rijeke Bosne od gornjeg do donjeg njezina toka. Taj naziv Bosna skoro nikad u srednjem vijeku nije potpuno apsorbovao pojedina plemena u drugim oblastima i nekim župama, iako se ponekad u diplomatskim spisima sve pokrajine bosanske države nazivaju Bosnom: banovinom i kraljevinom. Što se dogodilo sa starijim ilirskim i rimskim imenom današnje rijeke Bosne, ne možemo doznati, bar na stepenu dostignuća današnje nauke. Ipak znamo da se pojavilo novo ime rijeke i zemlje Bosne poslije dolaska Južnih Slavena u početku 7. vijeka ili nešto ranije, što je vrlo značajno za tumačenje postanka imena Bosna.

Pišem o najstarijem periodu bosanskohercegovačke historije kad Srbi ni Hrvati nisu uspjeli da brzo uklope sve oblasti Bosne, kao što su Humska zemlja i Travunija, u svoje državne granice. Oni su sigurno u pojedinim vremenimskim periodima od 10. vijeka (u trećoj deceniji) držali pojedine oblasti kasnije bosanske države ili njihove dijelove, i to privremeno pod utjecajem političkih zbivanja u Bizantiji, Ugarskoj i u Veneciji. Ugarski kraljevi su se stalno miješali u razvoj bosanskih i ostalih srpskih i hrvatskih oblasti i na njih utjecali politički i ekonomski uz pomoć vojne sile i rodbinskih veza s bosanskim i humskim feudalcima. Bosna i Hercegovina ostala je dugo na razmeđu političkih i kulturnih utjecaja sa Zapada i Istoka. Ipak je jedna i druga oblast, pokrajina, održala svoju narodnu osobinu koja se ogleda u preostaloj baštini kulture na bazi hrvatskosrpskog jezika *bez velikih i bitnih utjecaja latinskog i grčkog jezika*. Upravo centralni položaj bosanske države u sastavu južnoslavenskih zemalja odigrao je presudnu ulogu u stvaranju pismenosti, umjetnosti i zanatstva odraženim na spomenicima kulture svake vrste: od crkava i crkvenog namještaja do nadgrobnih spomenika i zanatskih izradevina raznih vrsta i oblika.

Jedno se iz datih činjenica može zaključiti da je ime Bosna slavenskog porijekla, bar po mome istraživanju raznih izvora i nalaza raznih toponima koji podsjećaju na ime Bosna. Da li su doseljeni Slaveni u Bosni dobili, stekli naziv Bosna od drugih zakarpatkih slavenskih ili neslavenskih plemena ili je postao u sredini Južnih Slavena, ne znamo. To ostavljam na proučavanje filozofima koji bi trebalo da se pozabave tim problemom sa svih strana. Konačno spominjem da su Panonci u sjevernom dijelu Bosne mogli imati neko drugo ime za oznaku svoga područja u

donjem toku rijeke Bosne, ili se ime Panonija u ilirsko i rimsko doba stalno odnosilo na to područje, što je vjerovatnije na osnovu postojećih historijskih izvora i arheoloških nalaza.

Postojala su dva naselja s imenom Bosna: jedno u Visokom s okolinom spomenuto oko 1200. godine od Tome arhidakona iz Splita, a drugo u naselju Vrbhosni, današnjem Sarajevu.²⁹⁾ Vrbhosna je, po mome mišljenju, kao naselje pripadalo Gornjoj Bosni, dok je Visoko (Bosna) pripadalo Donjoj Bosni, iako za to u izvorima nemamo potvrdu. Tu se, zbili, radi o suprotnosti dvaju topografskih naziva. Jedino se zasada može tako protumačiti ime Vrbhosna i Bosna kao naselja u što su, mislim, uvjereni mnogi historičari. *Niko danas od učenjaka ne sumnja da se nekad Visoko ili Visoki nazivalo naseljem Bosnom.* Stavio sam to saznanje iz mog istraživanja u moju zidnu "Historijsku kartu srednjovjekovne bosanske države", Sarajevo 1975. godine i kasnije u drugom izdanju. Izraz "Donji" i "Gornji" za oznaku nekih naselja ima mnogo na terenu Jugoslavije u srednjem vijeku, pa i kasnije, i ako se stvarno radi o jednom naselju, župi, oblasti ili pokrajini. Znamo da su u srednjem vijeku postojali Gornji i Donji Konavli, Gornja i Donja Panonija, Gornja i Donja Slavonija te Gornja i Donja Dalmacija. Postojala je Gornja i Donja Tuzla, Gornja i Donja Zeta (Inferior et superior Zeta) itd.

Iz gornjeg izlaganja jasno je da je postojala Gornja i Donja Bosna u čitavom srednjem vijeku. Ime Donje Bosne za oznaku područja od Zavidovića do rijeke Save tvorevina je prethodnih historičara koji nisu ni dovoljno ni detaljno ulazili u postojeće i kasnije pronađene historijske izvore nađenane u raznim arhivima i na postojeće toponime. Već u knjizi "Provinciale Vetus" iz oko 1064/74. godine, crkvenom dokumentu, spominje se biskupija u Bosni pod imenom *Civitas Bosna*. Svaka kršćanska biskupija zapadnog i istočnog obreda dobila je svoje ime po sjedištu biskupa.³⁰⁾ To sjedište moralo je, po crkvenim saborskim zaključcima, naročito na saboru u Sardiki (Sofiji) iz oko 347. godine, biti veliko i sa prihodima da biskup može pristojno živjeti. U 6. kanonu sabora u Sardiki (u Sofiji) u Bugarskoj spominje se sljedeće: "Licentia vero danda non est ordinandi episcopum aut in vico aliquo aut in mofica civitate cui sufficit unus presbyter, quia non est necesse ibi episcopum fieri, ne vilescat nomen episcopi et auctoritas. Non debent illi ex alia provincia invitati facere episcopum, nisi aut in his civitatibus quas episcopos habuerunt, aut si qua talia aut tam populus aut civitas quae mereatur habere episcopum..."³¹⁾ Iz tog zaključka se može s pravom zaključiti da je i Vrbhosna (Bosna) već u 11. vijeku bila trg, velika varoš jer inače tu ne bi moglo biti sjedište biskupa još od starine.

To historičari nikad nisu uočili niti citirali i time su umanjili historijsku istinu o bosanskoj biskupiji. Tu se misli na biskupiju zapadnog obreda u Vrbhosni, nikako u Zenici, jer se u naselju Vrbhosni bila sagrađena katolička katedrala do 1239. g. u čast svetom Petru apostolu. To nam spominje bula (pismo) pape Grigora IX 22. decembra 1239. godine i povelja ugarskog kralja Bele IV izdata 20. jula 1244. godine. Katedrala katoličke bosanske biskupije nalazila se po mišljenju dra Muhameda Hadžijahića na mjestu Brdo nad varoš Vrbhosnom kod Bistrika ili na Debe-

lom Brdu. Na kamenom spomeniku rimskog činovnika Katija nađenom u Ferhatiji-džamiji u Sarajevu arheolozi su pronašli latinski srednjovjekovni natpis sa spomenom svetog Petra apostola od Vrbhosne. Natpis je otkriven, ali ipak se tekst može rekonstruirati. Spomenik je smješten u Zemaljski muzej u Sarajevu.³²⁾ O tome će biti još govora u odsjeku o oblasti Vrbhosna i župi Vrbhosni.

Trebalo je da produ govori dva vijeka iza doseljavanja Južnih Slavena pa da se ime Bosna spomene kod stranih pisaca u svojstvu političko-teritorijalne jedinice-oblasti, države. Znamo da se rimska pokrajina Dalmacija prostirala od Istre i Jadranskog mora do Zavidovića i gornjeg toka rijeke Sane i na istok do rijeke Kolubare. *U taj rimski region spadala je i sva centralna Bosna.* Taj region rimске provincije Dalmacije prvi put se spominje u Analima franačkog pisca Ajnharda od 822. godine. Analist Ajnhard piše da je iz grada Siska (Siscia) hrvatski knez Ljudevit (Posavski) pobjegao ispred Franaka i sklonio se u provinciju Dalmaciju, kod jednog od srpskih knezova koji je *vladao većim dijelom te rimske provincije*. To znači da je i veći dio Bosne u to doba bio pod vlašću jednog od srpskih knezova. Time se potvrđuje donekle i rasprava dra Muhameda Hadžijahića kojom je vjerovatno dokazao da je prvi bosanski knez u Sklavliniji bio knez Ratimir 838. godine. *Sklavinija je tada bila samostalna, upravo na teritoriji sadašnje Bosne.* Po tim izvorima doznaje se da se ime Bosna ne spominje ni 822. ni 838. godine, ali se indirektno može zaključiti da se radi o Bosni. Nada Klaić iznosi mišljenje suprotno svim dosadašnjim historičarima koji su tumačili podatke Ajnhardov iz 822. godine i smješta Srbe (Sorabe) u Dinare što je iz više razloga neubjedljivo jer od Une na zapad nije veći dio rimske provincije Dalmacije, nego manji. Po posmatranju geografske karte, Bosna čini veći dio rimske Dalmacije kad odbijemo Posavlje koje se ubrajalo u Donju Panoniju, kasniju Donju Slavoniju.³³⁾ Zato se i pisanje pape Ajnharda nije znao za postojanje imena Bosna, ukoliko je ona pod tim imenom postojala u centralnoj Bosni. Očito se vidi da je Jletopisac Ajnhard smjestio Bosnu u rimsku pokrajinu Dalmaciju držeći se starih naziva. Time se ne isključuje postojanje naziva Bosna i prije sabora u Duvnu (Dalm). Jedino tvrdim da na svjetsku historijsku pozornicu nije ime Bosna došlo prije druge polovine 10. vijeka, a indirektno i u 9. vijeku.³⁴⁾

²⁹⁾ E. Fernandžin, *Acta Bosnae*, p. 12-13; Muhamed Hadžijahić, *Dobri pastir*, Sarajevo 1959 (IX), 88-110; isti, *U nekim lokalitetima iz povelje Bele IV od 20. jula 1244*, Radovi 12. Akad. BiH, Sarajevo 1970; A. Theiner, *Monumenta Hungariae* I, p. 169, 173; E. Fernandžin, o. c., p. 201; Marko Vego, *Zbornik*, knj. IV, br. 208, sa starijom literaturom.

³⁰⁾ Fr. Rački, *Documenta*, p. 327. Jletopisac Ajnhard piše za 822. godinu o Ljudevitu Posavskome: "Ludewits, Siscia civitate relicta, ad Sorabos, quae natio magnam Dalmatiae partem obtinere dicitur, fugiendo se contulit, et imo ex ducibus eorum a quo receptus est per dolum infecto, civitatem eius in suam redegit ditionem..." Dr Nada Klaić, medijevist, pokušala je da o bijegu kneza Ljudevita dađe drugo mišljenje u svome vrlo ozbiljnom radu "Iz problematike srednjovjekovne povijesti Bosne". Prilozi Instituta za istoriju, Sarajevo 1978 (XIV, br. 14-15, 23, bijl. 48; Muhamed Hadžijahić, *Pitanje vjerodostojnosti sabora na Duvanskom poju*, Sarajevo 1970, 236, Godišnjak VIII, Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, O Sklavliniji u našim krajevima kao samostalnim jedinicama bez vlastite državne organizacije izvan vlasti Bizantijske raspravio je opširno G. Ostrogorski u radu "Vizantizacija i Sloveni", Beograd 1979, 10.

³¹⁾ Muhamed Hadžijahić, *Pitanje vjerodostojnosti sabora na Duvanskom poju*, 201-219, Godišnjak VIII Akademije nauka i umjetnosti BiH, Sarajevo 1970.

²⁹⁾ Fr. Rački, *Thomae Archidiaconi Historia Salonitana*, caput 23.

³⁰⁾ D. Mandić, *Bosna i Hercegovina I*, Chicago 1960, 396, 375, 379 i 394; Farlati, *Illyricum sacrum* IV, p. 390.

³¹⁾ Carl Jos. Hefele, *Conciliengeschichte*, Bd. I, S. 578, 532-539; Marko Vego, *Civitas Vrbhosna; Iz istorije srednjovjekovne bosanske države*, 441 bijl. 23, Sarajevo 1980.

Sličan slučaj je i s Posavskom Hrvatskom koju Franci i njihovi pisci nazivaju Donjom Panonijom sa sjedištem u Sisku spomenutim od franačkog pisca Ajnharda do 818. godine. Spomenuto sam da je dugo vremena prošlo da je naziv Panonija zamijenilo ime Slavonija iako je još u doba doseljavanja bila velika populacija Hrvata i Srba u Slavoniji od Siska do Zemuna. Od 1134. godine u historijskim izvorima prestaje upotreba naziva Panonija jer ustupa mjesto imenu Slavonija, Gornja i Donja Slavonija. Tako car-pisac Konstantin Porfirogenet izričito spominje zemljiku Bosnu (*Bosona*) oko 949. godine. Ako zanemarimo pisanje popa Dukljanina u Ljetopisu u franačke pisce 9. vijeka, tada nam je carev zapis prilično siguran spomen imena Bosna. To je upravo vrijeme kad su se pojedina mala plemena ujedinjavala postepeno pod jednim imenom. Tako je bilo i s Bosnom i njezinim velikim i mnogobrojnim plemenom.

Da nam bude jasno da se granice prvobitne Bosne nisu prostirale izvan južnog područja Zavidovića, donosim nekoliko dokaza historijske vrijednosti. Historičar Toma arhidakon iz Splita, očevidac mnogih događaja iz 13. vijeka i po objektivnosti ocijenjen od srednjovjekovnih historičara kao siguran izvor događaja u svojoj "Historija salonitanska" na latinskom jeziku, piše da su u vrijeme splitskog nadbiskupa Bernarda, kako sam spomenuo, prije 1200. godine došla u mjesto Bosnu dva splitska zlatara i umjetnika vršnih kvaliteta, braća Matej i Aristodij, sinovi Zorobabelovi i radili suv zanat. Braća su dobro poznavala latinski i slavenski jezik, ali su, tobože, bili heretici, kasnije obraćeni. Arhidakon Toma izričito navodi da su pomenuti zlatari i umjetnici (pictures) dugo boravili u *mjestu Bosni* (apud *Bosnam*), u današnjem Visokom s Milima (danas Arnautovići kod Visokog). Indirektnim dokazom može se slobodno zaključiti da su pomenuti zlatari i umjetnici radili na dvoru bana Kulina i njegovih visokih feudalaca i činovnika. Ban Kulini dovršio je jednu crkvu 1193. godine i u isto doba njegov veliki sudija Gradeša (Gradiša) drugu pod imenom Svetog Jurja. Spomen zidanja Kulinovce crkve u Milima ili Biskupićima kod Visokog nalazi se u ćirilskom natpisu na kameu nekad ugrađenom u crkvu. Spomenik se čuva u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Drugi ćirilski natpis na grobnjoj ploči velikog sudije Gradeše (Gradiše) nedavno je nađen u selu Podbrežju kod Zenice urezan 1193/1204. godine.

Iz pisanja Tome arhidakona znamo da se Visoko s Milima i okolinom nazivalo *Bosna* poput *Podmilica* oko Jajca, *Miljevine* kod Foče. To je najbolji dokaz da se u početku ime Bosna nije spominjalo izvan grada Vranduka jer se od Zavidovića do Save prostire područje velike oblasti Ušore. Mnogo je vremena prošlo da se država Bosna proširi izvan centralne Bosne, jer su na putu proširenja i oblikovanja države Bosne bile mnoge zapreke od stranih i domaćih feudalaca. Domaći feudali su željeli da vladaju samostalno svojim područjem od župe do oblasti. Većina feudalca je smatrala da je ona država i tome je podređivala svoju politiku i ekonomske akcije. Za to je najvjeršći dokaz upotreba naslova "sva Bosna" u diplomatskim spisima stranog i domaćeg porijekla u značenju feudalne gospode višeg reda (državnog savjeta), *bosanskog sabora* ili *stanka Bosne*.

Granice najstarije oblasti Bosne

Po prvim sigurnim historijskim izvorima cara Konstantina Porfirogeneta iz oko 949. godine mogu se bar približno ocrtati granice zemlje Bosne kao nesamostalne društvene zajednice, možda i države. Kad je car Konstantin Porfirogenet

opisivao susjedne zemlje Hrvatsku i Srbiju napisao je da su u njegovo doba Hrvatskoj pripadale župe Pset (Bosanska Krupa i Bjelaj), Pliva, Hlivno, Luka (kod Jajca), Imota (Imotski s okolinom) i Cetina i da se neke od njih nalaze na granici Srbije u koju se uključala privremeno i Zemljica Bosna (Bosona). Zapadna granica Bosne bila je negdje kod Borove Glave uz Kupreško polje i nije prelazila istočne granice Livna i zapadne Lašve. Takva situacija nije dugo trajala jer je ban Bosne, po izvorima, zauzeo župu Plivu oko Jajca i Luku oko Jajca poslije 959. godine, i to pod zaštitom kralja Hrvata Kresimira. Tada su Maronija (Primorje) i oblast Hum ispod župe Rame (terra Rama) poslije smrti kneza Caslava iz Raške došli u sastav kralja Hrvatske. O tome nas obavještava splitski arhidakon Toma i Ljetopis popa Dukljanina.³⁵⁾

Oko 976. godine Rama je bila u sastavu oblasti Podgorja koja se prostirala od Onogošta (Nikšića) do Rame zaključno. Tadašnjom Bosnom vladao je knez Časlav do 960. godine. Ugri su ga napadali velikom vojskom s vođom Kišom na čelu i spustili se uz rijeku Drinu u župu Drinu, današnji kraj oko Foče i rijeke Čehotine. Tada se župa Drina prostirala na obadje strane Drine kao i kasnije. Knez Časlav pobjedio je ugarskog vođu Kišu kod mjesta Cvilina u blizini Ustikoline, zvanog i Kiškovo. Ugri su i kasnije vodili borbu protiv kneza Caslava u Sremu i pobjedili ga, tu je knez Časlav izgubio glavu. Tijelo mu je bačeno u rijeku Savu.

U vrijeme cara Bizantije Konstantina Porfirogeneta područje oko Tuzle zvano *Salenes* bilo je, jedno vrijeme u polovini 10. vijeka pod vlašću kneza Caslava. Mislim da grčka riječ *Salenes* nije u potpunosti izrazila područje. Zato donosim jedno drugačije čitanje. Naime, tu se radi o utvrđenju Soli (to kastron tes Salenes). Po tome prava, centralna Bosna nije obuhvatala područje izvan rijeke Drinje u donjem svome toku, u kasnijem Podrinju. Na jugozapadu joj je granica bila župa Rama koja je s Neretvom, Dabrom (Komom) oko Glavatičeva, Nevesinjem i Gackom bila jugoistočna granica Bosne. To veliko područje Podgorja (Submontana) s nekoliko župa od Onogošta i Komarnice dipiralo je čak do Rame zaključno.

Ime Podgorje nastalo je po tome što se sve pobježne župe nalaze ispod planine Treskavice i Bjelašnice te Durmitora. U narodnoj tradiciji postoji Gornja Bosna za oznaku kraja u podgorini Bjelašnice, kod porječja riječice Željeznice nosi ime Bosnk.³⁶⁾ Car Konstantin Porfirogenet priča da je bugarski vojvoda Alagobotur 926. godine napao Hrvate ali je bio pobjeđen i svi su Bugari bili poubijani.³⁷⁾ To je moglo biti jedino negdje na donjoj ili srednjoj Drini gdje su bosanske gore. Po Ljetopisu popa Dukljanina u takvoj Bosni vladao je knez Stjepan u ime kralja Bodina iz Duklje (Zete), negdje oko 1082. do 1085. godine (Bodinus . . . deinde cepit Bosnam possuitque ibi Stephanum knesium). Tako je i katolička bosanska biskupija pripadala pod jurisdikciju barskog nadbiskupa, odnosno dukljanskog mitropolita u Baru, i to upravo u doba kralja Bodina i na njegovu molbu. Papa je za to dao dozvolu 1089. godine.³⁸⁾

Poslije vladanja bosanskog kneza Stjepana nema nikakvih historijskih izvora ni arheoloških nalaza koji bi nešto detaljnije kazali o razvoju Bosne u 11. i prvoj

³⁵⁾ Marko Vego, Zbornik, knj. IV, br. 254, br. 252.

³⁶⁾ Milenko Filipović, Gornja Bosna, Geografski pregled, 160—161, Sarajevo 1957.

³⁷⁾ Fr. Rački, Documenta, p. 382.

³⁸⁾ F. Štitić, Ljetopis popa Dukljanina, p. 361; Junije Resti (Rastić), Chronica, p. 44; Branislav Nedeljković, Postojbina prvog bosanskog bana Borića, dnevni list "Oslobođenje" Sarajevo 1958, broj od 6. aprila.

polovini 12. vijeka, sve do vladanja bana Borića. Učenjaci misle, što bi bilo normalno, da je Bosna poslije 1101. godine živjela samostalnim životom sve do 1135. godine kad su se ugarski kraljevi počeli miješati u unutrašnje stvari bosanske države. Konačno je bizantijski car Manojlo Komnen zauzeo Bosnu i u njoj postavio svoju upravu 1166. godine. Tada se car Manojlo Komnen nazvao gospodarom *dalmatinskim, ugarskim i bosanskim i nekih drugih zemalja na Balkanskom poluostrvu*. Ne kaže se koliki je obim tadašnje Bosne bio, jer nam je to već djelimično Cihnam saopćio kad je napisao da je Drina granica između Srbije i Bosne. Nema sumnje da je to napisano u globalu, ne misleći da negdje na Drini nije bilo drugačije.

U doba bana Kulina 1180. godine bosanski ban je nazvan od pape i domaćih feudalaca *velikim bosanskim banom*. Tako je bilo od Kulina do krunisanja bana Tvrtka za kralja. U mnogim bosanskim banskim poveljama nalazi se naziv *veliki bosanski ban*, a ponekad i bez toga naslova. Papa Inocencije III 1202. godine naziva Bosnu *Zemljom Kulina bana*. Poslije godinu dana crkveni krugovi sa Zapada predlagali su da se u Bosni uspostave novi biskupi: tri ili četiri jer, kažu, da je Bosna prostrana i da se *ne može prepješćuti za deset dana*. Po tome se vidi da je Bosna u doba bana Kulina bila prostrana i bez današnje Hercegovine. Ti podaci nas upućuju da je Kulin ban vladao zemljama, oblastima izvan centralne Bosne. Tu se radilo o župi Soli, oblastima: Usori, Donjim krajevima, Zagorju, Sani i Uskoplju oko Vrbasa. Takva situacija može se uočiti i po ispravi ugarskog kralja Bele IV od 20. jula 1244. godine kad kralj Bela IV dariva katoličkoj bosanskoj biskupiji crkvene desetine koje je nekad potvrdio i brat mu herceg Koloman i ban Bosne Matija Ninoslav. U toj povelji se spominju: Soli, Usora, Donji kraji, Uskoplje i posjedi u župi Neretvi na desnoj strani Neretve, te neki posjedi oko Dakova u Slavoniji do rijeke Tolise u Bosni, odnosno Usori. Tada Gacko nije bilo u sastavu bosanske banovine.

Iz povelje srpskog kralja Uroša II Milutina iz 1313–1318. godine doznajemo da je kralj Uroš II Milutin darovao novoosvanomanoj manastiru Svetog Stefana u Banji Gacko i Pivu sa podređenim selima radi ubiranja bira – desetine. Napominje se da Piva i Gacko pripadaju u *duhovnom pogledu budimjanskom episkopu*. Tu se ne spominje župa Drina iako je u susjedstvu župe Pive. *To znači da je tada župa Drina bila u sastavu bosanske države*.

Kralj Karlo II Napuljski u povelji knezu Hrvatini 1299. godine piše da su Donji kraji (Partes inferiores) bosanski od Grmeča do Gornje Lašve.

Nema sumnje da je u 12. vijeku župa Prača bila u sastavu bosanske države a granicama do Drine i Zemlje knezova Pavlovića. To se potvrđuje i poveljom ugarskog kralja Bele IV od 20. jula 1244. godine kad je kralj Bela IV darovao imanje Biskupinu u Vrhprači katoličkoj crkvi u Vrhbosni. Izgleda da utjecaj bosanskog katoličkog biskupa nije išao dalje od trga Prače jer se već za grad Borač kod Mesica spominje da je pod velikom vlašću bosanskih monaha s didom na čelu.

Ban Kulin nije mirovao nego se okretao na sve strane da proširi granice svoje države silom ili darovanjem od ugarskog kralja. Takav slučaj bio je i sa župom Sanom još prije 14. maja 1201. godine. Po jednoj sudskoj presudi u Zadru od 14. maja 1201. godine doznajemo da je sanksu župu napustio nekadašnji sanksi župan Trunčan kad je postao sudija u Zadru. U presudi se navodi: "Omniibus tam presentibus quam futuris cognitum fieri volo, ego namque Truncanus quondam Sannensis comes, quod olim cum Guido de Tureo potestas Jadertine preesset civita-

ti . . ." Iz toga zapisa se vidi da Trunčan nije više sanksi župan. Izgleda da je to smjenjivanje uslijedilo pod utjecajem bosanskog bana Kulina s odobrenjem ugarskog kralja ili bez njega. Ovo ne mijenja suštinu stvari.³⁹⁾

U doba bana Kulina oblast Zagorje oko Kalinovika i gornje Neretve pripala je bosanskoj državi nešto prije 1193. godine, kad je ban Kulin dao posvetiti crkvu u naselju Bosni (Mili, Biskupići) pomoću dubrovačkog nadbiskupa Bernardina. U ćirslkom natpisu na kamenju ploči spominje se kako je ban Kulin zauzeo Kučevsko Zagorje, to jest današnje Zagorje i u čast toga sagradio crkvu. Stariji historičari mislili su da se riječi Kučevsko Zagorje odnose na Kučevu u Srbiji gdje je ban Kulin ratovao uz Ugare protiv Bizantije. Tada historičari nisu znali da je postojalo *Kučevo u našem Zagorju*, to jest Kalinovik gdje je postojao trg za prodaju roblja.⁴⁰⁾ Zato se staro mišljenje mora sasvim odbaciti s historijskog i vjerskog stanovišta, koje se očituje u Kulinovom natpisu. Nitko zdrave pameti ne može vjerovati da bi neko sagradio crkvu nakon pljačke u ratnim pohodima: bar to feudalac ne bi izrazio u javnom natpisu ili drugdje.

U dubrovačkim izvorima spominje se neki Poznačić (Pozančić), potomak župana Poznanja iz bosanskog Zagorja koji je prodao robinju iz Kučeva za jednog konja, dok je Utjeh Vučković iz Zagorja prodao roba Bratmila Divu Buniću iz Dubrovnika u Dubrovnik 1373. godine.⁴¹⁾ Zato s pravom zaključujemo da je Kučevu ispod današnje Gradine u Kalinoviku gdje je bio stalni trg za prodaju robova i ropkinja i ostale robe. Zato pomenuti natpis s ploče Kulina bana rješava pitanje prisvajanja Zagorja s Ulogom i župom Viševom od strane bana Kulina. Tim su se granice Gornje Bosne protegle na sjeverni dio rijeke Viševe ili Neretve. To se potvrđuje i poveljom iz Mila izdatom od bosanskog bana Stjepana II Kotromanića 1322. do 1329. godine, u kojoj se spominje sudjok povelje župana Poznanj (Poznan) Purčić iz Zagorja. Župan Poznanj (Poznan) Purčić spominje se prvi put 1306. godine kad je plijenio u Večerici na desnoj strani Neretve robu dubrovačkog trgovca Tome Držića u vrijednosti od oko 270 dukata (800) perpera.⁴²⁾ Župan Poznanj (Poznan) bio je poslanik bosanskog bana Stjepana II Kotromanića 1327. godine sa zadatkom da nešto u ime bana pregovara s općinom Dubrovnika. Ban Tvrtko spominje Zagorje 1354. godine.⁴³⁾

Bosanski ban Prijezda, iz roda bana Kulina, u povelji od 8. maja 1287. godine izdatoj u Zemljaniku kod Banje Luke spominje da su banovi preci držali župu Zemljanik u svojstvu vladnika sa stalnim granicama (. . . sub iisdem metis, terminis et comitatibus quibus predecessores nostri et nos possedemus (h) usucuse . . .). Župa Zemljanik graničila je na zapadu sa župom Vrbasom. Ban Bosne Prijezda darovao je župu Zemljanik zetu Stjepanu Baboniću uz pristanak sinova i barona i time je očito smanjio obim bosanske države. To je ban Prijezda učinio ne pitajući

³⁹⁾ T. Smičiklas, *Codex diplomaticus*, III, br. 5.

⁴⁰⁾ Vidi bilješku 35.

⁴¹⁾ Vuk Vinaver, *Trgovina bosanskim robljem tokom XIV veka u Dubrovniku*, Anal. Historijskog instituta u Dubrovniku 1953, 128, 142; M. Dinić, *Iz dubrovačkog arhiva*, III, 21.

⁴²⁾ Lj. Thallóczy, *Istraživanja o postanku bosanske banovine sa naročitim obzirom na povelje kormendaliskog arhiva*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu 1906, 406; Sima Ćirković banova povelju datira poslije 1329. godine, *Istorija srednjovjekovne bosanske države*, 1964, 359; Jovan Radonić, *Arhiv fur slavische Philologie*, Bd. 22, S. 174; Mihaljo Dinić, *Zemlje hercega Svetoga Save*, 186.

⁴³⁾ Jos. Gelcich, *Libri reformationum*, V, p. 246, 189, 179; Lj. Thallóczy, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* 1906, 410–411. Istraživanja . . .

ugarskog kralja, ali, ipak, uz dozvolu svoje vlastele. Očito se vidi samo iz pomenutog primjera kako su se često mijenjale granice bosanske države i oblasti uopće.⁴³⁾

Mavro Orbini piše da su granice Bosne poslije 1310. godine dopirale od Ceitne do Drine, tako da je Bosna graničila s Raškom u kojoj su tada sigurno bili Gacko i Piva. Dugo je u narodu ostala uspomena, a i među feudalcima s kraljem na čelu, da je bosanska država bila velika u doba bana Kulina tako da je to izričito opisao kralj Tvrtko II Tvrtković 1406. godine, kad je, kako ćemo vidjeti, zamolio napuljskog kralja Ladislava da mu potvrdi granice države iz doba Kulinovog vremena koje su bile veće nego u doba kralja Tvrtka II. Dubrovački trgovci iz Srema pišu knezu dubrovačkomu 1302. godine i pri tome spominju Bosnu Mladena I i bana Stjepana, oca bana Stjepana II Kotromanića kao nekog bana od manjih banovina u sklopu velike bosanske banovine.⁴⁴⁾

Bosanski ban Stjepan II Kotromanić izdao je povelju Dubrovčanima pod gradom Sebrnikom kod Tuzle 15. februara 1333. godine ustupajući im Pelješac sa Stonom i okolnim otocima uz plaćanje godišnjeg prihoda od 500 perpera (oko 250 dukata).⁴⁵⁾ Po tome se vidi da je oblast Usora bila u rukama bosanske gospode s banom na čelu. Nije čudo što je u narodu ostala uspomena na tobožnje sretno dane bana Kulina. Mislim da su pojedini bosanski vladari, kako sam spomenuo, nosili naslov "veliki" zbog toga što su vladali većim područjima nego što je bilo u prvobitnoj centralnoj Bosni. Tako je bilo i s humskim knezovima iz kuće Nemanjića, koji su vrlo često nosili naslov — veliki humski knez.

Poslije smrti bana Kulina 1204. godine ugarski kraljevi i feudalci stalno se upliću u bosanske prilike ekonomskog i političkog karaktera. Oduzimali su od Bosne neke oblasti i gradove u kojima su postavljali svoju rodbinu i prijatelje na upravu kao svoje povjerenike. Već se papa obraća katoličkom nadbiskupu 1225. godine da progoni heretike iz Usori, Soli, kasnije i u Bosni. Zato papa uzima pod svoju zaštitu usorskog kneza Sebišlava, sina bana bosanskoga Stjepana, vjerovatno bana Kulina, i to 8. augusta 1236. godine.⁴⁶⁾

Poslije smrti bana Matije Ninoslava ugarski kraljevi daruju Bosnu i Soli svojim miljenicima i pristalicama ugarskog porijekla. Tako je Bosnom vladao ban Henrik i kasnije, 12. 5. 1273. godine pojavljuje se ban od Mačve koji nosi naslov i bana Bosne. Poslije pomenutih spominje se 18. jula 1281. godine bosanski ban Prijezda, koji je prodavao svoga roba Rakovana u Dubrovniku.⁴⁷⁾

Isti ban Prijezda potvrdio je imanje bosanskom katoličkom biskupu u Usori s naročitim naglaskom na posjed Dubnicu. To je ponovio ban Tvrtko u svojoj povelji izdatoj u Bobovcu u Bosni 1. novembra 1356. godine u korist katoličkog bosanskog biskupa Petra. To je darivanje potvrdio i papa Grhur IX 1375. godine.⁴⁸⁾

⁴³⁾ T. Smičiklas, *Cod. dipl.*, VI, br. 496 (588—589).

⁴⁴⁾ Fr. Rački, *Pokret* (Rad IV, p. 261—262); Vjekoslav Klaić, *Poviest Bosne*, 231; Jos. Gelcich, *Libri reformationum*, V, p. 27.

⁴⁵⁾ Lj. Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma*, I, br. 52.

⁴⁶⁾ T. Smičiklas, *Codex diplomaticus*, III, br. 216—217; IV, br. 12; Augustin Theiner, *Monumenta Slavorum Meridionalium*, I, p. 22; E. Ferenczin, o. c., p. 10; A. Theiner, *Monumenta Hungariae*, I, p. 147.

⁴⁷⁾ T. Smičiklas, o. c., VI, br. 23; VI, br. 34; S. Ljubčić, *Listine*, I, p. 123; Aleksandar Solovjev, *Odabrani spomenici srpskoga prava od XII do XV veka*, br. 19, Beograd 1926.

⁴⁸⁾ L. Thallóczy, *Studien*, S. 331; E. Ferenczin, *Acta Bosnae*, p. 40—42; Zbornik Ilariona Rucarca, 485—486, Beograd 1934.

Zato je potpuno jasno da je Usora 1281. godine bila u sastavu bosanske države, neovisne od ugarskog kralja.

Po natpisu u manastiru Banji kod Pribojia iz 1359. godine očito se vidi da su Drina i Gacko nekada bili u rukama čelnika Dimitrija s dvora cara Uroša. *Zapis je u suprotnosti sa sadržajem povelje Uroša II Milutina izdate 1313—1318. godine gdje se ne spominje, kao sam istakao, župa Drina.*⁴⁹⁾

Vidi se da je pravi kaos u diplomatskim darivanjima bosanskih posjeda. Istina je da su neki naslovi prazna i puka formalnost. Tako je bilo i s oblastima: Bosnom, Usorom i župom Soli. U jednom pismu papa Nikola IV piše 23. marta 1291. godine da dijelom Bosne na istoku uz Drinu, gdje se tobože širila hereza, vlada srpski kralj Stevan Dragutin. Zato je papa poslao svoje poslanike u knežinu Bosnu gdje je vladao kralj Stevan Dragutin u ime ugarskog kralja sa zadatkom da istjera "heretičnu opacinu" iz svoje zemlje.⁵⁰⁾

Napuljski kralj Karlo II darovao je banu Pavlu Šubiću Bribirskomu 1292. godine Drežnik, Pset, Sudžanj-Sudžani-Jezero, Gaj s Novigradom (Todorovo) zapadno od Une, te se tim ban Pavao Šubić Bribirski primakao zapadnim granicama bosanske države i posjedima od starine knezova Stipančića-Hrvatinića, u to doba već bosanske gospode. Spomenuto sam da je isti kralj Karlo II Napuljski 1299. godine potvrdio Donje kraje oko Sane bosanskoj porodici kneza Hrvatina koje je on stalno posjedovalo. Tim se potvrdilo staro stanje posjeda Stipančića-Hrvatinića od 20. jula 1244. godine kad se prvi put izričito spominju Donji kraji u povelji ugarskog kralja Bele IV kao bosanski posjed. Iz toga i drugih izvora saznajemo da su glavni bosanski posjedi vlastelina Hrvatinića uistinu bili u župama: Sani, Sanici i Banjicama-Banicama.

Bosanski ban Stjepan II Kotromanić potvrdio je na saboru u Milima kod Visokog (danas selo Arnaudovići) knezovima Hrvatinićima grad Ključ u Banicama u Donjim krajinama, grad Kotor u župi Vrbani iz 1322. godine a prije 1324. godine, u svojstvu suverena Bosne i Humske zemlje i ostalih pripojenih oblasti. Tim je bosanski ban Stjepan II Kotromanić trajno povezao knezove Hrvatiniće uz bosansku državu i njezin banski i kraljevski dvor. Tada su Hrvatinići napustili banove i knezove Šubiće i pristali uz Kotromaniće. Ne znamo kako je župa Zemljanik s gradom Zemljanikom u to doba došla u ruke bosanskoga bana iako je od 1287. godine bila u vlasti kneza Stjepana Babonića iz Vodičeva kod Bosanskog Novog na osnovu miraza. To je moglo nastati jedino osvajanjem ili izumrcem vlasnika župe Zemljanika.⁵¹⁾

Knezovi Babonići oduzeli su grad Glaz od kralja Andrije Mlečanina i ponovo ga povratili istom kralju 1299. godine. Ugarski kralj *naziva grad Glaz svojim kao i njegovo podgrađe (suburbium)*. Tako je ugarski kralj Andrija Mlečanin pisao 1. augusta 1299. godine da je u njegovim rukama i grad Vrbas, tada izvan granica bosanske države.⁵²⁾ Slavonski ban Leustakije izdao je povelju u Glazu 31. januara 1361. godine i naveo da je Glaz s predgrađem njegov posjed. Tu se sigurno ne zna da li je grad Glaz na granici Usore ili je drugi Glaz u župi Sani koji se spominje u povelji kralja Tomaša izdatoj braći Dragišićima 1446. godine. Ipak znamo da je

⁴⁹⁾ Lj. Stojanović, SS ZN, I, br. 113; Konstantin Jireček-Jovan Radonić, *Istorija Srba*, II, 23 bilj. 144; Aleksandar Solovjev, o. c., br. 51.

⁵⁰⁾ T. Smičiklas, o. c., VII, br. 19.

⁵¹⁾ Lj. Thallóczy, *Istrazivanja*, Glaznik Zemaljskog muzeja 1906, 403, 405—406.

⁵²⁾ T. Smičiklas, o. c., VII, br. 305.

zagrebački biskup upravljao gradom Glažom s podgrađem Sridom na granici Usore 1334. godine.⁵⁴⁾

Kad se bosanski ban Stjepan II Kotromanić učvrstio na prijestolju svoga oca Stjepana I, zeta srpskog kralja Stevana Dragutina Nemanjića, bana Mačve i dijela Bosne, osvojio je Hum bez smetnje od ugarskog kralja Karla I Roberta 1322. godine, a Krajinu uz more od Neretve do Cetine tek 1324. godine skupa sa Završjem (Duvnom, Livnom i Glamočom). Sve te zemlje su primljene u sastav bosanske države i u njoj trajno ostale do osmanske okupacije. Zato bosanski ban Stjepan II Kotromanić izjavljuje u jednoj ćirilskoj povelji izdatoj velikom knezu Grguru Stipančiću-Hrvatiniću iza 1324. godine da mu se zemlja — *država prostire od Jadrana do Save i od Cetine do Drine*. Tom rečenicom bosanska kancelarija, po naredbi bana Stjepana II Kotromanića, htjela je da naglasi da je u sastavu bosanske države tada bila: centralna Bosna, Soli i Usora, Donji kraji, Ukrina, Uskoplje. Završje (Zapadne strane), Neretvanska krajina, Humska zemlja sa župom Neretvom s obadje strane Neretve, sa župom Dabrom (Komom) oko Glavatičeva, župom Viševom, Zagorjem s Kalinovikom, župom Drinom oko Foče (Drine), dok je područje Pive, Gacka, Trebinja, Bileće, Konavala i Dračevice pripadalo srpskom ili raškome kralju. To nam potvrđuje kroničar Andrija Dandolo (1343—1354. g.) u djelu "Chronica Venetica" jer piše da su granice Bosne bile: "od rijeke Drine do Makedonije jeste Raša i od rečene rijeke s ove strane imenuje se Bosnom (... a flumine Drino usque Macediniam Rassam et a dicto flumine citra, Bosna nominavit)".⁵⁵⁾

Poslije februara 1374. godine granice bosanske države su se promijenile u pravcu istoka, prema srpskoj državi poslije njene propasti nakon bitke na Marici 1371. godine. Nakon smrti cara Uroša Nemanjića ban Tvrtko Kotromanić uz pomoć kneza Lazara Hrebljanovića podijelio je srpske oblasti, nekad jedinstvene države, s knezom Lazarom na osnovu rodbinskih veza i faktičnog stanja, odnosno osvajanja. Pobjedom nad županom Nikolom Altomanovićem, njegovim osljepljenjem i odlaskom u Zetsko primorje ban Tvrtko došao je u posjed zapadne Zete i dijela Raške u pravcu zapada 1374. godine, te se u početku 1377. godine dočepao i Travunije: Trebinja, Bileće, Krivostija, Konavala, Dračevice do Kotora i Vrma župe.

Bosanski kralj Tvrtko I već 10. aprila 1378. godine izdao je ćirilsku povelju Dubrovčanima te spominje da je gospodar Travunije, stare oblasti sa župama: Trebinjem, Vrmom, Bilećom, Konavlima i Dračevicom. Detaljne promjene granica bosanske države vidjećemo pri opisu historije pojedinih bosanskih i hercegovačkih oblasti, naročito tvrdih gradova. Da bismo imali pred očima određenu sliku o historiji pojedinih oblasti srednjovjekovne Bosne i Hercegovine, opisuju te oblasti pojedinačno i u glavnim crtama jer su one uvijek zadržavale svoju osobenost: političku, ekonomsku, kulturnu i etnografsku. Te pripojene oblasti bosanskoj državi u srednjem vijeku nisu mnogo ovisele o centralnoj vlasti bosanske banovine i kasnije kraljevine. Uvijek su postojale centrifugalne političke i vjerske sile koje su priječile da bosanska država postane apsolutna kraljevina. To se dobro vidi po diplomatskim oslovljavanjima pojedinih bosanskih banova, kraljeva i visokih feudalaca

i njima upućenim diplomatskim spisima. To se još jasnije vidi po oslovljavanju po njima domaćih svjedoka zabilježenih u diplomatskim spisima.

Bosanske oblasti

Glavne oblasti koje su postepeno postajale sastavni dio bosanske države u srednjem vijeku jesu: Usora sa Solima, Donji kraji, Hum (Humaska zemlja), Zapadne strane ili Završje, Zagorje, Drina, Podrinje, Travunija (Trebinje, Konavi, Dračevica, Vrm ili Korjenici, Rudine /Bileća/ i Neretvanska krajina i Vrhbosna (Sva Bosna).

Usora

Prvo opisujući prošlost Usore, iako sam nešto o tome rekao. Usora je, po mome mišljenju, bila prva oblast koja se uklopila u sastav bosanske države. Sastajala se od više župa većih ili manjih. Župa Nenavište u Usori spominje se u povelji bosanskoga bana Stjepana II Kotromanića izdatoj knezu Grguru Stipančiću-Hrvatiniću poslije 1324. godine. Područje župe Nenavište nalazilo se uglavnom oko naselja Modriče u blizini rijeke Bosne, to je u stvari Gradačac s okolinom. Poslije osvajanja Posavine od Osmanlija Nenavište se nazvalo nahijom. Obuhvatala je područje na desnoj strani rijeke Bosne, u njezinom donjem toku. Zna se da je Usora bila u sastavu bosanske države u drugoj polovini 12. vijeka, a doba bana Borića. Poslije smrti bana Borića Kulina ban zavladao je Usorom i time ju je spojio sa centralnom Bosnom. Tako ban Matija Ninoslav, po povelji Bele IV od 20. jula 1244. godine, dariva neke posjede u Usori katoličkoj bosanskoj biskupiji poslije 1230. godine.⁵⁶⁾

Na području južnoslavenskih zemalja ima više naziva s korijenom Usor, naročito u Bosni i Dalmaciji. Mislim da je to slavenski izraz za oznake raznih sela i rijeka. Tako je ime oblasti Usora nastalo od rijeke Usore. Oko Tešnja je postojala župa Usora odakle se ime dalje širilo za oznaku velike oblasti s desecima župa. To se izričito spominje u historijskim izvorima domaćeg i stranog porijekla. Oblast Usora prostirala se od rijeke Ukrine do Drine, uzeto u širem smislu riječi. Danas se i područje župe i mjesta Soli nalazi u širem tuzlanskom kraju, staroj Usori. Takav slučaj je u Kladnju na Drinjući, Zvornikom, Zaušjem, Sapnom, Tešnjom, Visorima, Dramešinom, Sprečom i Maglajem, iako su to posebne župe s posebnim nazivima. Poznato nam je da su vojvode i knezovi i župani Zlatonosovići stanovali u Zvorniku i u Srebriku iako su bili gospodari čitave oblasti Usore — usorski knezovi. U povelji kralja Ostoje vojvodi Hrovju Vukčiću-Hrvatiniću 1400. godine spominje se kao svjedok osvojeva od Usore Vukmir Zlatonosović. Iz ostalih spisa znamo da su Zlatonosovići uvijek vladali od Drinjače do Save i bili stalno predstavnici Usore sa svojim razgranatim rodom iz Podrinja. Povezali su se rodbinskim vezama s visokim bosanskim feudalcima Hrvatnicima.⁵⁷⁾

⁵⁴⁾ Ij. Thallóczy, o. c., 40—407; E. Fermentzin, *Acta Bosnae*, p. 12—13.

⁵⁵⁾ Aleksandar Solovjev, *Odabrani spomenici*, 8. B: Pavao Anđelić, *O usorskim vojvodama i političkom statusu Usore u srednjem vijeku*, Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu, 17—45, Sarajevo 1977 (opširno). Pisac stavlja u oblast Usoru župe: Maglaj, Usora, Nenavište, Koraj, Bijeljina, Zvornik; isti, *Postojbina i rod Divoča Rihardjeva*, 231—239, časopis "Slovo", br. 25—26, Zagreb 1976, izdanje Staroslovenskog instituta. Rad je vrijedan pažnje s više glasila.

⁵⁶⁾ T. Smičiklas, o. c., XIII, br. 72; Fr. Miklošić, *Monumenta serbica*, br. 353.

⁵⁷⁾ Ij. Thallóczy, o. c., 406—407. Sima Ćirković, *Istorija srednjovjekovne bosanske države*, 359. Pisac datira povelju poslije 1329. godine.

Kad bosanski ban Stjepan II Kotromanić piše ispravu Dubrovčanima 15. augusta 1332. godine, oslovljava se gospodinom banom i gospodarem svih bosanskih zemalja te time želi da naglasi da pod tim izrazom podrazumijeva sve pokrajine izvan oblasti centralne Bosne (... pisa Priboe dijak' veliki slav'-noga gđna (gospodina) bana Stepana gđna (gospodina) svem zemljam' bosancem' i Donem' kram-jem' gdn' (gospodin).⁵⁸⁾

U jednom pismu Trogirana banu Stjepanu II Kotromaniću od 12. juna 1326. godine Trogirani ga nazivaju *slobodnim gospodinom knezom Bosne, Usore, Soli, Huma i drugih zemalja*. Izraz *gospodin Bosne* predstavlja centralnu Bosnu, svu Bosnu, dok izraz *slobodan označava suverena jedne zemlje*, kao što je uistinu i bio ban Stjepan II Kotromanić (... magnifico et potenti domino Stephano libero principi et domino Boznæ, Usoræ, et Salæ et plurimorum aliorum locorum, atque terræ Chelmi comiti ...).⁵⁹⁾

Oblast Usora spominje se u jednom historijskom izvoru polovinom maja 1225. godine, kako je Usora sa Soli i Bosnom darovana kaloločkom nadbiskupu s tim da progoni heretike. Tada je vjerovatno u Usori vladao knez Sebislav. Već u to doba postoji vlastito ime Kulinić oko Zadra i u Srbiji, kao potvrda o postojanju jedinstvenih slavenskih riječi.

Ugri sa svojim kraljem i ugarskim dvorom vruće su željeli da pokore Bosnu, pa je kaloločki nadbiskup, duhovni i svjetovni gospodar, držao vlastitu vojsku i zidao vojne gradove i kule u Bosni da pokori tobožnje heretike u Bosni, Solima i Usori, jer nisu davali crkvene desetine. Često je rimska kurija nazivala hereticima podanike i svećenike koji su uskraćivali crkvene desetine. Takav postupak se događao i u ostaloj Evropi. Na to nas upućuju razni zaključci na crkvenim saborima u srednjem vijeku i izvori iz raznih diplomatskih spisa iz kancelarije rimskog pape. Zato je papa Inocencije IV administrativno odijelio Bosnu od dubrovačkog nadbiskupa 1247. godine i podredio je nadbiskupu u Kaloči.⁶⁰⁾ Tako je dosadašnji crkveni poglavar dubrovački nadbiskup izgubio crkvenu vlast u Bosni jer je, tobože, zanemario sprovesti crkvene reforme u Bosni i Humu. Bosanci su se u vjerskom pogledu držali starih običaja svojih naroda iz doba učenika Ćirila i Metodija, apostola Slavena kad je crkvena služba obavljana na staroslavenskom jeziku. Tada su pisari bosansko-humskih kancelarija upotrebljavali sfskohrvatski jezik i slavensko pismo. To je sve odudaralo od crkvene prakse zapadne crkve a djelimično i od istočne crkve. Vrlo je značajno da su skoro svi pronađeni najstariji natpisi u Bosni i Hercegovini pisani na narodnom jeziku i ćirilicom, dok su crkvene knjige pisane crkvenoslavenskim jezikom. Takva kultura u pismenosti ostala je u Bosni i na početku novog vijeka.

Vladanje ugarskih činovnika u Usori i Soli bilo je vrlo često formalno i kratkotrajno, ponekad gola pretenzija na bosanske posjede, bez osnove na terenu. Vaze dubrovačkih trgovaca, zanatlija i diplomata u Usorom bile su intenzivne i raznovrsne. To se očito vidi po pozivu dubrovačkih majstora koji su radili u gradu Srebreniku kod Tuzle ili na dvoru knezova i vojvoda Zlatonosovića.

Usorani su imali uvijek posebne vojvode, kaznace (blagajnike, poreznike) i teple sa visokim zvanjem i boravkom na dvorima vladara i visokih feudalaca koji

su činili državni savjet bosanske države. Tu se, u stvari, radilo o oblasnim knezovima-vojvodama raznog stepena. Izgleda da su tepleje imale ulogu na dvoru bosanske državne kancelarije da rukovode mladim plemićima ili su bili čuvari državnih pečata.

U martu 1278. godine spominje se prodaja jedne djevojke iz Usore nastanjene u Dubrovniku. Tako je, 1280. godine, ponovo uslijedila prodaja neke sluškinje Se-stre iz Usore za pet i po groša. Iza te prodaje uslijedile su i druge, upravo iz Usore. Kralj Tvrtko II Kotromanić putovao je do brda Kladnja u Usori 1432. godine u mjesecu augustu, gdje je trebalo da ga prati dubrovački poslanik delegiran na bosanskom dvoru.⁶¹⁾

Grad Salenes (to kastron tes Salenes), današnju Tuzlu, spominje car Konstantin Porfirogenet, dok se kasnije župa Soli spominje odvojeno od Bosne i Usore 15. maja 1225. godine. Naknadno je u Dubrovniku pronađen historijski zapis o Soli iz 1411. godine. Tu se spominje *mjesto Sol*. U zapisu od 6. februara 1412. godine spominje se da je Gream Ljubnić prošle godine opljačkao robu Dubrovčanina Bogoslava Boglojevića (valjda Blagojevića) u vrijednosti od 16 perpera-accepti sibi in mercanciis ad valorem perperi sedecim in Usora ad locum Soli. Tu se očito radi o trgu Soli, gradu Soli, koji je, izgleda, bio od drveta. Tako doznajemo da je mjesto, trg Sol ili Tuzla bio centar župe jer se njezin župan Budoš spominje prije 1324. godine u povelji bosanskog bana Stjepana II Kotromanića izdatoj u Milima kod Visokog, današnjim Arnaudovićima.⁶²⁾

Najubjedljivije doznajemo stanje Usore sa Soli u oslovljavanju bosanskih banova i kraljeva jer se radi o prvorazrednim domaćim izvorima u koje ne možemo sumnjati. Tako se ban Stjepan II Kotromanić poslije 1322. godine naziva gospodinom Bosne, Usore, Soli, Huma i drugih nenabrojanih krajeva. Na istovjetan način se oslovljavao do svoje smrti. To je nastavio ban Tvrtko I. Ban Tvrtko izdao je povelju ćirilicom u korist kneza Pavla Hrvatinčića-Vukoslavića 1367. godine kojom mu je potvrdio sve posjede koje je posjedovao u času kad je pristao uz njega. Povelju su potvrdili, po običaju feudalnog sistema bosanske države, razni feudalci iz Tvrtkovih podložnih oblasti. Tako su učinili i predstavnici Usorana: kaznac (blagajnik) Stjepoje s braćom, vojvoda Tvrtko s braćom, knez Tjehčin s braćom, župan Poručen s braćom, knez Juraj Dobrosalić s braćom i Tvrtko Čekanović s braćom, možda iz Čaklovića kod Tuzle. Iz te povelje se vidi vrlo jasno da je oblast Usora velika, prostrana i da obuhvata nekoliko župa. Na početku banove povelje knezu Pavlu Hrvatinčiću ističe se da se knezu Pavlu ne može odsjeći glava dok to "ne ogleda Bosna i Usora, njegova družina, plemeniti ludje = ljudi". Iz toga se jasno razbire da su plemići Bosne (centralne Bosne) na prvom mjestu a tek na drugom mjestu plemići iz Usore. Tim je jasno ocrtano autonomno stanje Usorana.⁶³⁾

U popisu župa zagrebačke biskupije spominje se 1334. godine da na granici Usore u Glazu postoji crkva Svetog Nikole. To znači da se Usora širila na zapad obuhvatajući i župu Ukrainu. U februaru 1364. godine ugarski kralj Ljudevit I

⁵⁸⁾ Lj. Stojanović, S S P P, I, br. 52.

⁵⁹⁾ T. Smičiklas, *Codex diplomaticus*, IX, br. 243 (296).

⁶⁰⁾ E. Fernendžin, o. c., 13—14; T. Smičiklas, IV, 322.

⁶¹⁾ Gregor Čremošnik, *Spomenici dubrovačke kancelarije*, I, Zagreb 1951, 99—100; Nikola Jor-ga, *Notes*, II, p. 308, bilj. 4.

⁶²⁾ Fr. Rački, *Documenta*, p. 407; T. Smičiklas, o. c., III, br. 216, br. 217; dr Adem Handžić, *Tuzla i njena okolica u XVI. vijeku*, 25, bilj. 75; Lj. Thallóczy, *Glasnik Zemaljskog muzeja* 1906, 403, *Istraživanja*.

⁶³⁾ Lj. Thallóczy, o. c., 412.

(Ludvig I) piše da je palatin ugarskog dvora Nikola Tot ratovao kao magister vojske protiv bosanskog bana u Usori gdje je slučajno izgubio i državni pečat, i to kod grada Srebrnika blizu Tuzle. U povelji bana bosanskog Stjepana II Kotromanića i rodbine mu iz 1351. godine izdatoj u korist kneza Vuka Vukoslavića-Hrvatinića spominju se svjedoci *dobri Bošnjani i Usorani*. Od Usore je bio svjedok Pribislav Hlapotić i Poručen Pribisalić. Tako su po izvorima Usorani imali i uživali veliki ugled na bosanskom banskom dvoru i imali pravo glasa da biraju bosanskog vladara i donose važne pravne odluke u bosanskim državnim poslovima na raznim saborima bosanske vlastele. Bosanski sabor se obično održavao u mjestu Milima kod Visokog (danas Arnaudovići) gdje je, kako sam naglasio, postojao samostan sa crkvom Svetog Nikole, vjerovatno već od 1400. godine kad su franjevci za stalno došli u Bosnu, odnosno osnovali bosansku vikariju.

Bosanski ban Tvrtko Kotromanić boravio je u Bobovcu i prvog novembra 1356. godine s majkom Jelenom i bratom knezom Vukom a na molbu bosanskog katoličkog biskupa Petra u Đakovu, izdao je povelju kojom je potvrdio, kako sam rekao, posjed Dubnicu u Usori koji je više puta oduziman bosanskom katoličkom biskupu. To je očiti znak da je u tim predjelima bila velika snaga vjernika bosanske crkve s didom na čelu. Čini mi se da je Dubnica današnji Dubočac na Savi kod Dervente.⁶⁴

Dubrovčani su zabilježili 11. februara 1377. godine da je Maroje Stanković prodao magistru Ivanu iz Pavije (Padove), općinskom kirurgu u Dubrovniku, robinju Stojachu iz Usore.⁶⁵ Kralj Ugarske i Hrvatske Sigismund I nastojao je da po koristi bosanske feudalce te je više puta napadao Bosnu iz pravca Save, ali su se bosanski vladari i teudalci energično odupirali uz pomoć Hrvata, pobunjenika, kruni ugarskoj. Sigismundov napad bio je 1394. godine kad je hrvatski feudalac Ivan Horvat branio grad Dobor na lijevoj obali Bosne blizu Doboja. Tada je kralj Sigismund I izričito i jasno napisao da je *grad Dobor u dijelu Bosne, zvanom Usorom*.⁶⁶ Istovjetnu misao kralj Sigismund I ponovio je 1401. godine u pismu ugarskom ostrogonskomu nadbiskupu. Tada je kralj Sigismund I podvukao da je grad Dobor u *distriktu (na području) Usore, u zemlji kralja Bosne*. Tim se jasno i bez dvojbe potvrđuje da je grad Dobor uistinu posjed bosanske države kao nerazdvojni dio.

U oblasti Usore spadali su gradovi: Tešanj, Dobo, Dubočac, Dobor, Maglaj, Soko-grad, Srebrnik, Soli, Teočak, Zvornik, Kladanj, Gradačac, Brčko, Novi, Rača, Kovač, Branič-grad, Glaž, Perin-grad i drugi. Kralj Bosne Ostoja izdao je povelju Dubrovčanima u Lišnici u Usori 15. januara 1399. godine. Lišnica je kod Maglaja ukoliko se ne misli upravo na srednjovjekovni grad Maglaj, što je mnogo ubjedljivije. Izvori nam spominju vojvodu Tvrtka Stanića 28. oktobra 1447. godine koji je vodio jednu sudsku raspravu s Dubrovčanima u Dubrovniku putem svo-

ga poslanika Milorada Radečića, i to protiv dubrovačkog carinika Maroja Orlančića zbog nekog duga zakupnika Marojeve družine.⁶⁷

Bosanske granice su se proširile i na srednji tok rijeke Drine, na području oblasti Podrinja koje je obuhvatilo zemlje od rijeke Drinjače do Perina na jug i do sjeverne granice Zemlje knezova Pavlovića. Teritorijalno proširenje bosanskog bana Tvrtka na Podrinje dogodilo se tek 1366. godine. To je izrazio ban Tvrtko u svojoj povelji pisanoj ćirilicom u Prozoru, u župi Rami, u augustu 1366. godine. Ban Tvrtko je u toj povelji upotrijebio naslov *gospodin od Podrinja*. Tako je Podrinje granilo s južnom granicom Usore. U toj oblasti — Podrinju vladali su knezovi i vojvode Dinjičiči-Kovačevići, gospodari Srebrnice, Bratčinu, Kulašata s podgrađem i Perin-gradom i Durdevika na Drini, zvanog i Jerinin-gradom, iako su bili podložni knezovima i vojvodama Zlatonosovićima s kojima su imali i rodbinske veze. Kad je kralj Ostoja izdao povelju velikom bosanskom knezu vojvodi Hrvoju Vukčiću-Hrvatiniću decembra 1400. godine u Sutjesci u Bosni (kod Vareša), pojavio se svjedok povelje Dražiša Dinjičič s braćom, *predstavnik Podrinja*. Iz toga podatka jasno se vidi da su knezovi i vojvode Dinjičiči gospodari Podrinja i da u širem smislu Podrinje pripada oblasti Usori, nikako oblasti Drini, posjedu plemena Kosača. Ipak se mora istaći da su Zlatonosovići i Dinjičiči imali posebne grbove.⁶⁸

Posljednji bosanski kralj Stjepan Tomašević izdao je povelju Dubrovčanima u Jajcu 23. novembra 1461. godine, u kojoj se naziva *kraljem Bosne, Usore, Soli i drugih krajeva, starih bosanskih oblasti*. Po tome se može slobodno zaključiti da je Usora sa Solima stalno zadržala svoje osobenosti i političku i ekonomsku autonomiju koju je kraljevski bosanski dvor morao poštovati i uvažavati. Usorani se stalno ističu kao posebni stanovnici bosanske države iz čijih leđa su Ugri često napadali Usoru i otimali i plijenili njezine gradove i usorska imanja slobodnih seljaka.

Kralj Sigismund I piše iz Budima 5. septembra 1426. godine da je njegov štićenik knez Vuk Milošević iz Guče Gore, iz župe Lašve, izgubio mnogo gradova u Usori i u župi Sani kad su ih oduzeli Bosanci. Već u augustu 1426. godine Dubrovčani pišu da su Turci plijenili dvaput grad Srebrnik u Usori, zemlji Zlatonosovaca. Možda se prethodni podatak o gubitku gradova u Usori od strane kneza Vuka Miloševića odnosi na turski napad uz pomoć domaćih bosanskih vojnika. Napominjem da se izričito spominje 7. jula 1430. godine da je *grad Srebrnik kod Tuzle u oblasti Usori*. Upravo je tada ugarski kralj Sigismund I naredio svome zapovjedniku grada Srebrnika Matiji da grad utvrdi, uz pomoć dubrovačkih majstora, da se može oduprijeti Bosancima i ostalim napadačima. Već Tvrtko II piše pismo iz Usore 1. aprila 1433. godine, po dubrovačkom izvještaju, što je znak da je ugarski kralj Sigismund I izgubio grad Srebrnik i napustio Usoru pod pritiskom bosanske vojske.

Kad je grad Srebrnik pao pod vlast Osmanlija 1520. godine, pao je u njihove ruke većini duž. Dubrovčani su pisali 13. oktobra 1462. godine da su Turci (Osmanlije) zauzeli čitavu Usoru.⁶⁹

⁶⁴ Ivan Tkalčić, *Monumenta hist. episcopatus Zagrabienis*, II, p. 91; Fr. Rački, *Popis župa, Starije JAZU IV*; T. Smičiklas, XIII, br. 250; L. Thallóczy, *Studien*, S. 17—18; isti, *Glasnik zemaljskog muzeja u Sarajevu* 1906, 437; E. Fermentzin, o. c., p. 12—13.

⁶⁵ Ciro Truhelka, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, 379, ispis iz Vendita cancellarie, knj. 2, list 43.

⁶⁶ J. Thwrock, *Cronica Hungarorum*, p. 272—273; druge izvore vidi kod Vj. Klaića, *Poviest Bosne*, 205, bilj. 31.

⁶⁷ Lj. Stojanović, *S S P P I*, br. 429; II, br. 699.

⁶⁸ Pavao Anđelić, "Slovo" br. 25—26, ostalo u bilješci 57 (Anđelić).

⁶⁹ Lj. Stojanović, *S S P P I*, II, br. 737; E. Fermentzin, o. c., p. 131; L. Thallóczy, *Studien*, S. 354—355; Jos. Gekich-Thallóczy, *Diplomatarium Ragusinum*, p. 317—319; E. Fermentzin, o. c., p. 125, p. 139.

Donji kraji

Zavičaj velikog bosanskog vojvode Hrvoja, sina kneza Vukka i djeda Hrvatinca Stipanica, bio je u Donjim krajevima sa sjedištem u gradu Ključu na lijevoj strani Sane. Grad je i danas djelimično sačuvan. Donji kraji su zauzimali prvobitno prostor oko Sane i granice su im dopirale na zapad do Grmeča i na istok do srednjeg toka Vrbasa, tako da im je pripadalo svo područje oko Sanice, Lužaca (Lušci) i Vrbiljana. Kasnije su im granice dopirale i do Gornjeg Vakufa. U njihovim granicama bile su župe: Pliva, Zemljanik, Vrbanja, Ukrima, Mrin, Sana i povremeno Dubica i Vrbas, pa nekad neki posjedi i u Usori.

Pita se zbog čega se pomenuto područje zove Donji kraji. Neki učenjaci, kao F. Šikić, misle da je ime Donji kraji nastalo odatle što su pomenuti predjeli na podnožju planina koje ih okružuju i leže mnogo niže negoli njihovih susjedni predjeli s istoka i zapada: To područje, po njemu, nose ime Krajina, nastalo od starog naziva kraji.⁷⁰ Donji kraji nisu uvijek imali gore pomenute župe nego se njihov teritorij vremenom povećavao, tako da je granica prelazila na desnu stranu Vrbasa prema staroj granici Bosne iz vremena poslije 949. godine. Mislim da razlozi Ferde Šikića nisu dovoljno osnovani na izvorima historijskog i topografskog karaktera.

Poznato je iz historijskih izvora da se u rimsko doba Panonija dijelila na *Gornju i Donju Panoniju*, a, kasnije, umjesto toga dolazi izraz *Gornja i Donja Slavonija*, kasnija posebna kraljevina ili banovina (rex Slavoniae).

Granice Donje Slavonije su, kao što sam spomenuo, prelazile duboko u sjevernu Bosnu, tako da su dopirale do Bosanske Krupe i Drinjače i dalje se spuštale na donji tok Drine. Tako Usora, politički, u cjelini nije pripadala Donjim krajevima. Ugarske kraljevske i druge feudalne kancelarije znale su vrlo dobro za granice Donje Slavonije kad su često nazivali taj prostor *Donjim krajevima Slavonije*. Tada ugarski pisari s kraljeva dvora nisu uvijek spominjali župe Donje Slavonije. Izraz Donji kraji (Partes Inferiores Slavoniae) zadržao se jedino na sjeverozapadnom dijelu srednjovjekovne Donje Slavonije. Nema nikakve sumnje da su se granice Donjih kraja mijenjale zbog ratnih osvajanja i raznih darivanja po donacionalnom pravu. Takav slučaj bio je sa župama Zemljanikom, Plivom, Uskopljem, pa, čak i sa župama Glamočom, Livnom, gdje su vladali pojedini članovi porodice knezova Stipanica-Hrvatinića između 1322—1400. godine, s tim što je grad Glamoč s Duvnom posjed knezova Klešića 1404. godine.

Grad Kozar (Kozara) u župi Sani bio je u vlasti slavonских banova Ivana i Stjepana 20. januara 1385. godine, dok je grad Greben na Vrbasu osvojio knez Vukac Hrvatinić. U pismu pomenutih banova iz Kozara piše: "... quod nos omni pro posse nostro in factis et excessibus Wlokach wyowode receptionis et occupationis castri Greben perpetratis in presentia regis majestatis ac domine nostre regine Hungarie, Dalmatie etc."⁷¹

U povelji kralja Ostoje Kotromanića izdatoj velikom bosanskom vojvodi Hrvoju u Sutjesci kod Vareša 8. decembra 1400. godine, spominje se župa Livno s gradom Livnom ili Bistričim, svojina bosanskih kraljeva koja se sada daruje velikom bosanskom vojvodi Hrvoju Vukčiću Hrvatiniću za zasluge razne vrste, naročito političke. Po tome podatku bi se moglo zaključiti da je privremeno župa Liv-

no s gradom Livnom (Bistričim) bila u sastavu Donjih kraja u širem smislu riječi. Ta situacija može se dobro razjasniti po zapisu tepčije Batala, njegovu evanđelju pisanom 1393. godine. Bosanski knez i tepčija Batala Santić iz župe Lašve, iz sela Sanića kod Gornjeg Turbete blizu Travnika, bio je usko povezan s dvorom bosanskog kralja Dabiše Kotromanića, a uz to rodbinskim vezama s kućom knezova Hrvatinića. Batalova žena Resa bila je kći bosanskog vojvode Vukca Hrvatinića, a sestra velikog bosanskog vojvode Hrvoja Vukčića. Dio zapisa Batalova evanđelja glasi: "Gospođa Resa, Vukova vojvode kći. A biše joj jedan brat vojvoda bosanski, a drugi knez bosanski, a treći (= treći) *ban Hrvatski*." Ban Hrvatski bio je knez Vuk Vukčić, poznat u historiji Dalmacije u svojstvu bana 1391. godine. Hrvojev brat vojvoda Dragiša igrao je značajnu ulogu na dvoru i u državi bosanskoj, upravu u doba prvih bosanskih kraljeva.⁷² Hrvatski ban Vuk Hrvatinić-Vukčić bio je ban Dalmacije, ali taj naslov ne nosi 11. januara 1395. godine nego goli naslov vojvoda. Tada je ban Vuk dobio od ugarskog kralja Sigismunda I grad *Ostrožac* na Uni, u blizini Bihaća, radi toga što je kraljev pristalica a protivnik napuljskog kralja Ladislava. Do toga vremena grad Ostrožac bio je u rukama knezova Babinčica iz grada Blagaja kod Bosanskog Novog.⁷³ Mislim da ban Vuk nije nikad pravno zaposeo grad Ostrožac koji nije u susjedstvu zemalja knezova Hrvatinića. To je upravo razlog što se granice bosanske države ne mogu tačno odrediti zbog raznih promjena kao što je taj slučaj.

Ugarski kralj Ljudevit I (Ludvig I) spremao se da zarati na svoga tobožnjeg vazala bana Tvrtka Kotromanića. Zato se spustio u Donje kraje, u župu Sanu i pokraj rijeke Sane izdao u logoru (taboru) povelju 13. jula 1363. godine, kojom je grad Ključ na Sani zamijenio za Bristanovac u križevačkoj županiji s knezom Vlatkom Hrvatinićem, tada kraljevim prijateljem (... pro eodem castro suo Cluch in terra Boznensis sito ...).⁷⁴

Prvi put se Donji kraji indirektno spominju 1230. godine u darovnici bosanskog bana Matije Ninoslava koju je izdao bosanskoj katoličkoj biskupiji darujući joj desetine u Donjim krajevima. To je, kako sam spomenuo, darovao posebnom poveljom i ugarski kralj Bela IV 20. jula 1244. godine i naglasio da je to već prije darovao ban Ninoslav. Tada su sigurno članovi poznate porodice Stipanica-Hrvatinića do vladanja hrvatskog bana Pavla Šubića Bribirskoga u Bosni priznavali bosanskog bana za svoga gospodara, jer se Hrvatinići, odnosno Stipančići spominju u povelji napuljskog kralja Karla II 14. jula 1299. godine kao vlasnici tih krajeva od starine. Te godine knez Stjepan iz roda kasnijih Hrvatinića bio je još živ jer je predao vlast u Donjim krajevima sinu knezu Hrvatinu. Povelja napuljskog kralja Karla II od 14. jula 1299. godine u prijevodu glasi: "Š obzirom na mile, korisne i obavljene službe, što su ih knez Hrvatin, njegovi sinovi i braća mu, rođaci i znanci plemenitih muževa Pavla (Šubića), bana hrvatskog te njegove braće Đure i Mladena, knezova dalmatinskih gradova, ljubljenskih i vjernih naših, nama učinili, a čine još i sada u poslu i nastojanju oko kraljevstva ugarskoga, to im potvrđujemo, ne bi li tako i u buduće činili, *Donje kraje u zemlji bosanskoj, što ih oni drže i pos-*

⁷⁰ F. Šikić, *Vojvoda Hrvoje Vukčić-Hrvatinić i njegovo doba*, 2—3, Zagreb 1902; Vjekoslav Klaić, *Povijest Bosne*, 327, 333; F. Šikić, *Pričući*, 333.

⁷¹ Lj. Thallóczy, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* 1906, 443—444.

⁷² Alekandar Solovjev, *Oldubani spomenici*, br. 98; Lj. Stojanović, o. c., I, br. 178 i 179 (56—57); Đorđe Radoljčić, *Ordnungsmäßig geordnete urkundliche Beschreibung der Batale iz 1393 godine*, Bilten Hist. instituta Bugarске akademije nauka, Solija 1964, 4—5—509.

⁷³ Barabás-Thallóczy, *Codes diplomatiques fam. de Hloag*, p. 188.

⁷⁴ T. Smičiklas, o. c., XIII, br. 219 (296), br. 268. Knez Vlatko Hrvatinić trebalo je da dobije grad Bristanovac u županiji Križeva.

jeduju. "Hrvatinići su uvijek rado isticali svoje posjedovno pravo na Donje kraje i to ponavljali u raznim zgodama i natirivali bosanskim vladarima da to strogo poštuju i službeno potvrđuju.⁷⁵⁾

Hrvatski ban Pavao Šubić Bribirski bio je gospodar Bosne od 1299. godine i nastojao je da kasniji nasljednici kneza Hrvatina Stipančića budu privrženi, vjerni kući bana Pavla. Zato je ban Pavao 2. februara 1301. godine obćao knezu Hrvatinu Stipančiću u gradu Skradinu da će štitiiti njega i njegove posjede. Ban Pavao Šubić je nazvao kneza Hrvatina knezom od Donjih kraja (*comitem de inferioribus confinibus Bosne* . . .). Ipak je došlo do nesloge između dvije feudalne i srođničke porodice prije 1304. godine radi Donjih kraja i nekih drugih poslova. Konačno je došlo do međusobnog mira potvrđenog ugovorom u samostanu franjevacu u Splitu 30. marta 1304. godine. Ban Pavao je već odavno nosio titulu bosanski ban i gospodin Bosne. On je s bratom Mladenom I dao garanciju da će kneza Hrvatina Stipančića štitiiti i osigurati mu posjede u Donjim krajinama. Braća Šubići obćala su da neće sunjićiti kneza Hrvatina.⁷⁶⁾ Napominjem da su upravo, gotovo u isto doba, Venecijanci dobili od Šubića garanciju da mogu slobodno trgovati po Bosni kao i Dubrovčani, 1302. godine. Dubrovčani su tada spominjali bana Mladena I Šubića i bana Stjepana, posebnog i udjelnog bana u jednom dijelu Bosne.

Kad je knez Hrvatinić umro negdje prije 1315. godine, naslijedio ga je u Donjim krajinama knez Vukoslav Hrvatinić s braćom. On je posjetio Sanicu (u mrinskoj župi?) i izmirio se s Vukom Obradićem i njegovim sanićkim plemićima. Župa Sanica je vjerovatno bila odvojena od župe Mren (Mren) u Donjim krajinama jer se posebno spominju u povelji sanićki plemići 1315. godine.⁷⁷⁾

Poslije pada bosanskog bana Mladena I Šubića 1322. godine uslijed vojnih operacija ugarskog kralja Karla I Roberta, Ivana Babonića i bana Stjepana II Kotromanića, Bosnom je zavladao novi gospodar Stjepan II Kotromanić, tiješni saveznik ugarskog kralja Karla I Roberta u borbama protiv bana Bosne Mladena I koji se stalno borio za proširenje bosanske teritorije na jugu Bosne, u Humskoj zemlji. Iz tih događaja Stjepan II Kotromanić se počeo nazivati bosanskim banom čitave Bosne. Izgleda, kako sam već spomenuo, da je Stjepan II Kotromanić bio i prije udjelni ban na nekom manjem području Bosne, kao što mu je to bio i otac Stjepan I 1302. godine.

Tada se, poslije pada Mladena II Šubića, zna da je knez Vukoslav Hrvatinić otpao potpuno od Šubića, oćtiepio se od Mladena II i stalno pristao uz bosanskog bana Stjepana II Kotromanića. Za tu uslugu Hrvatinića ban Stjepan II Kotromanić je u svojstvu suverena bosanske banovine, izdao povelju u Milima (današnjim Arnautovićima) kod Visokog u vremenu 1322—1324. godine knezu Vukoslavu Hrvatiniću i potvrdio mu djedovske župe Banice, Vrbnju s gradovima Ključem na Sani i Kotorom u župi Vrbnju, pod uslovom dok mu bude vjeran u službi.⁷⁸⁾ Zato je i pomenuta nedatirana povelja pisana prije 1324. godine, nikako 1326—1332. g.

Poslije polovine 1322. godine ban Stjepan II Kotromanić naziva se gospodarom svim bosanskim zemljama, Soli, Usori, Donjim krajinama i Humskoj zemlji.

⁷⁵⁾ Rad JAZU 18, p. 222, kod Vj. Klaića, *Poviest Bosne*, 91, bilj. 32; T. Smičiklas, o. c., VII, br. 295.

⁷⁶⁾ L. Thallóczy, *Studien*, S. 325—327.

⁷⁷⁾ L. Thallóczy, o. c., S. 328—329. Pisac određuje povelju u 1305. godinu umjesto 1315.

⁷⁸⁾ Lj. Thallóczy, *Istraživanja*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu 1906, 403; Sima Ćirković, *Istorija srednjovekovne bosanske države*, 359 (Određuje godine pisanja nedatiranih povelja).

Tako se oslovljava ban Stjepan II u povelji iz Mila koju je napisao pisar Priboje. Na taj način se isti ban oslovljava i 1332. godine u povelji izdatoj Dubrovčanima. Na taj ban ponovio u povelji u Kninu pisanju 23. juna 1345. godine. Vrlo je zanimljivo da se u pomenutoj povelji ne spominje *Završje niti Neretvanska krajina* iako su obadvije oblasti u banovim rukama. Možda je ban Stjepan II Kotromanić obćuhovao te oblasti s rijetima "i k tomu."⁷⁹⁾ Kad je ban Tvrtko izdao povelju pod gradom Prozorom u Kani knezu Vukcu Hrvatiniću 11. augusta 1366. godine kojom mu je darovao između ostalih posjeda župu Luku za vojne zasluge u borbi protiv ugarskog kralja kad se ugarski kralj Ljudevit I spustio do grada Sokola u Plivi, tada se ban Tvrtko naziva gospodarom Donjih kraja.⁸⁰⁾ Izgleda da je upravo 1363. godine knez Vukac Hrvatinić uz pomoć bosanskog bana Tvrtka povratio grad Ključ koji je knez Vlatko Hrvatinić zamijenio s ugarskim kraljem za drugi grad.

Kralj Dabiša tačno razlikuje bosanske Donje kraje od Zapadnih strana (Završja) 29. septembra 1393. godine. To bi bio dokaz da tada Zapadne strane nisu smatrane dijelom Donjih kraja. Kralj Ostojica izdao je u Duvnu ispravu 4. februara 1398. godine i tada naglasio posebnost Zapadnih strana (Završja) za razliku od Donjih kraja u koje je uklopljena župa Pliva i Uskoplje.⁸¹⁾

Istovjetnu praksu oslovljavanja nastavio je kralj Tvrtko II u povelji izdatoj Dubrovčanima 24. juna 1405. godine kad se nazvao *kraljem Srbije, Bosne, Primorja, Humske zemlje, Donjih kraja, Usore, Soli, Podrinja i Zapadnih strana (Duvna, Livna i Glamoča)*.⁸²⁾ Veliki bosanski vojvoda Hrvoje nazvao se knezom Donjih kraja, matičnih posjeda svojih djedova i pradjedova, još od starih vremena. Uz to je dodao naslov herceg splitski. Dubrovčani su pisali splitskom hercegu Hrvoju u aprilu 1405. godine i oslovili ga knezom Donjih kraja. To su ponavljali nekoliko puta u raznim pismima 1406—1416. godine.⁸³⁾ Vojvoda i herceg Hrvoje se držao tačno zvaničnog oslovljavanja, tako da se u pismu ženi Jeleni od 2. aprila 1412. godine u Jajcu nazvao *hercegom splitskim*.

Nema nikakve sumnje da je raznim darivanjima Livno bilo u spisku posjeda vojvode Hrvoja Vukčića-Hrvatinića 8. 12. 1400. i 1. 5. 1403. godine, što se vidi iz pisma upućenog niskom crkvenom kapitolu na latinskom jeziku pisanom u Bistrici (Livnu).⁸⁴⁾ To je važan dokaz da je tada Livno (Bistrica) bilo u posjedu vojvode i hercega Hrvoja.

Vrlo je zanimljiv slučaj vojvode Jurja Hrvatinića, sina kneza Vojislava a nećaka vojvode Hrvoja koji je izdao povelju u gradu Kreševu 12. augusta 1434. godine u korist brata Radivojevića. Tada je vojvoda Juraj Vojšalić povratio sve posjede brati Radivojevića iz Vrgorca koje im je oćueo vojvoda Sandalj Hranić. U toj povelji vojvoda Juraj Vojšalić se naziva "milošću božijom vojvoda Donjih kraja i još drugima . . .". Po tome izgleda da je vojvoda Juraj želio da naglasi svoju nezav.

⁷⁹⁾ Lj. Stojanović, o. c., I, br. 51; T. Smičiklas, o. c., XI, br. 158 (207).

⁸⁰⁾ E. Fernandinić, *Acta Bosnae*, p. 34; dr. Đuro Surmin, *Acta croatica*, I, p. 83—84; F. Šišić, *Vojvoda Hrvoje Hrvatinić i njegovo doba*, 243, bilj. 63; S. Ljubić, *Listine*, IV, p. 57.

⁸¹⁾ Lj. Stojanović, o. c., I, br. 183 (177), br. 428 (418—421).

⁸²⁾ Isti, I, br. 513; Gr. Fejer, *Codex diplomaticus*, X, 2, p. 406.

⁸³⁾ Isti, I, br. 477—490.

⁸⁴⁾ Aleksandar Solovjev, o. c., br. 98; Lj. Stojanović, o. c., I, br. 573; F. Šišić, *Nekoliko isprava iz početka XV st.*, Starine, knj. 39, br. 49 (203—204).

vismost o bosanskom kralju Tvrtku II komu se suprotstavio protukralj Radivoj koga su Dubrovčani priznavali za kralja.⁸⁵⁾ Prethodno oslovljavanje u povelji pripada visokim feudalcima s kraljem na čelu.

Konačno ističem da je stalno spominjanje Donjih kraja u naslovu bosanskih kraljeva do 1463. godine, upravo do osmanske okupacije. Posljednji bosanski kralj Stjepan Tomašević izdao je povelju Dubrovčanima u Jajcu 23. novembra 1461. godine i oslovio se punim naslovom, dužim nego drugi bosanski kraljevi. *Tada se oslovio kraljem Srbijem, Bosni, Primorju, Humskoj zemlji, Dalmaciji, Hrvatskoj, Donjim krajima, Zapadnim stranama, Usori, Soli, Podrinju i k tomu.*⁸⁶⁾ Iz toga se jasno vidi kojim je kraljevima Bosna nekada vladala, tako da pomenuto oslovljavanje ne odražava faktično stanje. Neke nabrojene zemlje u naslovu nisu bile pod bosanskom vlašću nego se tu radilo o goljoj tituli, ali ipak važnoj za historijski razvoj granica bosanske države. Zna se da kralj Stjepan Tomašević nije vladao Dalmacijom, Hrvatskom, ni čitavom Usorom i Podrinjem gdje su djelimično vladali Osmanlije davno prije pisanja pomenute povelje. Bosanski kralj je svojom titulaturom želio da označi nekadašnja prava bosanske države iako su neka od njih čista prošlost. Ni naslov "kralj Srbijem" u stvarnosti ne postoji jer više nema Despotovine.

Humka zemlja

U prvim počecima historije doseljenih Južnih Slavena u današnju Hercegovinu, njezin središnji dio nazivao se Zahumljem a stanovnici Zahumljani. O tome nas obavještava car-pisac Konstantin Porfirogenet u svome djelu "O upravi carstvom" iz oko 949. godine. Car-pisac opisao je pojedine oblasti Južnih Slavena i njihove gradove kojima je putem svojih upravitelja lično vladao. Car je sva obavještenja dobio većinom od svojih stratega i drugih vojnih lica koji su živjeli u Zahumlju ili ga obilazili kao i ostale susjedne slavenske oblasti. Tada je Bizantija dominirala na Balkanskom poluotoku kao i primorskim gradovima na Jadranu. Od primorskih jadranskih gradova bizantijski carevi su osnovali dalmatinski temat (oblast) sa sjedištem u Zadru. Zbog politike i straha od Bugara bizantijski car je predao dalmatinski temat knezu Tomislavu 923. godine, tako da se time Dalmacija trajno vezala uz Hrvatsku izuzimajući romanske gradove od Dubrovnika do ulaz Ulcinja.

Car-pisac Konstantin Porfirogenet piše da se Zahumlje prostire uglavnom od Dubrovnika do Neretve s naseljenim gradovima: Bona, Hum, Ston, Ošlje kod Stona, Glumina kod Hutova — današnja Gradina, Dabarski grad u Dabru polju i Mokrski grad kod Lištice, u zapadnom Zahumlju. Čini mi se da je Dabarski grad na Zagradini kod Suzine ili na mjestu Gracu kod Dola blizu Stoca. Pokraj Zagradine prolazio je vlaški put u pravcu Ljubinja i Trebesina u Dabru polju produžujući se u pravcu Trusine, Zovog Dola i Nevesinja, planine Crvnja gdje se humska stoka izvodila na ispašu.

Mislim da je zapadna granica Zahumlja ili Huma dopirala do Klobuka kod Vitine i tu se spajala s granicama župe Imote (Imotski) koja je prvobitno bila u državi kralja Tomislava i njegovih prvih nasljednika. Tako je područje Ljubuško-

⁸⁵⁾ Fr. Miklošić, *Monumenta serbica*, br. 320; Marko Vego, *Postanak imena Bosanska krajina*, časopis "Pregled" br. 2, 1976, Sarajevo 1976, 185—193 (opisno).

⁸⁶⁾ Fr. Rački, *Documenta*, p. 407. Lucari piše da se Hum naziva i Chudvergia, *Copiosio ristretto*, Ragusa 1605, p. 12—13.

ga sa širom okolinom pripadao Zahumlju (Humu), dok je Klobuk s Dolovima pripadao oblasti Paganije, ukoliko se Konstantinova župa Dalen ne odnosi na Doljane kod Metkovića.⁸⁷⁾

Dubrovčani su od 9. vijeka plaćali Zahumljanima 36 dukata godišnjeg danka u ime uživanja zahumskih posjeda u njihovoj okolini. Taj porez se nazivao mogoriš, nastao od arapske riječi mogoriš u značenju napitka. Mogoriš nije bio uvijek isti. U doba humskog kneza i župana Sanka Draživojevića-Miltenovića pomenuti mogoriš iznosio je 60 perpera ili oko 20 dukata. Pomenuti porez su primali humski knezovi i njihovi nasljednici knezovi Nikolići-Grgurevići iz Popova i Vranjeva Sela kod Neuma, i to u 14. i 15. vijeku do osmanskog osvajanja Popova. Posljednici vinograda u Zahumlju plaćali su desetinu od vina koja se spominje u ugovoru velikog župana Nemanje i braće mu 27. septembra 1186. godine sklopljenom s Dubrovčanima. U tom ugovoru piše da Slaveni u Humu slobodno dolaze u Dubrovnik i da slobodno trguju. Dubrovčani su dobili dozvolu da slobodno trguju na trgu Narenti — *portus Narente* (u Drijevu na Neretvi na lijevoj strani Neretve u današnjem Tersani) i Skočimu uz rijeku Krupu), i to po starim običajima koji su vladali između Humljana i Dubrovčana.⁸⁸⁾

Srpski kralj Radoslav oprostio je Dubrovčane od plaćanja dohotka u župi Žrnovnici (lat. Brennum, tal. Breno) 4. februara 1234. godine. Ujedno im je kralj Radoslav obećao slobodu trgovine po Humu i u Zeti, ako oстане na vlasti.⁸⁹⁾

U starija vremena se stonski katolički biskup naziva zahumski 1102. i 1120. godine, ali poslije 1219. godine pravoslavni episkop je uzeo za sjedište Ston i nazvao se zahumskim. Papa Inocencije II 1142. godine spominje biskupa Zahumlja, podložnika-sufragana dubrovačkog nadbiskupa. Tako je bilo i 1187. godine.

Često se je u 12. vijeku Zahumlje nazivalo Humom i u doba pisanja Ljetopisa popa Dukljanina do oko 1177. godine, bolje rečeno do nastupa vladanja velikog župana Nemanje i braće mu u Humu (1168. g.). Postepeno se izgubilo staro, prvobitno ime Zahumlje i primilo opće priznato ime Hum ili Humska zemlja. Danas Hercegovci nazivaju *Humnjacima* jedine stanovnike od Mostara, Veleža i Nevesinja do Dubrovnika, upravo stanovnike starog Zahumlja cara Konstantina Porfirogeneta iz polovine 10. vijeka. Postepeno se ime Hum i Humska zemlja širilo na čitavu zapadnu Hercegovinu skupa s Imotskim, pa i dalje na krajeve od Cetine do Neretve, to jest Neretvanske krajine, stare Paganije.

Dubrovčani su stalno razlikovali Hum, Humsku zemlju od područja Rudina oko Bišće, od Vrma ili Korjenjice, Trebinja i Konavala, i to 1357. godine. Očito se učuvalo da su Nemanjići razlikovali Hum od Trebinja na istovjetan način kao i Dubrovčani jer je Trebinje dio oblasti Travunije. Humski župan Stefan spominje se kao zasebni knez (. . . *Stephanus iuppanus de Chelmo* . . .) 4. februara 1264. go-

⁸⁷⁾ F. Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb 1925, 452; Miha Barada, *Paganija, Starohrvatska prosvjeta* 1928, 42; Marko Vego, *Povijest Humske Zemlje (Hercegovine)*, I dio, Samobor, 1937, 47—49; Fr. Rački, *Documenta*, p. 406; dr. Bonicije Rupčić stavlja župu Rastok u donji tok Neretve, *Rad JAZU*, 322, Zagreb 1961, str. 265—286; Marko Vego, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* 1957 (XII), 274; T. Smičiklas, o. c., II, br. 237; Fr. Rački, *Documenta*, p. 372.

⁸⁸⁾ Aleksandar Solovjev, o. c., br. 4. Pod tačkom 2 u ugovoru piše: "Et quod secunde Ragusei por (= per) totum terram illorum, nomenisim portum Narentim (= Neretva), laborando, passcendo et sua reposita recipiendo de ligna incidendo pergent sine ullo contrario secundum antiquum consuetudinem et sine aliqua decimatione (= decima), que ex novo super Raguseos posita fuit."

⁸⁹⁾ Lj. Stojanović, o. c., I, br. 13 i br. 18.

dine, iako je priznavao srpskog kralja Uroša I.⁸⁶) Na istovjetan način se knez Konstantin Neličić iz Dalmacije naziva *humskim knezom od 1304. godine*. Kad se dogodila pljačka tekstila Dubrovčanina Tome Držića u oblasti Večerice u župi Bročnu, vodio se o tome proces 1306. godine u crkvi Svetog Jurja u mjestu Bročnu pred humskim knezom Konstantinom Neličićem i Dubrovčaninom Nikiforom Ranjinom, opunomoćenikom Tome Držića. Tada se naziv Hum i humski često upotrebljava kao i u ugovoru između Dubrovčana i Kotorana od 5. juna 1279. godine u kome se spominje izvoz mela iz Huma. Historijski izvor od 1282. godine spominje robinju Milosti, ženu Predoja iz Huma prodatu u Apuliju.⁸⁷)

Prvo sjedište knezova iz kuće Mihajla Viševića u 10. vijeku bilo je u gradu Stonu u Zahumlju (Humu). Mislim da je tada sagrađena i crkva Svetog Mihajla na brijegu južno od Stona, vjerovatno od humskog kneza Mihajla Viševića čije ime nosi i crkva. To dokazuje, ako sam u pravu, da je staro Zahumlje (Hum) bilo definitivno pokršteno do 928. godine kad se posljednji put spominje knez Mihajlo Višević.⁸⁸) Čini mi se da je dvorac Bište u Podgrađu (Vračji kod Blagaja na Buni, druga prijestolnica zahumskih knezova, dobila ime po Viši donesenom od imena rijeke Visle gdje su doseljeni Slaveni nekad stanovali. Već od 13. vijeka znamo da su Nevesinje, Ljubomir, Popovo, Zablajbe, Velice (Veljaci kod Ljubuškoga) i Ston pripadali Zahumlju (Humu). Može se utvrditi da su Nevesinje, župa Viševa bili pod upravom župana iz Zagorja oko Kalinovika Poznanja Purčića. Tada je župan Poznanj Purčić priznavao humskog kneza Konstantina Neličića iz Dalmacije 1306. godine kad je, prema jednom zapisu, u Nevesinju uvedena nezakonita carinarnica za prodaju soli na štetu Dubrovčana. Dubrovčani su imali službeno protestovali.⁸⁹) Zna se iz ostalih historijskih zapisa da se ponekad Nevesinje ubraja u dio bosanske države kao što je to bilo kad se spomenulo selo Lukavac kod Nevesinja kao dio Bosne 7. novembra 1340. godine. Takvi podaci odnose se jedino i isključivo na upravu bana Bosne bez obzira na pripadnost nekoj oblasti Nevesinja i Lukavca.⁹⁰)

Bosanski banovi i kraljevi od 1322. godine stalno su naglašavali u svojim naslovima u ispravama da su gospodari Humske zemlje (Huma). Izraz gospodar, gospodin Humske zemlje upotrebljava se u oslovljavanju bosanskih vladara odmah iza naslova Usora, Soli i Donji kraji. To je najjači dokaz da je u sastav bosanske države prvo došao kraj Usora sa Soli i poslije toga Donji kraji, Hum i ostali kasnije pripojeni krajevi buduće Bosne. Nema sumnje da su se bosanski vladari u svojim naslovima u poveljama strogo pridržavali starih propisa i naglašavali individualnost pojedinih bosanskih oblasti, nekad posjeda drugih država. Napomenom sam da su predstavnici visokih feudalaca bosanske države birali slobodno sa svojim plemenom bosanskog bana i kasnije kralja na posebno sazvanom saboru, obično u Milima kod Visokog gdje je bio, kako sam spomenuo, centar bosanske države prije vladanja bana i kralja Tvrtka I, a ponekad i za njegova vladanja.

Trogirski knez Nikola Venerio i komuna Trogir pišu 1326. godine Stjepanu II Kotromaniću i oslovljavaju ga riječima "uzvišenom i moćnom gospodinu Stefanu, slobodnom knezu i gospodinu Bosne, Usore i Soli, i mnogih drugih mjesta i Zemlje humske knezu..." Bosanski ban Stjepan II Kotromanić izdao je povelju, kako sam spomenuo, u Kninu 23. juna 1345. godine i nazvao se banom Bosne, Usore i Soli, Donjih kraja, Rame i čitavog Huma.⁹¹) U izrazu čitavog Huma pisar želi da naglasi da je zapadni i istočni dio Huma pod banskom vlašću iako znamo da stvarnost izgleda potpuno drugačije. Zna se da je u Popovu vladala porodica župana Miltena Bogopaneča-Draživojevića koja je iz 15. augusta 1332. godine privremeno pristala uz srpskog kralja Stefana (Dušana). Dugo se vodila borba i prepiska između bosanskog bana Stjepana II Kotromanića i kralja-cara Stefana (Dušana) radi otetog Huma od strane bana Bosne. Poznato je da je ban Stjepan II Kotromanić silom zauzeo Hum uz pomoć svoga zeta župana Nikole Nemanjića koji je oženio sestru bana Stjepana II Kotromanića, po imenu Katarinu čiji se stećak, oštećen, s natpisom sačuvao u Vranjevu Selu kod Neuma. Srpski vladari smatrali su da je Humska zemlja njihova djedovina, vlasništvo kuće Nemanjića. To su srpski vladari rado isticali u diplomatskim spisima. U tome pitanju su Venecijanci više puta posredovali da bi došlo do mira među bosanskim banom i srpskim kraljem-carem. Taj problem nije riješen nikom, tako da je kad Stefan (Dušan) pokrenuo vojnu mašinu te zauzeo Hum i grad Novi u Luci (današnji grad u Gabeli) i stigao do grada Bobovca u Bosni, u župu Trstivnicu i opsjedao ga 1350. godine bez uspjeha, te se car skratio povratno na jug i dopro do rijeke Cetine gdje su ga dočekali poslanici grada Splita i Trogira i uručili mu darove. U toj borbi je bosanski ban zauzeo i grad Novi u Luci u Humu uz pomoć Hrvatinića iz Donjih kraja. Takvo stanje s Humom ostalo je do nagodbe bosanskog bana Tvrtka i ugarskog kralja Ljudevita I (Ludviga I) 1357. godine, kad je ban Tvrtko ustupio ugarskom kralju Ljudevitu I zapadni dio Huma u ime miraza Ljudevitove žene Elizabete Kotromanićke, kćerke velikog bosanskog bana Stjepana II Kotromanića, iako je po saopćenju arhidiakona Brežinskog Gala bio sporazum o ustupanju čitavog Huma — *totam terram Holmi cum omnibus castris*. Od toga doba dalmatinski banovi krune ugarske počeli su nositi naslov *humski knez* ili su ga dodjeljivali posebnim svojim feudalcima. Hrvatsko-dalmatinski ban Ivan Čuz naziva se 1368. godine časnim gospodinom Zemlje humske, dok Emerik (Mirko), knez od Imotskoga (conte de Imotta) uzima naslov knez Huma 1378. godine.⁹²) Da dopunim to izlaganje o Humu i njegovim granicama, navodim podatak iz djela opata Mavra Orbinija iz Dubrovnika pod naslovom II regno. Orbini piše da je Hum sezao na istok do Novog Pazara, na zapad do rijeke Cetine, opet na istok do Dobrog polja tako da se završava s Dubrovnikom (... *questo ducato fù molto grande; imperche dell'oriente confinava con Noui pasar, dall'occidente con fiume Zetina; verso levante (sic) arrivava fino à Dobropoglie, et da ponente terminava col paese de' Raussi*).⁹³) Mislim da se Orbinijev podatak odnosi na situaciju iz vremena humskog kneza Konstantina Neličića iz 1306. godine kad je Zagorje privremeno bilo u sastavu Huma s Do-

⁸⁶) *Notae Ioannis Lucii*, Starije JAZU 213, kod Fr. Račkog u radu.

⁸⁷) M. Dinik, *Comes Constantinus*, Zbornik radova Vizantološkog instituta 1961 (7), 3—10; Joann Radonić, *Archiv für slavische Philologie*, Bd. 22, S. 174; M. Dinik, *Zemlje hercega Svetoga Save*, 184—188 (Glas SKA 82); A. Solovjev, o. c., br. 36; Marko Vego, *Historija Brotnja od najstarijih vremena do 1878. godine*, Citluk 1981, 66—69; F. Šišić, *Priručnik*, 216—217.

⁸⁸) Marko Vego, *Ranosedrenjovjekovni latinski natpis u Stonu*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, Split 1961 (br. 13), 61—76.

⁸⁹) Vidi bilj. 91. Dinichev Comes Constantinus.

⁹⁰) Vl. Corović, *Historija Bosne*, Beograd, 1940, 256, bilj. 5.

⁹¹) E. Fernandžin, *Acta Bosnae*, p. 22; T. Smičiklas, o. c., XI, br. 158.

⁹²) S. Ljubić, *Listine*, II, p. 408; L. Thallóczy, *Studien*, S. 333—336; S. Ljubić, *Listine*, IV, p. 6; I. Ruvarac, *Zbornik*, I, 474, 476, 438; T. Smičiklas, *Codes diplomatiques*, XII, 396—397; Arhiv za povijest Jug., II, p. 35; T. Smičiklas, o. c., XV, br. 292 (402).

brim poljem zaključno. Poznato je da su krajevi Zagorja inače smatrani bosanskim jer nam to potvrđuju i pojedini historijski izvori iz Dubrovnika. Ima nekoliko historijskih zapisa iz Dubrovnika koji nedvojbeno potvrđuju da je varoš Konjic s desne strane Neretve pripadala Bosni. To se spominje 23. januara 1473. godine, i to u osmanskom doba. Jedna robinja je kupljena 3. novembra 1382. godine u bosanskom Konjicu (*in Bosna in Chognic*).⁹⁷

Bosanski ban Tvrtko od 15. godine života zavladao je Bosnom i ostalim naslijeđenim krajevima od strica mu bana Stjepana II Kotromanića, i to uz pomoć oca kneza Vladislava i majke Jelene i brata mu kneza Vuka. Ban Tvrtko vlada Bosnom od jeseni 1353. godine. Poslije preuzimanja bosanskog prijestolja Tvrtko je svečano uz veliku pratnju posjetio *prvi put Humsku zemlju (Hum)* idući preko Duvna, Posušja, Kočerina, Lišće i mostarskog Blata i uputio se u župu Bročno (Brotinjo) gdje ga je dočekao vjerovatno knez Komlin, župan župe Bročna. Po imenu kneza Komlina njegovi sinovi Pavao, Pavko, Rađat, Vukac prozvali su se Komlinovići kao što to piše u dva ćirilika natpisa na stećcima u Velikom Ogradeniku kod Čitluka, blizu katoličkog groblja Bakri. Ban Tvrtko je tada izdao dvije istovjetne povelje knezu Vlatku Hrvatiniću za zasluge. Povelje je napisao nadvorni stari pisar velikog bosanskog bana Stjepana II Kotromanića Dražeslav Bojić na Suhoj na Prozračci, u današnjem selu Služnju kod Čitluka, u zapadnom Humu. Tada je pisar Dražeslav dobio od bana Tvrtka veliki pehar vina da ga popije u dobru volju. Tim se potvrđuje da je Bročno (Brotinjo) bilo područje uzgoja vinove loze.⁹⁸

Napominjem da ban Tvrtko tada nije putovao u Hum preko Konjica, Vrapča, Boraka, Porima i Blagaja radi toga što je jedan dio humskih feudalaca na čelu sa županom Miltenom i sinom mu Sankom pristao uz srpskog cara Stefana (Dušana). Mislim da je zbog toga ban Tvrtko došao s pratnjom u Humsku zemlju da učvrsti svoju vlast i na istočni dio Humske zemlje. U tome nije uspio ni veliki bosanski ban Stjepan II Kotromanić, bar potpuno, naročito u Popovu, Nevesinju i Dabru.

Iz uvida pojedinih diplomatskih pisama i povelja srednjeg vijeka doznajemo da granice Humske zemlje nisu nikad prelazile na područje župe Drine ni oblasti Drine. Predstavnici plemena Kosača iz 14. i 15. vijeka bili su gospodari čitave oblasti Drine sa nekim izuzecima te su se širili i na područje Lima, zvanog Polimlje. Prvi od plemena Kosača Hranica vojvoda i herceg Stjepan nazivao se *drinski* knezom odvojen od naslova humskog gospodina. Ne znam da li je vojvoda Sandalj Hranic Kosača upotrebljavao naslov *drinski*. Kad je vojvoda Sandalj Hranic Kosača zauzeo Humsku zemlju Sankovića u maju 1405. godine, nije se nazvao humskim knezom ni velikim bosanskim vojvodom. To bi mogao biti razlog da vojvoda Sandalj nije upotrebljavao naslov knez *drinski*, nego je to učinio tek njegov nasljednik i bratćev vojvoda i herceg Stjepan Vukčić. Vojvoda i herceg Stjepan u diplomatskim spisima stalno ističe, uz ostalo, da je *knez drinski* za oznaku vladanja nad oblasti Drine, područja od Pive do Usti-

prae na jugu, dok je na istočnoj strani posjedovao župu Drinu i Pribud, a na zapadnoj župu Bistricu, možda i malu oblast sa župama Govzom, Ostrovičom.⁹⁹

U jednoj potvrdi o miru vojvode Radosava Pavlovića i Dubrovčana bosanski kralj Tvrtko II Tvrtković nosi naslov "*kralj Srbijem, Bosni, Primorju, Humskoj zemlji i k tomu*". Vidi se da u toj titulaturi nema naslova *drinski* knez. To je vrlo jaki dokaz da oblast Drina pripada posjedu plemena Kosača Hranica od starije.

Vojvoda Stjepan Vukčić-Kosača naslijedio je svoga strica vojvodu Sandalja Hranica 15. marta 1435. godine i započeo širiti granice svoga vladanja (rusaga) u pravcu Zete, Raške i centralne Bosne (Vrhbosne) i Romanije od Olova. To je vojvoda Stjepan Vukčić-Kosača mogao postići zahvaljujući slabosti bosanskog kralja Tvrtka II Tvrtkovića i njegova neodlučnog i slabog nasljednika kralja Tomaša Ostojića. Vojvoda i herceg Stjepan stalno je napadao dubrovačke posjede u Konavlima, Župi (Zrnovnici) i takozvanom bosanskom primorju od Duži do Petrova Sela (Kurila), iako su Dubrovčani te posjede otkupili od knezova i vojvoda Sankovića i bosanskog kralja Ostoje. Zbog toga postupka, kršenja ugovora, Dubrovčani su u diplomatskim spisima nazivali hercega Stjepana nevaljalcem, heretikom, patarenom, skizmatikom, i to *svu u porugljivom i političkom smislu*.

Da herceg Stjepan Kosača učvrsti svoje političke i imovinske pozicije unutar bosanske države i u svijetu, povezo se rodbinski s kraljem Tomašom 1446. godine dajući mu svoju kćerku Katarinu za ženu. Vojvoda Stjepan je došao s velikom i uglednom pratnjom u Milodraž kod Kiseljaka i svečano obilježio tu svadbu, nakon što je njegova kćerka Katarina primila katolički obred iako je prije toga bila član bosanske crkve s didom na čelu, kao što je to bio i njezin otac do smrti. Pri sklapanju toga braka gospođa Katarina nije se službeno odričala neke hereze. To je za historiju religija u bosanskoj državi vrlo važan i odlučujući dokaz u kršćanskom karakteru bosanske crkve s didom na čelu.¹⁰⁰

Vojvoda, kasniji herceg Stjepan Vukčić-Kosača obratio se aragonskom i sicilskom kralju Alfonzu V u Napulju 1444. godine da mu potvrdi imanje — gradove-utvrde od Podgorice do Livna i do Hodiđaja u župi Vrbhosi, istočno od varoši Vrhbosne, današnjeg Sarajeva. To je kralj Alfonz V mogao učiniti jer je smatrao hercega, odnosno vojvodu Stjepana Vukčića, kršćaninom, bez obzira što je po papinomu mišljenju, vojvoda Stjepan Vukčić bio skizmatik. Kad je vojvoda Stjepan Vukčić-Kosača sredio pitanje povrede svojih posjeda na svome širokom području s aragonskim i sicilskim kraljem Alfonzom V, obratio se četiri godine kasnije i caru i kralju Fridriku III u Beču 1448. godine da mu i on potvrdi postojeće posjede kao što je to učinio napuljski kralj Alfonz V.¹⁰¹ Poslije toga vojvoda Stjepan Vukčić-Kosača zatražio je od raznih kompetentnih vladara naslov herceg. Ne zna se sigurno ko mu je dodijelio naslov hercega: bosanski kralj, papa, Fridrik III, napuljski i sicilski kralj ili sultan. Po jednom dubrovačkom zapisu od 17. oktobra 1448. godine doznajemo da je vojvoda Stjepan Vukčić-Kosača skoro stekao naslov herceg, i to malo prije dolaska poslanika u Dubrovnik koje je novoimeno-

⁹⁷ Mavro Orbini, *Il regno degli Slavi*, Pesaro 1601, p. 389; M. Dinić, *Iz dubrovačkog arhiva*, III, 158, Beograd 1967.

⁹⁸ Marko Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, I, br. 9—12; isti, *Historija Brotnja od najstarijih vremena do 1878. godine*, Čitluk 1981, 154, 134—137; Lj. Thallóczy, *Istraživanja*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu 1906, 408—410.

⁹⁹ Lj. Stojanović, o. c., II, br. 667; Marko Vego, *Iz historije srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo 1980, 455.

¹⁰⁰ Nikola Jorga, *Notes*, II, p. 417; A. Theiner, *Mon. Slavorum Meridionalium*, p. 388; Fr. Miklošić, *Monumenta serbica*, 440.

¹⁰¹ Marko Vego, *Iz historije*, 462—486, priložene slike povelja iz 1444. i 1454. godine, prvi put objavljen.

vani herceg Stjepan poslao da im javi tu vijest. To uistinu znači da mu je neki strani suveren dodijelio pomenuti naslov ili njegov suveren i zet mu kralj Tomaš.¹⁰²

Treba da naglasim da je herceg Stjepan Vukčić-Kosača još u svojstvu vojvode zauzeo Bileću (Rudine), Banjane, župu Vrm i širio svoje granice u pravcu Zete i Splita i Polimlja i to poslije smrti vojvode Radosava Pavlovića. Prije toga mu je bio u posjedu grad Trebinje s okolinom. U jednom zapisu u Dubrovniku spominje se 1436. godine kako je herceg Stjepan gospodario u Trebinju i kasnije uništio dvor Pavlovića u Privdvorici kod Trebinja 1438. godine.¹⁰³

U povelji od 29. januara 1448. godine herceg Stjepan naziva se "božijom milošću herceg Humske zemlje i primorski vojvoda, veliki vojvoda bosanskog rusa (države), knez drinski i još drugih krajeva". U potvrdi hercega Stjepana od 5. jula 1450. godine napisano u Novom na moru navodi se da je primio kamate na uloženi novac u Dubrovniku. Tada se ostvilo: "Mi gospodin Stjepan, herceg od Svetoga Save, gospodar humski i veliki vojvoda rusaga bosanskoga, knez drinski i k tomu". Očito se vidi da je područje oko Mileseve i okolnih gradova u Raškoj i Zeti, dio Hercegovine. Herceg Stjepan s titulom "herceg od Svetoga Save (Ducatus S. Sabbe)" podigao je svoj ugled i čitavog plemena Kosača unutar bosanske države i vani. Zato je sve okupljene zemlje u sklopu Hercegovine nazvao Hercegovinom. Tu se radilo o zemljama: Humskoj zemlji, Zagorju, oblasti Drini, Rudinama, Banjanima, Trebinju, Gornjoj i Donjoj Zeti, Polimlju, Dračevici, Krajini i Poljici kod Cetine. Nije isključeno da je naziv Hercegovina potekao i od drugih država. Jasno se vidi da pod pojmom Zemlja Svetoga Save označava sve stare srpske posjede od Mileseve do Trebinja uključujući svu Travuniju osim područja Konavala koje su posjedovali Dubrovčani.

Prvi put se topografski naziv Hercegovina za oznaku svih zemalja hercega Stjepana Vukčića-Kosače pojavljuje na historijskoj pozornici 1. februara 1454. godine u pismu osmanskog komandanta Ešebega iz Skoplja kad se u isto vrijeme spominje Zemlja Pavlovića oko Rogatice, Višegrada i Prače. Tada je Ešebeg preporučio svoga trgovca Franka koji trguje njegovim novcem po Hercegovini i čak do Moravice.¹⁰⁴ Tako se pojam Humska zemlja postepeno gubi da ustupi mjesto novom imenu zemlje hercega Stjepana — Hercegovini.

Kad su Osmanlije osvojili područje stare Zete i oblasti Drine i malo dalje ideoći do Mileseve, Pljevalja i Samobora na Drini, uspostavili su političko sjedište sandžak-bega i kadije u Foči ili Drini u januaru 1470. godine. Tako se sandžak-beg u Foči nazivao gospodarem Hercegovine ili hercegovačkim. Vrlo je važno da napomenem da je herceg Stjepan Vukčić-Kosača vjerovatno u čast dobivanja titule hercega sagradio crkvicu u Sopotnici na Drini kod Goražda 1454. godine i za spomen toga dao napisati ćirilski natpis nad crkvenim vratima sa oznakom godine završetka građenja crkvice Svetog Đorđa. Naslov hercega nosili su na Zapadu nasljednici prijestolja kao što je slučaj na ugarskom dvoru. Izgleda da je herceg Stjepan dogradio crkvu s freskama u Pivi, građevinu vojvode Sandalja iz 1421. go-

dine iako su obojica bili do smrti pristalice bosanske crkve bosanskih krstjana s diom na čelu, odnosno episkopom.¹⁰⁵

Kad su se približili crni dani bosanskoj državi i njezinoj samostalnosti poslije osvajanja Srbije padom Smedereva 1459. godine od strane Osmanlija, ubrzo su bili osvojeni krajevi oko Drine u pravcu Višegrada i Bratunca. To je omogućilo Osmanlijama da prodru brzo prema Bobovu, Visokom, Sutjesci, Travniku (Lašvi) i Jajcu. Poslije toga nastupilo je kupljenje roblja i pokretnog imanja sve do grada Ključa na Sani kamo se sklonio posljednji bosanski kralj Stjepan Tomašević. Osmanska vojska osvojila je grad Ključ na Sani ljeti 1463. godine i u njemu zarobila samog kralja Stjepana. Osmanski zapovjednik pogubio je kralja Stjepana u Jajcu gdje su njegovi vojnici ostali nekoliko mjeseci. Tada je osmanska vojska dopirala do Ljubuškoga i Nevesinja i ubrzo se povratila iz tih predjela i nastanila u Skoplju.

Hercegovački gradovi padali su jedan za drugim 1465. g. tako da su Osmanlije zaposjeli gradove: Prilep (Prilip) na Bistrici, Mileševac, Samobor na Drini. Time su se približili gradu Foči (Drini) koju su zauzeli osmanski vojnici malo prije početka 1470. godine. Poslije 16. septembra 1471. godine Osmanlije su pod Ajaz-begom zauzeli tvrđi grad Počitelj na Neretvi uz već osvojeno područje mostarske nahije kojoj su pripadali krajevi na desnoj strani Nerete do Imotskoga. Područje ostale Hercegovine došlo je u osmanske ruke postepeno, tako da se sva vojna osmanska snaga koncentrisala oko Novog na moru (Herceg-Novog).¹⁰⁶

U decembru oko 1481. godine Osmanlije su opsjedali kulu kralja Tvrtka I u blizini mora u Novom koju je branio herceg Vlatko Hercegović, dok je gornja kula bila u rukama Ugra i Hrvata. Herceg Vlatko nije mogao odbraniti herceg Vlatko Hercegović, iako su ga pomagali Dubrovčani dovozom hrane i municije. Protiv toga ustao je sultan i jednim pismom upozorio Dubrovčane da to ubuduće ne čine. Tada je i aragonski kralj poslao dvije lađe da pomogne hercegu Vlatku u saviđavanju snabdjevanja i drugih poslova.

Dubrovački poslanik Baro Lukarević pisao je vojvodi od Ferare u Italiji da je herceg Vlatko poklonio Osmanlijama Herceg-Novu (Kaštel Novi). Poslanik Baro to opisuje: "Na ovom strani blizu mora je kula u kojoj je stajao ovaj sliabik". U drugom pismu Bare Lukarevića od 17. decembra 1481. godine navodi se da je herceg Vlatko izišao iz svoje utvrde i Osmanlije pustio u utvrdi. Osmanlije su imali 2000 vojnika pod vođom Ajaz-begom, hercegovačkim sandžak-begom. Zbog toga nepatriotskog djela, gesta hercega Vlatka, dubrovački poslanik ga je nazvao podgrljivim pateranom. Tada je herceg Vlatko boravio u Carigradu kratko vrijeme u posjeti svomu polubratu Ahmet-begu Hercegoviću po čijem je savjetu, vjerovatno, predao i grad Novi. Herceg Vlatko se povratio iz Carigrada uz veliku pratnju i nastanio u Dalmaciji na otoku Rabu gdje je i umro 1489. godine.¹⁰⁷

¹⁰² HAD, *Diversa notarie*, knj. 13, list 175.

¹⁰³ S. Ljubić, *Listine*, X, p. 350—356; Čiro Truhelac, *Turksko-slovenski spomenici dubrovačke arhive*, Glasnik Zemaljskog muzeja 1911, 308, i dalje; *Consilium Rogatorum*, 31, list 127, 16, II 1471. godine.

¹⁰⁴ Jorjo Tadić, *Nove vesti o padu Hercegovine pod tursku vlast*, Zbornik Fil. fakulteta, VI, Beograd 1962, 131—149; Lj. Stojanović, o. c., I, br. 950 (349—350); Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo 1959, 116; Marko Vego, *Povijest Humske zemlje (Hercegovine)*, I dio, Samobor 1937; Veljan Trpković, *Humska zemlja*, Zbornik Fil. fakulteta, Beograd 1964, knjiga VII, Bare Popović, *Herceci svetoga Save*, Split 1935; Vladimir Corovic, *Spomenica eparije zahumsko-hercegovalacke*, 1929; Behija Zlatar, *O nekim muslimanskim feudalnim porodicama u Bosni u XVI i XVII stoljeću*, Priroda za istoriju god. XIV, br. 14—15, Sarajevo 1978, 90—92; Relja Novaković, *Istorijski časopis* 1976,

¹⁰⁵ Lj. Stojanović, o. c., II, br. 662; Junije Resti (Rastić), *Chronica*, p. 297; Nikola Jorga, *Notices*, II, p. 426, bilj. 1; S. Ljubić, *Listine*, I, p. 3. Vencijanski anali iz 1449. godine navode da je papa dao naslov herceg vojvodi Stjepanu Vukčiću Kosači, na latinskom jeziku dux.

¹⁰⁶ Nikola Jorga, o. c., p. 338; K. Jureček-J. Radomir, *Istorija Srba*, I, 361, Beograd 1952.

¹⁰⁷ Lj. Stojanović, o. c., II, br. 821.

Na traženje Ajaz-bega Dubrovčani su 28. januara 1482. godine preselili ugarsku i hrvatsku vojsku iz gornje kule nakon predaje u ruke Ajaz-bega, i to na tri svoje lade. Po datim podacima mora se zaključiti da je Hercegovina izgubila svoju samostalnost već u decembru 1481. godine i time trajno zapечатila svoju sudbinu. Herceg-Novi je pripojen hercegovačkom sandžaku u Foči (Drini) u političko-administrativnom pogledu, a u sudskom fočanskom ili drinskom kadiji. Ubrzo je Herceg-Novi dobio svoga emina (nadglednika) za nadzor carina.

Zapadne strane ili Završje

Izraz Zapadne strane često se upotrebljavao u Srbiji za oznaku krajeva koji leže na zapadu srpske države. Tu istovjetnu titulu preuzeo je bosanski kralj Tvrtko I kad se okrunio u Mileševu za srpskog i bosanskog kralja na Mitrovdan 1377. godine, iako mu to srpsko područje nije pripadalo do 1374. godine. Kralj Tvrtko I uzeo je od vremena svoga krunisanja za kralja naslov kralj Primorja i Zapadnih strana koji je stalno ostao u oslavljanju bosanskih kraljeva. Tu se radilo o upotrebi imena oblasti većeg obima i značenja: o Solima, Usori, Donjim krajevima, Humskoj zemlji, Primorju, Zapadnim stranama (Završju), Zagorju i drugim krajevima, i prije vladanja kralja Tvrtka I. U povelji bana Stjepana II Kotromanića od 15. augusta 1332. godine izdatoj Dubrovčanima spominju se svjedoci iz Završja među kojima je i župan Ivan Pribilović iz neoznačene župe, ali, ipak predstavnik Završja.¹⁴⁹

Dr Mihailo Dinić analizirao je naslov za oznaku Zapadnih strana s historijskog stanovišta i pravilno zaključio da su Zapadne strane u oslavljanju bosanskih kraljeva upotrebljavane gotovo jedan vijek i dobile stvarno značenje primjenom na zapadne bosanske pripojene krajeve bosanskoj banovini i kasnije kraljevini. Stvarno Zapadne strane nosile su i drugo ime Završje kome su pripadali krajevi Duvna, Livna i Glamoča.

Bosanski kralj Ostoja izdao je povelju Dubrovčanima u Lišnici u Usori 15. januara 1399. godine i tom zgodom nazvao se "kraljem Sribljem, Bosni, Primorju i svim Zapadnim stranama". Stari historijski izvori u diplomatskim i drugim spisima razlikuju staru Bosnu od Zapadnih strana, i to geografski. To naročito podvlači kralj Ostoja Kotromanić 6. januara 1404. godine kad Duvno i Glamoč odvaja od pojma centralne Bosne i njezina sjedišta Visokog (Bosne s okolicom).¹⁵⁰ Ban Stjepan II Kotromanić priključio je Završje (Zapadne strane) Bosni poslije pada bosanskog bana Mladena II Subića 1322. godine u tim da se Završje postepeno uključuje u širi pojam Donjih kraja i njegovih gospodara knezova Stipančića-Hrvatinića. Takvo stanje je ostalo do dolaska Osmanlija u Bosnu. Grad Glamoč, izričito se spominje, pripada Bosni od 1357. godine, dok je Livno — Bistrički-grad

u rukama kralja Ostoje 8. decembra 1400. godine kad ga je darovao velikom bosanskom vojvodi Hrvoju i sinu mu knezu Balši.

Postojala je srednjovjekovna župa Duvno s gradom Rogom kao dio Završja pripojena bosanskoj državi bana Stjepana II Kotromanića, tako da se duvanjski župan Bogdan spominje u svojstvu svjedoka u povelji banovoj poslije 1324. godine. U povelji bana Tvrtka od 25. maja 1355. godine spominje se Tvrtkov dolazak u Duvno, gdje je posjetio svoju vojsku. Duvno je 1400. godine bilo sjedište i franjevačke kustodije s podređenim samostanima u Humskoj zemlji. Tu je bilo od starine sjedište duvanjskog biskupa koji se zbog politike nije mnogo zadržavao u svojoj biskupiji u čitavom srednjem vijeku. Iz jednog originalnog pisma kralja Ostoje od 6. januara 1404. godine doznajemo da je vojvoda Pavle Klešić držao Duvno koga je kralj Ostoja privremeno oduzeo vojvodi Pavlu i ubrzo ga, na posredovanje bosanskog episkopa ili dida, povratio starom vlasniku sa još nekim drugim posjedima.¹⁵¹ Može se još dodati da se izraz, naslov Zapadne strane (Završje) nije mogao zadržati poslije osmanskog osvajanja bosanske države.

Podrinje

U drugoj polovini 10. vijeka u Ljetopisu popa Dukljanina spominje se župa Drina u doba borbe kneza Časlava i Ugra koji su upali, kako sam spomenuto, na područje oko današnje Foče. Župa Drina se u to doba prostirala na obadjevi strane Drine obuhvatajući porječje Cehotine.¹⁵² Postepeno staro ime mjesta Drina mijenjala se da mu ustupi novi naziv Hotča ili Foča, slavenskog porijekla. Treba razlikovati oblast-knežinu Drinu od župe Drine i područja Podrinja u srednjem toku Drine. Narod oblast Drinu i danas naziva Gornjim Podrinjem što je u historijskog stanovišta potpuno pogrešno. Podrinje je, u stvari, područje od sjeverne granice Pavlovića zemlje do rijeke Drinčaje, približno. Ipak se u diplomatskim spisima i raznim pismima i zapisima upotrebljava naziv Drina za oznaku župe i mjesta, ali se ne izostavlja oblast Drina kojoj župa i mjesto Drina pripada. Oblast Drina, kako sam spomenuto, obuhvatala je župe: Bisticu, Govzu, Osanicu, Gorazdu, Pribud i Pivu tako da joj granice na jugu dopiru do Ustiprača na zapad do Dobrog Polja, na istok do istočne granice Pjevljaja a na jug do Golije.

Po diplomatskim spisima domaćeg porijekla Podrinjem su vladali knezovi Dinjičiji (Diničiji) čiji je centar bio u Srebrnici iako tim bogatim trgovačkim naseljem nisu trajno vladali. Dubrovačka vlada prijeti jednom svomu građaninu po imenu Dobro Benvenutić 3. septembra 1359. godine što je tužio neke Dubrovčane naseljene u Srebrnici pred bosanskim sudom pod upravom vojvode Purče (Dinjičaja) to je, veli, nije po običaju općine Dubrovnika.¹⁵³

Pod imenom Podrinje ponekad se pogrešno razumijevala i Zemlja Pavlovića sa svojim župama; Borčem, Višegradom, Dobrunom i Vrhpračom jer je u 15. vije-

281—1287; isti, *Gde se nalazila Srbija od VII do XII veka*, Beograd 1981 (opširno s novim podacima); dr Pavao Anđelić, *Biće i Blagaj, politički centar Humske zemlje u srednjem vijeku*, časopis "Hercegovina" br. 1, Mostar 1981, 63—66, Mostar 1981; Marko Vego, *Isposi iz Historijskog arhiva iz "Dubrovnika" od srednjovjekovnoj Hercegovini*, časopis "Hercegovina" br. 1, 279—312, Mostar 1981; isti, *Povikavanje u srednjovjekovnoj Hercegovini*, časopis "Hercegovina" br. 1, 279—312, Mostar 1981; isti, *Kulturni karakter nekropole Radmilje kod Stoca (iz historije, 383—408)*; Sina Cirković, *Herceg Stefan Vukčić-Kosača i njegovo doba*, Beograd 1964.

¹⁴⁹ Aleksandar Solovjev, o. c., I, br. 85; Lj. Stojanović, o. c., I, br. 85; Mihailo Dinić, *Srpske vladarske titule za vreme carstva*, Zbornik radova knj. 59, Viz. instituta, knj. 5, 12—13, Beograd 1958.

¹⁵⁰ Lj. Stojanović, o. c., I, br. 439, 429.

¹⁵¹ Lj. Thallóczy, *Istraživanja, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* 1906, 406; S. Ljubić, *Listine*, III, p. 271; E. Fermentić, o. c., p. 31; Lj. Stojanović, *S P P*, I, br. 439; Luka Wadding, *Annales Minorum* 1932, tom IX, p. 294—5 (custos Dulmni); Marko Vego, *Naselja bosanske srednjovjekovne države*, Sarajevo 1957, 38; isti, *Iz istorije srednjovjekovne bosanske države*, 462—486, sa dva taksimila povelja: iz 1444. i 1454. g.; Vjekoslav Klaić, *Poviest Bosne*, 22—23; Fr. Miklošić, *Monumenta serbica*, 226, 232.

¹⁵² F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, p. 316, 343, 344, 409—410.

¹⁵³ Jorjo Tadić, *Pisma i uprave Dubrovačke Republike*, I, br. 21.

ku naziv Podrinje za oznaku Zemlje Pavlovića iščezao i ustupio mjesto imenu oblasti Zemlje Pavlovića. Da je to tačno, vidi se u povelji bosanskog bana Tvrtka od 11. augusta 1366. godine izdatoj u korist kneza Vukca Hrvatinčića. U toj povelji se ban Tvrtko prvi put naziva *gospodarem Podrinja otetog od srpske vlastele*. Ban Tvrtko nije se time zadovoljio nego je s knezom Lazarom Hrebljanovićem podijelio srpske zemlje stare Nemanjićke srpske države 1373/4. godine. Bosanski kraljevski dvor od tada i nešto prije smatrao je da je Podrinje posebna oblast (Pars adnexa) bosanske države čiji predstavnik ima sva prava poput ostalih oblasnih gospodara. Tako se u povelji bosanskog kralja Tvrtka I od 10. aprila 1378. godine pisanoj u Žrnovnici (Dubrovačkoj župi) spominje svjedok *župan Dinica od Podrinja*. Po njemu se njegovi nasljednici nazivaju Dinjičćima ili Dinjičćima koji su imali i svoj grb.

Nasljednici kralja Tvrtka I nazivaju se skoro stalno gospodarima Podrinja, naročito kralj Dabiša 1395. i kralj Ostoja 20. novembra 1398. godine u posebnoj povelji. Kao svjedok povelje kralja Ostoje od 8. decembra 1400. godine spominje se *podrinjski vojvoda Dragiša Dinjičć (Diničć)*. To ponavlja i kralj Tvrtko II Tvrtković 20. juna 1405. godine u povelji izdatoj Dubrovčanima u Bijelom Selitima, u župi Trstivnici. Kralj Tvrtko II Tvrtković oslovljava se kraljem Bosni, Primorju, Humskoj zemlji, Donjim krajevima, Usori, Soli, *Podrinju*, Zapadnim stranama i drugim krajevima. Tako je radio i u povelji od 18. augusta 1421. godine u Milodraž kod Kiseljaka izdatoj u korist Dubrovčana. Svjedok povelje bio je župan Dragiša Dinjičć.¹¹³⁾

Jedan od nasljednika iz roda Dinjičćia vojvoda Petar Kovačević spominje se 1436. godine. Neki krstjanin bosanske crkve Radosav i Tonko Stančić vojvode Petra Dinjičćia iz Podrinja, zvanog i Kovačević, bili su primljeni od Vijeća umoljenih u Dubrovniku 4. juna 1450. godine.¹¹⁴⁾

Bosanska država je stalno držala do ugleda vojvoda Dinjičćia iz Podrinja i tražila, po starom običaju, da budu svjedoci pri izdavanju diplomatskih spisa na dvoru bosanskih kraljeva. Kad je bosanski kralj Tomaš sklopio ugovor s Dubrovnikom protiv svoga tasta hercega Stjepana Vukčića-Kosača 18. decembra 1451. godine, nazvao se u povelji *kraljem Srbijem, Bosni, Primorju, Humskoj zemlji, Donjim krajevima, Usori i Soli, Podrinju i Zapadnim stranama (Završju)*. Tako se slično oslovljavao i posljednji bosanski kralj Stjepan Tomašević 23. novembra 1461. godine u Jacvu dodajući, pored ostalih naziva, i *naziv Podrinje*.¹¹⁵⁾

Osmanlije su osvojili Podrinje prije nego svu centralnu Bosnu i tamo uspostavili svoju administraciju, naročito u Zemlji Pavlovića oko Višegrada. Jedanput je sultan Mehmed II Fatih naročito pisao Dubrovčanima 8. juna 1474. godine i *na glaslo da je on pravi nasljednik Zemlje Pavlovića i zbog toga zatražio zaostali konavoski dohodak koji su Dubrovčani isplaćivali vojvodama i knezovima Pavlovićima*. Tada su bili zaostali 11 godina s plaćanjem toga dohotka. Zato je vrlo jasno što su Osmanlije počeli islamizirati stanovnike Zemlje Pavlovića i iza nje Podrinja. To se vidi i po nadgrobnom kamenom nišanu s ćirilskim natpisom i vojnim simbolima Mahmuta Brankovića iz Petripolja u Brankovićima kod Rogatice. Mahmut

Branković je poginuo na Despotovoj boju, to jest prije 1459. godine. Izgleda da se pod tim imenom mora razumjeti knez *Vuk Branković*, visoki feudalac na dvoru vojvoda i knezova Pavlovića često spominjan u domaćim i stranim diplomatskim i drugim spisima. Drugi ćirilski natpis na muslimanskom nišanu u selu Dumanjičima kod Rogatice spominje Sulimana Oškopicu iz 16. vijeka po kome se i selo prozvalo.¹¹⁶⁾

Nisam pronašao nijedan podatak u historijskim zapisima da se područje Zvornika nazivalo Podrinjem, nego se naročito ističe da je Zvornik u Usori. Po izloženim podacima zaključujem da se sjeverna granica Podrinja nije širila mnogo dalje od donjeg toka rijeke Drinčaje a južna ispod Durdevca (Jerinin-grad) na Jedin gdje se nalaze lijevo izrađeni nadgrobni spomenici od kojih jedan ima ćirilski natpis Dabiživa Markovića iz 15. vijeka. Podgrađe Durdevca se spominje 10. aprila 1444. godine s napomenom da je osmanski. U jednoj povelji despota Durda Brankovića od 17. septembra 1445. godine spominje se kako despot vraća stare povlastice Dubrovčanima koje su imali u Sebrnici. Vidi se da je u Podrinju previranje u političkom i ekonomskom pogledu.

Napominjem da članovi plemena Kosača nisu nikad nosili naslov vojvoda ili knezova Podrinja iako su kratko vrijeme u vrijeme hercega Stjepana Vukčića i si-nova mu privremeno držali nekoliko podrinjskih gradova.

Kralj Matija Korvin, poslije zauzimanja Jacva od strane Osmanlija 1463. godine, s velikom vojskom zauzeo je sjevernu Bosnu dok je vojvoda Vlatko Hercegović iz Hercegovine privremeno upadao na područje Podrinja. Vijeće u Dubrovniku navodi 13. oktobra 1462. godine da je Sebrnica, Zvornik i sva Usora u osmanjskim rukama (. . . in luogi, in li quali Turchi hano dominio, intendendo etiam in questo Sebrerniza, Suonich et luto Vssora = Ussora). Taj podatak ne odgovara potpuno istini jer Osmanlije nisu zauzeli svu Usoru, nego njezin istočni, ekonomski važniji dio bosanske države.¹¹⁷⁾

U potvrdi hercega Stjepana Vukčića-Kosača od 26. januara 1448. ili 1449. godine izdatoj Dubrovčanima navodi se da je Herceg primio 2017 perpera (oko 1000 dukata) od dužnika dubrovačkog građanina Vlahuše Latinićia za zakupljene rudnike u Sebrnici i okolini. Na kraju povelje herceg Stjepan oslovljava se: "Stipan božiom milošću herceg homski (humski) i primorski i veliki vojvoda rusaga (države) bosanskoga, knezu drinskom (= knez drinski) i veće". U drugoj Hercegovoj potvrdi iz Novog na moru od 5. jula 1450. godine spominje se prijem kamata na uloženi novac u iznosu od 300 dukata. Novac je bio uložen u Dubrovniku uz kamate od 5%. Tada se herceg Stjepan oslovio naslovom *herceg od Svetoga Save*.

¹¹³⁾ Isti, o. c., II, br. 839. Sultan piše: ". . . da primi plemenstvo vi i pak vedomo (znano) da vi e (je) kako ču (aj)stvo mi ere (jer) od Pavlovičja (= Pavlovičja) postavte što e (je) u Dubrovniku postale no (= postavljenio) deveht lijeht perper(a) a od tehi (= ti) perper(a) dohodi svako (svako) godište četiri sta i pet deset perper(a) . . . a od kole e (= je) umro (umro) Pavlovič (= Pavlovič) pomnog e (= je) od edin na desete godin (od 11 godina) kako e (= je) umrel (= umro) Pavlovič (Pavlovič) . . ."; Marko Vego, *Zbornik*, IV, br. 225, sa starijom literaturom; isti, IV, br. 230–321; dr Pavao Anđelić, *O usorskim vojvodama*, *Prilozi Instituta za istoriju*, Sarajevo 1977, 17–45; isti, *Ubikacija oblasti Trebovia i teritorijalno-politička organizacija bosanskog Podrinja u srednjem vijeku*, 243–268 (Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu 1978, Arheologija, nova sveska XXX–XXXII). Obavida znanstvena rada Anđelića su vrijedna pažnje.

¹¹⁷⁾ K. Jireček-J. Radonić, *Istorija Srba*, I, 391, 161; 2; Marko Vego, *Nasejja*, 142–143; HAD, *Lamenta de foris*, knj. 17, list 248; Lj. Stojanović, o. c., br. 642.

¹¹³⁾ Fr. Miklošić, o. c., br. 211; Lj. Stojanović, I, br. 428, br. 431 i br. 513; A. Solovjev, o. c., br. 85 i br. 98; Lj. Stojanović, o. c., I, br. 523, br. 524.

¹¹⁴⁾ Mihailo Dinčić, *Iz istorije rudarstva*, 42, bilj. 20; isti, *Iz dubrovačkog arhiva*, III, br. 28 i br. 29.

¹¹⁵⁾ Lj. Stojanović, o. c., II, br. 737.

gospodar humski i primorski i veliki vojvoda bosanski, knez drinski, itd. Tu se jasno vidi da u oslovljavanju nema riječi knez *podrinjski*.¹¹⁹⁾

Pred kraj svoga života herceg Stjepan Vukčić-Kosača nije zaboravio svoje staro oslovljavanje držeći se diplomatskih pravila koja su vrijedila u to doba. Bio je svjestan da je gospodar velike i značajne oblasti Hercegovine čije ime nije nikad stavio u svoj naslov pri pisanju pisama i povelja nego je uvijek odvojeno označio razne manje oblasti kojima je vladao. Naročito je isticao uz ostale naslove i naslov da je gospodar Zemlje Svetoga Save gdje je živio na njegovu dvoru mitropolit mileševski David, njegov ukućanin. To je oslovljavanje naročito naglasio 3. februara 1466. godine u pismu upućenom knezu grada Dubrovnika putem svoga dajaka Sanka.¹²⁰⁾ Zanimljivo je napomenuti da se nasljednici hercega Stjepana ne nazivaju drinskim knezovima nego jedino gospodarima, hercima Svetoga Save i drugih krajeva (i veće). Tako se oslovljavao stalno herceg Vlatko u svim poveljama i diplomatskim pismima. On redovno piše u početku pisma ili povelje: "Vlatko božiom milostiju her'ceg' Svetoga Save i veće..." Misli da se u pojmu *herceg Svetoga Save i veće* podrazumijeva čitava neosvojena baština naslijeđena od hercega Stjepana Vukčić-Kosače. Tako se i u stranom svijetu često spominje Vojvodstvo svetog Save (Ducatus s. Sabbe ili Save) umjesto Hercegovina. Osmanlije su već osvojili oblast Drinu, Polimlje i približavali se ostaloj Hercegovini. Osmanlije su već osvojili oblast Drinu, Polimlje i približavali se ostaloj Hercegovini tako da nasljednici, hercega Stjepana nisu ni mogli nositi naslov *drinski knez* jer je to bila prazna titula, prazno oslovljavanje bez učinka. Drugog tumačenja za sada nemam.

Osmanlije su 1485. godine ubilježili *vilajet Kovač* (posjed Dinjičica) kao posebnju administrativnu jedinicu dok se 1489. godine od nje spominje nahija *Osat u vilajetu Kovač*, stara župa ispod Srebrenice.

Iz iznesenih podataka vidi se da je geografski pojam Drina, župa Drina, potpuno različit od pojma Podrinja koji se s historijske tačke gledišta, ne smije nazivati Donjim Podrinjem. Po oslovljavanju knezova i vojvoda iz kuće Kosača naslov knez drinski rezervisan je jedino za Kosače jer je to njihova očevina, djedovina, patrimonium od starine. Članovi kuće, roda, plemena Kosača nisu se nikad odrekli posjeda u oblasti Drine, naročito u župi Osanici gdje je selo Kosače, rodno mjesto svih Kosača iako su neki posjedi, naselja, trgovci bili nekad u posjedu knezova Pavlovića iz Borča kod Mesica, i to putem ženidbenih veza i osvajanja. Takav je slučaj Ustikolina, miraz Hercegovine sestore Teodore, žene vojvode Radosava Pavlovića. Zna se da je gospođa Teodora stekla trg Ustikolinu na Drini kod Feleč putem miraža. Neki knezovi Pavlovići držali su župu Govzu s gradom trgov Felečom koju je od 1410. godine prisvojio knez Vukac Kosača, brat vojvode Sandalja Hranica, Kosače.¹²¹⁾ Konačno zaključujem pri kratki opis Podrinja i oblasti Drine s tim da nije ni malo neobično što se i prvi kadija u Foči od 1470. godine nazivao drinski ili foćanski (kadija), a nikako podrinjski, bez historijske i geografske podloge. To je najjači dokaz da se oblast Drina mora razlikovati od oblasti Podrinja i da je nenaučena oblast Drinu zvati Gornjim Podrinjem, a pravo Podrinje Donjim Podrinjem.

¹¹⁹⁾ Lj. Stojanović, o. c., br. 674.

¹²⁰⁾ Lj. Stojanović, o. c., 674.

¹²¹⁾ Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo 1959. 134; Mihailo Dinčić, *Zemlje hercega Svetoga Save*, 162, bilj. 35—38, Glas SKA 182; Lj. Stojanović, o. c., br. 752—776.

Zagorje

Svaki naziv Zagorje označava područje iza nekih nizova planina ili gora sa stanovišta primorskih ljudi i ljudi iz neposrednih nizija. Tako se područje od izvora rijeke Neretve (Neretvice) do grada Velešina na Neretvi u pravcu Glavatičeva i na sjever do Bistrice i Govze kod Miljevine na istok, nazivalo Zagorje. Tačno je utvrđena sjeverna granica Zagorja do Dobrog Polja, o čemu sam već govorio. Nas tu zanima naziv Kučevsko Zagorje koje sam prije objasnio u opisu općih pojmovi granica Kulinovih banovina. Po čirskom natpisu na kamenu bana Kulina iz 1193. godine Bosna je u njegovo doba osvojila Kučevsko Zagorje, današnje Zagorje oko Kalinovica s centrom u Kalinoviku. Prije vladanja bana Kulina dio Zagorja je mogao pripadati Podgorju popa Dukljanina, i to jedino župa Viševa s centrom u Ulogu.

U jednoj povelji bana Bosne Stjepana II Kotromanića izdatoj u Milima kod Visokog prije 1324. godine spominje se kao svjedok povelje župan Poznanj Purčić od Zagorja.¹²²⁾ Isti župan od Zagorja Poznanj Purčić dolazio je u Dubrovnik kao prijatelj općine Dubrovnika 1325. godine te mu je dubrovački knez darovao 50 perpera u srebru i tekstilu. Tada je bio spor između župana Poznanja Purčića i njegova nećaka Vlatka s jednim Dubrovčaninom. Napomenuo sam da je u to doba župan Poznanj Purčić od Zagorja priznavao humskog kneza Konstantina Nelipčića, vjerovatno po dopuštenju bosanskog bana Mladena I i Mladena II Šubića, jer se ne može razumjeti da se župan Poznanj Purčić od Zagorja nalazi u Humskoj zemlji u župi Broćno, gdje je u Večeriću izvršio plaćku dubrovačkog trgovca Tome Držića 1306. godine. O tome kno od historičara do sada nije raspravljao iako je svaki od njih imao pred sobom jasne i sigurne historijske izvore.

Miloš Gromčilić iz Zagorja, čovjek (podanik) Poznanja Purčića iz Zagorja (de Sagorie hmo Posnani de Purchia) i Radosav Prikodolac iz Zagorja, čovjek Poznanja, Drasec (Dražoje) Miltenih (= Miltenović) iz Bosne, čovjek Poznanja, spominju se 25. juna 1326. godine. Po tome se jasno vidi da je župan Poznanj Purčić vladao i župama Komom, Nevesinjem, koje su pripadale knezu humskom Konstantinu. Manče Lamprovi Menčetić tuži se 24. maja 1335. godine knezu Konstantinu Nelipčiću na Miltena Draživojevića i sina mu Sanka, župe bana Bosne iz Zagorja. Vidi se da ban Bosne još iada suvereno pravo na Zagorje.¹²³⁾

Mislim da je Kučevo današnji Kalinovik gdje je bio trg za prodaju stoke, mliječnih proizvoda i robova. Zbog toga se čitavo područje oblasti Zagorja prozvalo Kučevskim Zagorjem o čemu sam djelimično već govorio. Poznato je da je jedan put iz Dubrovnika vodio preko Stoca, Trusine, Nevesinja, Konac-polja a drugi preko Uloga kao sastavni dio prvoga da bi se povezao sa Kalinovikom i dalje putem prema Bistrici i Trnovu. Župa Viševa ulazila je u sastav Zagorja s gradovima: Velešin, Obalj, Ulog sa selima Trnovicom u Borču i Pridvoricom sa ostacima

¹²²⁾ Lj. Thallóczy, *Istraživanja* (Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu 1906, 403, 406).

¹²³⁾ Vuk Vinaver, *Trgovina robijem*, Anali Historijskog instituta u Dubrovniku 1953, 141; Jovan Radonić, *Archiv für slavische Philologie*, Bd. 22, 174; Mihailo Dinčić, *Zemlje hercega svetoga Save*, 186; Marko Vejo, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu 1965*, nova serija XX, arheologija, 296; isti, *Zbornik*, IV, br. 254, sa starijom literaturom; Jos. Gelcich, *Libri Reformationum*, V, p. 189 (o Poznanju Purčiću); M. Dinčić, *Humsko-trebinjska vlastela*, 40, bilj. 2 i br. 7, Beograd 1967; Jovanka Mijušković, *Humski vlastela porodica Šankovića*, Istorijski časopis SAN-a 1960, Beograd 1961, 20, bilj. 14; dr Pavao Anđelić, *Historijski spomenici Konjica i okoline*, Konjic 1975, 145—151; T. Smičiklas, o. c., XI, br. 75 (Comes Constantinus Nelipčić još živ 3. XI 1343. godine).

srednjovjekovne kulture odražane na stećcima od kojih su neki s natpisima. Spominju se braća Radoslav i Petar Medošević iz Zagorja kao podanici župana i kaznaca Sanka Milenovića 31. maja 1366. godine i to kao svjedoci i ljudi Sankovi (homines Sentli).

Utjeih Vučković iz Zagorja prodaje Bratomila, sina Pribina za 14 perpera 26. februara 1373. godine. Isti trgovac prodaje 1. aprila 1373. godine robinju Tvrdicu za 10 dukata. Pribil Radonović obavezuje se 23. maja 1375. godine da će otići u Bosnu, u Zagorje (et in Sagorie) i potražiti dužnike Kalimara i Boška i utjerati dugove. Za Radića Kutinića iz Cernice (de Cernichia) bio je jamac (fideiussor) Bogdan Kovačić i Dabiživ Miljević, obojica iz Zagorja.

Župa Viševa oko Uloga pripadala je Zagorju. Tako se 6. aprila 1400. godine spominje Bogoslava, kćerka pokojnog Ratka iz područja rijeke Viševe iz Trnovice u Bosni. Dubrovčani se bune 1406. godine i tuže na vojvodu Sandalja Hranica što je uspostavio carine na putu zagorskom u pravcu Viševe (*altra via de Xagorie in Visseua*). Orbini Mavro iz Dubrovnika piše da je iznad Neretve Viševa. Bjelanče Kobilačić iz Zagorja spominje se 24. februara 1412. godine koji podiže tužbu na dvojicu ljudi iz Zagorja. Nisam siguran da se taj podatak odnosi na Zagorje oko Kalinovika ili na Zagoru kod Trebinja.

U blizini Konac-polja na jugu od Nevesinja bio je grad feudalaca Sankovića Zaborani od kojeg ima još ostataka. Knezovi Sankovići iz Zaborana vladali su župom Kom, Nevesinjem i čitavim Humom od kraja maja 1404. godine kad sa Humom (Humskom zemljom) zavladaše knezovi iz roda Kosača. U dvoru Zaboranima vojvoda Radić Sanković s bratom županom Bjeljakom sklopio je ugovor s Dubrovnikom 15. maja 1391. godine, povodom darivanja Konavala.¹²⁹

Južni gradovi Zagorja Veletin i Obalj branili su s juga zagorske granice od strane stanovnika Humske zemlje. Zidine od grada Oblja kod Uloga na Neretvi, na istok od Bjelimića, još se i danas vide. Po poveljama hercega Stjepana Vučkica-Kosača gradovi Veletin na Neretvi i Obalj bili su njihovi i smješteni su upravo u oblasti Zagorja. To se spominje u poveljama hercega Stjepana iz Napulja 19. februara 1444. godine i 1. juna 1454. godine. U prvoj povelji se spominje da su Veletin i Obalj u Zagorju dok se u drugoj povelji ne spominje oblast u kojoj se ti gradovi nalaze. Grad Veletin se spominje i u latinskoj povelji kralja Fridrika III u Beču 19. januara 1448. godine.¹³⁰

Oko grada Veletina na više mjesta ima stećaka iz srednjeg vijeka. U jednom izvoru se spominje da je Veletin imao svoje podgrade 1442. godine. Vukac Deković spominje se 4. aprila 1465. godine, upravo pred dolazak Osmanlija u te krajeve. Pomenute godine i dana 1 mjeseca navodi se da su dva brata Dragovića ispod Veletina (*de subtus Velletino*), kmetovi kneza Jurja Čemerovića iz Bosne, opljačkali nekog dubrovačkog trgovca ispod grada Koma u Glavatičevu, u staroj župi Koma. Zidovi grada Koma postoje i danas u manjem obimu, iznad sela Kašići gdje se nalazi nekoliko stećaka i jedan stećak s ćirilskim natpisom nekog Kurjaka

¹²⁹ Jovanka Mijukić, o. c., 21. bilj. 23; M. Dinić, *Iz dubrovačkog arhiva*, III, br. 69 (28–29); Vuk Vinaver, o. c., 128; Ignacij Vojk, *Kredinje trgovina u srednjovjekovnom Dubrovniku*, Sarajevo 1976, 164. bilj. 376 (Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, knjiga 29); Starine 14, 178; *Lament*, de fortis, knj. 6, list 170; K. Jireček, *Handelsstrassen*, S. 83; M. Orbini, *Il regno*, p. 393; I. Stojanović, o. c., br. 130; M. Dinić, *Humsko-trebinjska vlastela*, 54.

¹³⁰ Marko Vego, *Iz istorije srednjovjekovne bosanske države*, 458, 462–486, s dva faksimila povelja iz 1444. i 1454. g.

iz druge polovine 15. vijeka. Komska župa se nekad nazivala i Dabar (Debre) kako to piše u Ljetopisu popa Dukljanina.¹³¹

Spominje se neki Radelja Babić iz Viševe iz Zagorja 24. aprila 1465. godine kako je prodao kćerku Radosavu Nikoli Schottliu iz Ankone. Nešto poslije toga, u februaru 1470. godine, Hamza-beg ratovao je u Konavlima i tada zarobio Marka Radosalića i prodao ga Muslimanu Ismailu Jabaniću iz Zagorja, dijela Bosne. Ismail ga je preprodao Tadiji Marinovcu de Nale za 20 dukata 19. oktobra 1471. godine. Po tome se vidi da je Zagorje bilo u to doba u osmanskim rukama u februaru 1470. godine a i prije.

Ipak se može tvrditi da su Osmanlije zauzeli Zagorje do 1469. godine i ostavili na snazi staru župnu upravu i podjelu. Stalno su spominjali Zagorje gdje je, po izvorima, postepeno izvršena islamizacija starosjedilaca. U turskom defteru Hamza-bega, hercegovačkog sandžaka, iz 1477. godine spominje se Zagorje u svojstvu nahije pod upravom nekog Radonje (*Radonjina zemlja*), najvjerojatnije iz roda Purčića. Zna se da Osmanlije nisu mijenjale nazive župa ni oblasti niti su uvijek silom mijenjali njihove predstavnike. Geografski pojam Zagorja ostao je na snazi u novom vijeku kao pojam koji obuhvata sva sela od Uloga i Veletina do Trnova, odnosno do Dobrog Polja.¹³²

Soli

Spomenuo sam da se prvi put Soli spominje pod imenom Salenes koje sam protumačio kao grad Soli (to kastron tes Salenes). Spominje ga car Konstantin Porfirogenet u 10. vijeku ne određujući mu župu kojoj je pripadao. Nema nikakve sumnje da je to područje dobilo svoje ime od iskorisćavanja kamene soli u tom kraju u obilnoj mjeri. Glavno mjesto župe Soli je upravo današnja Donja Tuzla sa svojim centrom Soli spomenutim prvi put u vidu grada, mjesta, 1411. godine. Kolika je župa Soli bila po obimu ne može se tačno odrediti jer o tome ne postoje određeni historijski podaci. Ipak se može po nekim ispravama-poveljama bana Stjepana II Kotromanića doznati da su Soli ipak bili određena župa sa županom na čelu, ali dio velike i značajne oblasti Usore. Soli se spominju kao dio oblasti Usore ili odvojeno, ali uvijek uz oblast Usoru. U raznim oslovljavanjima rado se ističe župa Soli radi svoje velike ekonomske važnosti u srednjem vijeku. Tu je bez ikakve sumnje, postojalo mjesto Soli prema tada historijskim izvorima prethodno citiranim. Taj problem ubikacije i pojave mjesta Soli 1411. g. definitivno je riješila dr. Desanka Kovačević-Kojić kad je pronašla o tome zapis iz Dubrovnika. (Vidi bilješku 62).

Poznatu je od starine da je so bila skupna te se za slane izvore jagme mnogi prahistorijski i kasniji stanovnici čitave Bosne i Hercegovine kao i drugih krajeva. Vladari i visoki feudalci su znali vrijednost soli i dobivanje velikih prihoda od nje pa su se za to jagnili. Tako je bilo sa mjestom Soli i istoimenom župom. *Mislim da je to glavni razlog što se u oslovljavanju bosanskih banova i kraljeva posebno spominje župa Soli uz Usoru*. Tako su je oslovljavali i strani diplomati i dvorske kancelarije, naročito ugarske. Spomenuo sam da su Ugri silom vladali Usorom i Soli

¹³¹ M. Dinić, *Zemlje hercegove Svetoga Save*, 215–216; F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, p. 227; Marko Vego, *Zbornik*, III, br. 177.

¹³² Mihailo Dinić, *Iz dubrovačkog arhiva*, III, br. 312 (157); Prilozi Orientalnog instituta u Sarajevu 1958/9, 86; Hazim Šabanović, *Bosanski palatuk*, Sarajevo 1959, 136.

1225. godine. Ugarski kralj Bela IV spominje Soli u povelji od 20. jula 1244. godine kad je dodijelio desetine u Usori i Soli bosanskoj katoličkoj biskupiji Svetog Petra.

Naročito treba da istaknem gospodara Usore i Soli Henrika 1272. godine. U pismu iz Venecije upućenom ugarskom palatinu 28. augusta 1279. godine spominje se pljačka venecijanskog trgovca Rodogerija Blanka koji se tada zatekao u ugarskom palatinatu komu su po pravu ondašnjeg vremena pripadali krajevi Usore i Soli. Spominje se da je tada opljačkano venecijanske robe, 386 maraka srebra (. . . *in vestris partibus regni Hungarie, mercatoris more cum bonis et mercationibus non modici, existente Herka, filius condom condom Henrici Banni . . . per ipsum eundem Herkam et gentem suam 386 marchas pretor equos et arnesia extimando fuerunt . . .*)¹²⁷ Iz toga podatka može se zaključiti da je Herka sa svojim rodom živio u Usori ili Soli iako u to doba nije bio ban od Usore i Soli kao što je bio njegov otac Henrik.

U godini 1323—1324. spominje se, kao što sam rekao, župan Budoš, predstavnik župe Soli, ali u sastavu bosanske države. To je najvažnija ilustracija da je područje Soli uistinu župa. To se dobro ilustruje i u pismu kneza Trogira od 1326. godine upućenom banu Stjepanu II Kotromaniću u kome ga trogriški knez oslovljava gospodinom Bosne, Usore, Soli i Huma. I danas u blizini Tuzle postoji mjesto Solina, sjeveroistočno od Tuzle. Hasan, sin Slavka iz Tuzle, spominje se 1526. godine u svojstvu zakupca rudnika Hranče kod Šrebenrice i Bohorine u Srbiji, s desne strane Drine. On je u zajednici s Radosavom, sinom Petrića, zakupio usor od rude i iskorišćavanja zlata. Već se tada područje Tuzle dijelilo na dvije posebne župe: Gornju i Donju Tuzlu. U Gornjoj Tuzli je postojao samostan franjevac Svete Marije u aprilu 1515. godine. Taj samostan dobio je od sandžak-bega Jurišića Mustafe neke povlastice fiskalne prirode za svoje *latke* koji su posluživali svećenike i fratre u samostanu.

Tada se spominje i nahija Gornja Tuzla s imenom nahije. Povlastice franjevaca davali su i prethodni sandžak-bezi. Po gornjem podatku vidi se da je samostan Svete Marije postojao i prije 1515. godine. Nahija Gornja Tuzla imala je 26 naselja u 1533. godini: varoš Gornju Tuzlu, Dvorište, Polom, Grabsku, Gornju Požarnicu, Osik, Kavčice, Konjikoviće, Solinu, Grabovicu, Popodol, Gornji Dokanj, Donji Dokanj, Babinu Luku, Rogodice, Kosce, Kešovice, Pusti Kolovrat, Dobrinju, Križohnu, Hodiniće, Lopare, Slopovce i Matijevce sa 593 kršćanske kuće i 123 muslimanske. Gornja Tuzla se spominje i kasnije u doba 16. vijeka i dalje.¹²⁸

Donja Tuzla bila je posebna nahija tako da je po pisanju Adema Handžića imala 56 naselja u 1533. godini, mnogo veće područje od Gornje Tuzle. Nema sumnje da je pomenute godine nahija Donja Tuzla imala poseban položaj u feudalnom društvu zbog rudnika soli. Jedan turski važan izvor iz 1533. godine spominje sela Donje Tuzle: Donju Tuzlu (varoš), Tušanj, Dragodol, Pločnik, Vršnjak, Kužice, Donju Lipnicu, Gornju Lipnicu, Brezovik, Čamuš, Sizu Luku, Brzkočiće, Vrapce, Gornju Jošanicu, Donju Jošanicu, Konjsku Poljanu, Ljubacu, Mosurke, Priluk, Donje Breške, Poljive (= Peljave), Rečicu (Ričicu), Dolac, Bokovice, Ki-

kače, Gornju Lišnicu, Donju Lišnicu, Paoče, Čakloviće, Husino, Klještenu, Kopavice, Kalebiće, Pudovnice, Petroviće, Božice, Gornju Toplanu, Orbavac, Bistriču, Šice, Šljivicu, Desetin Dol, Gornju Pogorjelicu, Donju Pogorjelicu, Stepišace, Dobrinje, Ljepunicu, Rogančice, Hudec, Modriču, Gračanicu, Miletiće, Padke, Kojševiče, Srednju i Donju Toplanu sa ukupno 868 kršćanskih kuća i 136 muslimanskih. Varoš Tuzla imala je 46 kršćanskih kuća i 7 muslimanskih. Naselja pojedinih nahija su se ukrštavala.¹²⁹ Treba da naglasim da su visoki feudalci Zlatonosovići igrali glavnu ulogu u ekonomici i politici župe Soli.

Travunija

Travunija se prostire od istočne granice Humske zemlje do Kotora tako da su joj pripadale, kako sam spominjao, i Rudine s Bilećom, župe Grahovo, Trebinje, Konavli s Vitalinom i Dračevica s naseljem Dračevicom, kasnijim Novim na moru. Car Konstantin Porfirogenet spominje Travuniju i Travunijane oko 949. godine i izričito navodi da se arhontija Travunija prostire od Trebinja do Kotora. On naziva tu regiju *terbunijatskom* (travunjskom) skupa sa Kanalicinama (Konavljanima) različitim krajevima od Humske zemlje—Zahumlja, Duklje i ostalih slavenskih krajeva uz more.

Stanovnici Travunije potječu od nekrštenih Srba koji tu stanuju od početka svoga naseljavanja od vremena bizantijskog cara Heraklija do kneza Vlastimira koji je oženio svoju kćerku za Krajinu, sina župana Bele trebinskoga. Car Konstantin Porfirogenet piše da travunijski knezovi uvijek slušaju kneza Srbije. Nazvao je glavni grad Travunije *Terbunijom* čiji naziv može nastati od latinske riječi *tribunus*, kasnije vlastito ime, iako car Konstantin izričito navodi da *Terbunia označava utvrđenje*, dok K. Jireček drži da je riječ Travunija ilirskog porijekla. Moglo bi se dati i još jedno tumačenje. Dubrovčani su kupovali gradnju od drveta za građenje lađa i kuća upravo iz Trebinja i okoline pa bi se ime Terbunia moglo izvesti od latinske riječi *trabes* u značenju *drvene građe*. Pod upravom knezova Travunije bio je kraj Konavala s Vitalinom i sva župa Dračevica. Na tome području Travunije bilo je 5 naseljenih gradova.¹³⁰

Zna se da su gradovi Travunije i Konavala bili: Trebinje, Vrm ili Klobuk, Risan, Lukavac, vjerovatno kod Gacka, Cavtat i neki neubicirani grad Zetleba. Travunija je bila dugo pod upravom bizantijskih careva i njegovih stratega. Poznato je da su Travunijani s Konavljanima, Srbima, Hrvatima i Zahumljanima ratovali protiv Saracena u južnoj Italiji kod grada Barija 870. godine, i to na poziv franačkog cara Ljudevita II. Car Konstantin Porfirogenet tumači na svoj način postanak imena Konavala i dovodi ga u vezu s *kolima* kojima su Konavljani trasiranim putem obavljali svoje poslove. Odatle je nastala riječ *Kolnik-Konavle*. Kasnije je humski knez Mihajlo Višević vjerovatno upravljao Travunijom i krajevima do Bara osim Dubrovnika, sve u ime bizantijskog cara.

Krajem 10. vijeka makedonski car Samuel pokorio je Travuniju i odatle širio svoju vlast u Bosnu, Humsku zemlju i čak do Srema. Već 1018. godine bizantijski

¹²⁷ Dr Adem Handžić, o. c., 277—320. Pisac opširno piše o naseljima u župi Soli, strana 397, bilj. 389, 391.

¹²⁸ Fr. Rački, *Documenta*, p. 407—408; časopis "Tribuna" br. 1, Trebinje 1957, članak Esada Arnaudovića, *Oblici imena oblasti i grada Trebinja u srednjovjekovnim izvorima*. 91—101; K. Jireček-J. Radonić, *Istorija Srba*, I, 65.

¹²⁹ S. Ljubić, *Listine*, I, p. 123.

¹³⁰ J. Thallcyk, *Istraživanja* (Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu 1906, 403); dr Adem Handžić, Tuzla i njena okolina u XVI vijeku, Sarajevo 1957, 126, 196, 246, 120, 218, 251 (isprano djelo sa Tuzlu i krajeve do Drine).

car osvoji sve posjede cara Samuela uz dugotrajnu i krvavu borbu. Poslije toga, uz dugu borbu po Duklji i Travuniji knez Duklje ili Zete Vojislav osvojio je Travuniju, Zahumlje i vladao samostalno u Duklji ili Zeti 1042. godine. Stvorio je nezavisnu državu Duklju ili Zetu. Bizantijski pisac Cekaumen (Kekaumen) piše oko 1080. godine da je knez *Vojislav Stefan travunjski Srbini*. Vladao je zetskom ili dukljanskom knezom nastavio se i nadalje u Travuniji. Car Bizantije Manojlo Komnen 1166. godine osvojio je sve srpske i bosanske zemlje i postavljao na upravu po jedinim oblastima svoje pristalice iz redova domaćih vladstava.¹³¹⁾

Poslije 1177. godine Travunijom vlada raški župan s Nemanjom na čelu koji je postepeno prisvojio sve zemlje posljednjeg dukljanskog-zetskog kralja — velikog kneza Mihajla, rodaka kuće Nemanjića. Veliki knez Mihajlo ne naziva se kraljem u natpisu trebinjskog župana Grda iz oko 1177. godine. Porodica župana Grda trebinjskoga i nadalje je vladala u župi Trebinju. To se očito vidi iz ćirilskog natpisa Grdova nasljednika Pribiše iz 1241. godine, iz doba srpskog kralja Vladislava I kako sam pronašao na nadgrobnoj okrnjenoj ploči s natpisom iz Polica, zaseoka današnjeg grada Trebinja, gdje je nekad postojala crkva oko grupe stećaka. Na tom mjestu postoji danas nova crkva. Obnova kamena spomenika nalaze se u Žavičajnom muzeju u Trebinju kao dokaz prošle kulture iz 12—13. vijeka. Treći ćirilski natpis iz 1177—1200. godine nalazi se u Crnči u Čičevu kod Trebinja u crkvi Svetog Petra i Pavla sa spomenom slavnog kneza Hramka.¹³²⁾

Dugo je u Konavlima, Trebinju i Dračevici i ostalim dijelovima Travunije vladao srpski baron župan Nikola Altomanović koji je u raznim razdobljima pravio smetnje dubrovačkim trgovcima u okolini Dubrovnika, porodični knezova Balšića u Zeti i Kotromanićima u Bosni i Humu. Poslije poraza srpske vojske na Marici 1371. godine i smrti cara Uroša ban Tvrtko ratovao je protiv župana Nikole u savezu sa srpskim knezom Lazarom Hrebljanićem i pobijedio ga i oslijepio, tako da se u početku 1374. godine župan Nikola povukao u primorje. Na taj način ban Tvrtko postao je susjed Dubrovnika u primorskim srpskim zemljama nakon pobjede nad knezovima Balšićima. Krajem jula 1375. godine upravitelj Konavala bio je Radić i Radoje Kudelinović u Trebinju pod suverenim gospodarom Đurmo Balšićem iz Zete. Tada su Dubrovčani tražili putem poslanika Diva da im Konavljani i Trebinjci plate neku pričinjenu štetu.

Bosanski ban Tvrtko poslao je u Dubrovnik poslanika Krasoja u februaru 1377. godine da s nekim Trebinjcima jamči neki posao. Time je ban Tvrtko želio da iz Konavala i Trebinja i Dračevica ukloni kneza Đuru Balšića. Mislim da se već tada ban Tvrtko smatrao gospodarom Trebinja i Konavala iako su poslanici kneza Đure Balšića podigli posljednji put srpski dohodak od općine Dubrovnika 11. novembra 1377. godine. Time je zapčeta sudbina Balšića u Travuniji.

Konavli

Glavni grad-utvrđenje Konavala bio je Soko blizu Grude i grad Obod u blizini Cavtata dok je grad-varoš Cavtat bila luka od starine te se ponekad zove i Starigradom. Poslije avarske najezde na području Dubrovnika i Cavtata u početku 7. vijeka stanovnici Cavtata su preselili u Dubrovnik i tu se stalno naselili i premjestili svoju biskupiju. Stvorili su novo naselje Dubrovnik. Granice Konavala su se

prostirale na jug do Sutorine, dijela župe Dračevica, u kojoj je postojao grad svetog Stefana, zvani Novi na moru (Herceg-Novi), na sjever do Vrsinja (Zubaca) u župi Trebinju i na zapad do Mlina u župi Žrnovnici (Brenu) kod Dubrovnika s glavnim mjestom Mlini ili Žrnovnica. Poslije spomena Konavljana od cara Konstantina Porfirogeneta iz oko 949. godine imamo prvi spomen arhiprezbitera de Canale 1163. ili 1178. godine, gdje se spominje kako je Devizije, gospodar Konavala, darovao svojoj kćerki Dragoslavi i zetu Mirku neku zemlju u župi Dračevici, na području današnjeg Herceg-Novog.

Iz jednog pisma Dubrovčana ugarskom kralju Ljudevitu I (Ludvigu I) od 16. maja 1373. godine doznajemo da je još tada vlast župana Nikole Altomanovića u Trebinju i Konavlima, da su kapetani kneza Đure Balšića i župana Nikole Altomanovića susjedi Dubrovčana (*Veneti miserunt galeas suas cum uno ambaxiatore iuxta capitaneum ad Georgium de Balsa ad tractandum et componendum cum dicto Georgio et cum cupano Nicola de Altomano, nostris convinctis . . .*).¹³³⁾ Po tome se vidi da u Tavuniji s Konavlima nije prestala vlast župana Nikole Altomanovića.

Kad je ban Tvrtko u početku 1377. godine stekao Konavle s Dračevicom, započeo je diplomatske pregovore s Dubrovčanima po raznim poslovima. Tako je dubrovačko Vijeće umoljenih 11. februara 1380. godine naredilo kralju i Malom vijeću u Dubrovniku da pošalju konjanike s jednim slugom do poslanika Bosne Tvrtka Vlađevića iz Vlađevica kod Rogatice u Konavle da ga saslušaju što im ima poručiti od bosanskog kralja. Tako je 22. februara 1380. godine dubrovačko Vijeće umoljenih odredilo patricije koji su primili od poslanika Tvrtka Vlađevića novac koji je uručio kralj Tvrtko I za oduzeto srebro dubrovačkim trgovcima.

Na jugu Konavala postoji župa po imenu Vitalina, ali se uvijek smatra dijelom Konavala. U dolini rijeke Ljute u Konavlima postoji plodno zemljište i mjesto Ljuta gdje je bila srednjovjekovna carinarnica na srednjovjekovnom putu koji je osnovao bosanski visoki feudalac knez Pavle Radinović (Radenović). On je posebnom poveljom, kojoj je napisana u Ljutoj 25. marta 1397. godine, Dubrovčanima dao slobodu trgovine.

Trebinjski župani dugo su držali Konavle prije knezova Radinovića (Radenovića) i u i Vitalini širili svoju politiku i vjeroispovijest. Razvijali su ekonomiku svake vrste od lova, ribolova, stočarstva do zemljoradnje. Prije i poslije smrti kralja Tvrtka I, humski knezovi i vojvode Sankovići držali su Konavle na koje su Dubrovčani stalno bacali oko. Dubrovčani su konačno u tome i uspjeli. Vojvoda Radić Sanković s bratom županom Bjeljakom izdao je povelju u Zaboranima 15. maja 1391. godine kojom im ustupa Konavle nekadašnju baštinu Dubrovčana. Poznato je po svojim istraživanjima i arheološkim iskopavanjima da su knezovi i vojvode Sankovići imali svoje posjede u župi Kom (Dabar) i obiteljsku grobnicu u jednoj crkvi u zaseoku Biskupu (Krupcu) u Glavatičevu kod Konjica. Knezovi Sankovići imali su razna zvanja od župana do kaznaca na dvoru bosanskog bana. Vladali su u Nevesinju, Dabru-polju, Popovu i u bosanskom primorju oko sela Liska blizu Slanoga. Knezovi Sankovići su se ponašali kao suvereni humske zemlje stvarajući svoju zasebnu kancelariju s pisarima na čelu i posebni grb sa oznakom da su humski knezovi. Knezovi-vojvode Sankovići su na čelu sa vojvodom Radi-

¹³¹⁾ F. Štork *Ljetopis pape Dukljanina*, p. 352; Cekaumen, caput 25, p. 27.

¹³²⁾ Marko Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, III, br. 128—130.

¹³³⁾ Aleksandar Solovjev, o. c., br. 1 (I); Jorjo Tadić, *Pisma i uputstva Dubrovačke Republike*, I, br. 260; M. Dinić, *Oduke veća*, I, br. 19.

čemu prodali Dubrovčanima selo Lisac kod Slanoga 25. augusta 1399. godine, iako im je postojbina, rodno mjesto u Glavatičevu, u župi Kom, današnjoj Župi.¹¹⁴⁾

Tada je donji dio Konavala bio u posjedu porodice knezova Jablanića-Radinovića a gornji u posjedu knezova iz plemena-roda Kosača-Hranića. Nakon teških i dugih pregovora vojvoda Sandalj Hranić-Kosača s braćom prodao je svoju polovinu Konavala s Vitalinom i dijelom grada Sokola općini Dubrovnik 24. juna 1419. godine dok je vojvoda Radosav Pavlović prodao drugu polovinu Konavala posljednjeg decembra 1427. godine. Dubrovčani su obećali 14. jula 1419. godine slobodu vjeroispovijesti stanovnicima Konavala s Vitalinom, to jest da mogu ostati u svojoj staroj vjeroispovijesti. Garancija se odnosila na članove pravoslavne i na vjernike bosanske crkve, takozvane *patarene*. Poslije izvanjskog vremena Dubrovčani se nisu držali obećanja nego su proširili primjenu svoga statuta iz 1272. godine po kome na području općine Dubrovnika mogu živjeti jedino katolici. Na taj način Konavljani su postali katolici i stalni građani Dubrovnika dok je nepokretna imovina pripala plemićima iz Dubrovnika.

U dubrovačkom zapisu o slobodi vjeroispovijesti Dubrovčani pišu: "Sve osobe koje u rečenom dijelu Konavala sada stanuju i žele stanovati, bilo koja zakona i religije, naka stoje i nadalje, da mogu svoju vjeroispovijest držati i po njihovu zakonu živjeti bez zapreke našega gospodstva — Omnes persone quae in dicta parte Chanalis ad presens habeant et habitare valent, cuiusvis legis et fidei existant, eorum fidem tenere possent et secundum eorum legem vivere absque aliquo nostrae dominationis impedimento."¹¹⁵⁾

Tako su Konavljani bili susjedi Ridana i Vrsinjana s kojima su imali stalne veze ekonomskog i političkog karaktera. Često su Ridani upadali na područje Konavala radi pljačke na što su se Dubrovčani tužili Hercegu Stjepanu Vukčeviću-Kosači i njegovim nasljednicima. Tako su se Ridani tužili 1441. godine zbog pljačke stoke.

Porodica Kosača primala je od Dubrovčana stalno konavoski dohodak u iznosu od 141 dukata. To se vidi iz kraja 15. vijeka kad su Dubrovčani davali dio konavoskog dohotka koji je pripadao Ahmet-begu Hercegoviću u iznosu od 47 dukata.

Herceg Stjepan je i nadalje posjećivao Konavle idući u lov, bez obzira što su Konavli dubrovački. Obično je putovao uz pratnju dubrovačke vlastele uz davanje raznih darova. Tako se spominje 1463. godine kako su ga Dubrovčani dočekali u decembru časteći ga o postu i morskom ribom, po starom običaju. Nasljednik vojvode Vladislava Hercegovića knez Balša primio je dohodak od kuće ujesen 1504. godine putem poslanika Pavla Klešića u iznosu od 48 dukata. Istovjetnu sumu novca dobio je i Petar Balša Hercegovića 1509. godine.

Osmanlije su postepeno zauzimali okolinu Konavala i Trebinja: Popovo, Žurovino, Pocrnje, Uskoplje, Vrsinje (Zupec) a Ljubomir ujesen 1465. godine, kad se spominje da je pod jurisdikcijom Osmanlija. Konačno su zauzeli Trebinje 1467. godine.¹¹⁶⁾

¹¹⁴⁾ K. Jireček-J. Radonić, *Istorija Srba*, I, 66 (o imenu Konavle); Lj. Stojanović, o. c., I, br. 259, 130, 135.

¹¹⁵⁾ Lj. Stojanović, o. c., I, br. 314, br. 580—581, br. 601—602; J. Resti (Rastić), *Chronica*, p. 219; Nikodim Milaš, *Ston u srednjim vijekovima*, 1914, u knjizi Liber viridus, cap. 173, red 13; Nikola Jorga, *Notes*, II, p. 222—223 (Dubrovčani su pregovarali s vojvodom Radosavom Pavlovićem o prodaji polovine Konavala 10. jula 1424. godine).

¹¹⁶⁾ M. Dinčić, *Iz dubrovačkog arhiva*, III, br. 258; Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 45; M. Dinčić, *Zemlje hercega Svetoga Save*, 250.

Vrhbosna (Bosna)

Veće i manje oblasti dijelile su se na župe razne veličine koje su Osmanlije nazivali nahijama i ostavljali ih gotovo redovno u istim granicama i najčešće pod upravom starih župana raznih naslova u feudalnom redu. Tako je i župa Vrhbosna dio oblasti Vrhbosne (Gornje Bosne) imala područje do župe Tilava i župe Prače (Vrhpriče) na istoku te župe Vidgošće (Vogošće), Visokog, Lepenice i Fojnice na zapad, a na sjever do župe Olovo, a nikako do župe Kladnja na Drijnači, na jugu do župe Smuđice. Ime župe Kladanj nije spomenuto u srednjem vijeku prije dolaska Osmanlija u Bosnu, ali se ipak zna da je prema sjeveru graničila sa župom Dramešinom ili Drametinom na području Živinica, Durđevika i Banovica.

Ivan Thurocz opisuje gornju Meziju (Superior Mesia) i jedan njezin dio naziva *Gornjom Bosnom* ili narodnim izrazom *Vrhbosnom* (... *quandam partem Maesiae, quam nos superiorem Bosnam, vel vulgari vocabulo Werhbosaniam vocamus*).¹¹⁷⁾

Glavni centar župe Vrhbosne bila je varoš Vrhbosna u današnjem Sarajevu, uzeto u užem smislu riječi. Vrhbosna je dobila svoje ime po svome geografskom položaju u centralnoj Bosni, jer se upravo nalazi na početku istočne granice centralne Bosne s glavnim sjedištem pod imenom Bosna u današnjem Visokom s okolinom. U naučnim krugovima dugo se raspravljalo i još i danas se raspravlja o problemu nastanka varoši Vrhbosna i s njom u vezi i imena i osmanskog dijela šehera Sarajeva. Po mome mišljenju to pitanje nije precizno ni do danas riješeno da bi moglo da zadovolji nauku.

Stariji učenjaci su tvrdili da je varoš Vrhbosna istovjetna s osmanskim Sarajevom, i to kao njegov prethodnik. Neki noviji učenjaci tvrdili su da je *Sarajevo novo osmansko (tursko) naselje bez srednjovjekovnog utvrđenja*. Na osnovu položaja arheoloških i historijskih podataka mislim dosta sigurno da je Sarajevo nastavak, proširenje stare varoši ili trga Vrhbosna. Zato se neće moći održati hipoteza o osmanskom osnivanju prvobitne Vrhbosne ili kasnijeg Sarajeva.

Ubiyeden sam da današnje Sarajevo, stara Vrhbosna, nije bila bez nekog ili nekih utvrđenja. Utvrđenje je bilo na Bijeloj Tabiji na Vratniku i drugo na Brdu nad starom varoš Vrhbosnom koja se u ranom srednjem vijeku nazivala *civitas Bosna* u značenju naselja Vrhbosne. To se dokazuje u tekstu ugarskog kralja Bele IV u povelji pisanog 20. jula 1244. godine sačuvanoj u rjepisnu pape Grgrua XI s kraja 1375. godine. Tu se izričito spominje da se katolička katedrala Svetog Petra nalazi na *Brdu nad Vrhbosnom* te se očito govori o naselju Vrhbosni jer se Brdo daruje katoličkoj biskupiji u bosanskoj banovini. Daruje se posjed Brdo sa svim zgradama, zemljištem, trgov u blizini Brda i ostali posjedi u banovini Bosni.

Postavlja se vrlo važno pitanje kako je bosanska katolička crkva dobila svoje ime upravo po imenu mjesta Bosna. U današnjoj Bosni nekad je postojala starokršćanska biskupija Bistue 530. godine čije je sjedište po nekim prethodnim historičarima bilo kod Zenice ili Travnika. Ne podržavam takvo mišljenje zato što imam druge historijske izvore koji se tome protive. Ime Bistue vjerovatno se može odnositi na današnju gradsku četvrt Sarajeva *Bistrik* što mu ime znači protumačeno na grčkom jeziku *Bistri-kastron* ili *Bistrički-grad*, bez obzira što u blizini Bistrika teče potok Bistrik.

¹¹⁷⁾ I. Thurocz, *Chronica Hungarorum*, Scriptorum Hungarorum, I, p. 292.

U Bistriku i bližoj okolini morao je postojati bar jedan utvrđeni grad, kula u blizini samog trga, osim pomenutog na Bijeloj Tabiji na Vratniku. Po običaju i propisima crkvenih sabora biskupsko sjedište moralo je imati zaštitu u jednoj od utvrda i trg s dovoljno prihoda da bi biskup mogao pristojno živjeti od desetine. To se potvrđuje jednim saborskim zaključkom na skupu biskupa na kome su prisustvovali i svjetovnjaci. Taj sabor biskupa i ostalih održavao se u *Sardiki (Sofiji) u Bugarskoj 346. ili 347. godine na kome je zaključeno da biskupsko sjedište mora biti u velikom gradu gdje je velika mogućnost sticanja prihoda koji bi išli u biskupsku blagajnu*. Po tome biskupsko sjedište nije bilo u Zenici s okolinom ni u okolini Travnika, bez obzira što je tamo bio *municipium Bistue, kršćanska crkva i drugo*.

Zna se da je kršćanska crkva konzervativna kad mijenja sjedište biskupa. Ako znamo sigurno da je u Vrhbosni postojala katedrala sagrađena do 1239. godine, sigurno se bosanska biskupija naslonila na mjesto stare biskupije i njezina imena.

Po crkvenim propisima uz katedralu je uvijek morao postojati utvrđeni grad, kula i posebni zidovi oko katedrale ili samostana radi zaštite od pljačke. Područje biskupije Bistue nekad je bilo veliko gotovo kao i u kasnom srednjem vijeku. Obuhvatala je skoro čitavu današnju Bosnu. Naglašavam da se jurisdikcija srednjovjekovne zagrebačke i kninske biskupije proširila na dio stare biskupije Bistue i kasnije bosanske biskupije, jer je vjerovatno prilikom doseljenja Južnih Slavena u današnju Bosnu biskupija Bistue propala ili mnogo smanjena.

Splitski sabori 925. i 927/8. godine ne spominju staru biskupiju Bistue niti novu bosansku biskupiju, iako je u to doba postojala na širokom prostoru današnje Bosne. Prvi do sada poznati podatak o bosanskoj biskupiji, kako sam rekao, potječe iz knjige *"Provinciale Vetus"* u nizu nabrojanih drugih biskupija podložnih splitskom nadbiskupu. Od grada Bosna nastalo je ime biskupije Bosna poput ostalih slučajeva kad biskupija nosi ime *civitas*. Sigurno se i bosanska biskupija pod nazivom *civitas Bosna* ima smatrati po nazivu istovjetnom kao i ostale biskupije kod nas i u svijetu. Tako se po gradu Splitu nazivala splitska biskupija, po Trogiru trogirsko, po Kotoru kotorska itd. Upravo je tada postojala varoš Bosna, kasnije nazvana Vrhbosnom. Napominjem da je bosanska katedrala biskupija stalno nosila naziv *"bosanski"*, iako je u kasnom srednjem vijeku postojalo i ime Vrhbosna. Tu je crkva jako konzervativna što topografi i historičari moraju poštivati.

Drugi put se bosanska katolička biskupija spominje tek 1089. godine kad je potpala pod jurisdikciju barskog nadbiskupa u doba dukljanskog kralja Bodina. Iz datih historijskih podataka, od *Sardike (Sofije)* i sabora u Rimu do sabora u Splitu i drugih necitiranih izvora, može se s pravom zaključiti da je Vrhbosna u 13. vijeku morala biti velika varoš s trgov da bi bosanski katolički biskup mogao živjeti od desetine. Jedino na taj način biskup bosanske dijeceze mogao je pristojno živjeti i sačuvati svoj ugled (autoriteta).

Zgodan položaj zaseoka Brda nad Vrhbosnom kod Bistrika ili na Debelom Brdu mogao je zaštititi katoličku katedralu i kapitul (zbor viših svećenika-prelata) koji je uz katedralnu crkvu morao postojati po crkvenim propisima donesenim na raznim općim i provincijalnim saborima. Kameni spomenik, kako sam spomenuo, s latinskim natpisom i spomenom svetog Petra apostola od Vrhbosne najvjerovatnije potječe iz vremena građenja katedrale, ukoliko nije bio u još starijoj crkvi Svetog Petra kad je župska crkva ujedno služila i za katedralu. To je moglo biti

jedino do kraja 11. vijeka kad se biskupska crkva (katedrala) odvojila od župske.¹³⁹⁾

Katedrala katoličkog bosanskog biskupa nije dugo postojala u Vrhbosni nego je bila vjerovatno srušena od pristalica bosanske crkve s didom na čelu uz pomoć feudalaca, koji su se protivili ugarskom kralju i papi prvenstveno tim davanjem desetine. Protivili su se što ih je papa podgodio kaloločkom nadbiskupu 1247. godine i time umanjio ugled bosanskih svećenika i njihova od starine starije nadbiskupa u Dubrovniku, s kojim su imali stalne veze i sa svim građanima općine Dubrovnik.

Bela IV potvrdio je posjede bosanskoj katoličkoj biskupiji i njezinom biskupu 20. jula 1244. godine među kojima je posjed u selu Vrucima kod Vrela Bosne gdje je postojala ranosrednjovjekovna crkva Svetog Stefana. U crkvi je postojao namještaj na oltaru izrađen u kamenu od tropletera i uz crkvu grupa stećaka raznih oblika. Među stećcima stručnjaci su našli jedan otvoren sarkofag s poklopcem. Pronađeni odlomci su u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Ti fragmenti jasno dokazuju, i bez Belina podatka o postojanju crkve Svetog Stefana 1244. godine, da je crkva građena još u 12. vijeku, možda i prije. Arheološko iskopavanje na Vrucima kod Vrela Bosne izvršili su stručnjaci Šefik Bešlić i kustos Margarita Smole-Gavrilović, ali rezultati istraživanja nisu do sada objavljeni. Napominjem da se naseleji Vrucu zadržalo i u osmansko doba te se spominje 1711. godine u popisu bosanskih spahija.

U Belinoj povelji od 1244. godine spominje se trgovina u Vrhbosni i oslobođenje porea pri dolasku bosanskog bana i kralja. Taj banski porez zove se *ban elyss* (... *mercaturae et collectam que ban elyss vocatur et omnes alias colectas* ...). Po tome izgleda da je Vrhbosna tada postala *libera villa* slobodni, autonomin grad poput nekih u Bosni, u Donjim krajevima, u župi Dubici i u nekim gradovima Hrvatske.¹³⁹⁾

U to doba već je stabilizovana crkva bosanska s didom-episkopom na čelu s mnogim hižama (samostanima, domus) u kojima su živjeli krstjani-monasi odvojeni od Rima i Bizanta. Stav bosanskih krstjana i feudalaca određen je željom da svećenici u bosanskoj državi vrše crkvene obrede na crkvenoslavenskom jeziku sa slavenskim svećenicima na čelu i da bosanski feudali budu u upravi države bez poreskih crkvenih opterećenja i davanja vojnika ugarskom kralju. To nam potvrđuju čirilski i glagoljski natpisi iz srednjovjekovne bosanske države pisani na živom hrvatskosrpskom jeziku.

To je, po mome mišljenju, bio glavni razlog pojave dviju kršćanskih crkava: katoličke i bosanske (didovske). Tu se uistinu radilo o dva crkvena sjedišta: krstjansko u Moštrima, kasnije u Janjčima kod Zenice, drugo katoličko u Vrhbosni (Bosni). Prvo sjedište bilo je pod upravom bosanskih krstjana-monaha i njihova dida-episkopa, vjerovatno istočnoj obredi. Drugo sjedište u Vrhbosni bilo je katoličkog biskupa zapadnoj obredi.

¹³⁹⁾ Marko Vego, *Zbornik*, IV, br. 208. Zeibert Franciens, *Compendium historiae ecclesiasticae*, Brimes, 1903, p. 262.

¹³⁹⁾ E. Fermeždin, o. c., p. 12—13; V. Skarić, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, sv. II, 37. Iz Beline povelje izraz *ban elyss* označava banove dazbine jer riječ *elyss* označava pridjev pečten, to jest pečena zaobljica koja se daje banu pri dolasku (*iuxta descensum*) u neko mjesto. To je vrijedilo i za kraljeve. Upravo ponovljeni izraz *ban elyss* u Belinoj povelji dokazuje da je to jednostavni prepis stare Ninosa-vjeve povelje date katoličkoj biskupiji u Vrhbosni. D. Mandić, *Bogosmislav crkva bosanskih krstjana*, II, Chicago 1962, faksimil Beline povelje iz 1244. godine na strani 456.

Vrlo je zanimljivo i do sada neobjašnjeno pitanje zašto bosanski banovi stoluju u Visokom, zvanim i Bosna, u Donjoj Bosni iako tu u srednjem vijeku nije stolovao katolički biskup što bi bilo normalno. Nikad bosanski vladari nisu stolovali u Vrhbosni, u Gornjoj Bosni. Vidi se da su bosanski krstijani bosanske samostalne crkve s didom na čelu preovladali u politici bosanske države uz pomoć vladara i većine feudalaca domaćeg porijekla i skoro potpisali vjernike katoličke crkve, naročito u istočnoj Bosni. Taj zaključak ne umanjuje vrijednost što je bosanski katolički biskup iz Vrhbosne (Bosne) imao posjede u Milima od 1230. godine darovane od bana Ninoslava i ugarskog kralja Bele IV, a dida bosanske crkve nosio staro ime biskupije kao i katolički. Razloge za takvu situaciju tražim s pravom u vjerskoj toleranciji bosanskih banova i kraljeva prema jednoj i drugoj crkvi. Nije od male važnosti što su samostani-hiže bosanskih krstijana bili *azilno mjesto* raznih prekršitelja koji su se u njima sklanjali. Čuvanje dokumenata u hižama-samostanima bosanskih krstijana i garancija za razne poslove diplomatske vrijednosti bosanskog dida-episkopa mnogo dokazuje. Zato je bosanski katolički biskup pod pritiskom vjernika bosanske crkve s didom na čelu i viših feudalaca napustio Vrhbosnu i sklonio se u Đakovo gdje je nekad bosanski biskup zapadnog obreda imao dosta imanja. To se desilo oko 1252. godine, tako da se više nije nikad katolički biskup povratio u Vrhbosnu.

Ima i ostalih izvora poslije povelje kralja Bele IV od 1244. godine koji spominju naselje Vrhbosnu, iako se u njima izričito ne spominje utvrda Vrhbosna. Indirektno u 11. vijeku Vrhbosna se nazivala *civitas Bosna*. U Pismu pape Inocencija IV od jula 1246. godine jasno se spominje grad i bosanska katolička biskupija odvojeno jedno od drugoga. Izgleda da je još prije 1246. godine, Vrhbosna nastradala od provala Tatara, možda i sama katedrala katoličkog biskupa. O upadu Tatara u Bosnu izvještava nas savremenik Toma arhidakon u svojoj "Historia salonitanska". Toma piše o Tatarima: "Igitur relinquentes Croatiae regionem transierunt per ducatum provincie bosniensis. Inde descendentes abierunt per regionem Seruie que Rasia nuncupatur, ueneruntque ad civitates maritimas superioris Dalmatie. . ."

Narodi Bosne su nadvladali uprkos izgrađenim raznim utvdama u Bosni za odbranu katoličkog biskupa u Vrhbosni i kaločkog nadbiskupa u svrhu borbe protiv tobožnjih bosanskih heretika iz redova bosanske crkve s didom na čelu. Papa kori nadbiskupa iz Kaloče 20. jula 1246. godine zašto nije uspio da skrši otpor Bosanaca (. . . quod Colocensis ecclesia . . . cum multis diversis temporibus exercitibus construendi et reficiendi in locis idoneis castra pro defensione ipsius Bosniensis ecclesie tuitione fidei et hereticorum extirpatione non sine magno expensarum onere ac personarum periculo laborarunt.) Papa Inocencije IV piše biskupu u Đeru 26. 8. 1247. g. da se protiv Bosanaca bori kaločki nadbiskup, ali nije dobro učvrstio gradove (. . . quia tamen ecclesiae munitiones et castra non fuerunt ibidem ita firmata quod possint ab aggressibus et obsidione defendi). Upravo ti podaci očito dokazuju da je uz katolički biskupski dvor i katedralu Svetog Petra u Vrhbosni postojala utvrda, kula ili nekoliko donžona na zidovima oko biskupskog dvora. Jakov Lukarević iz Dubrovnika u svomu djelu "Copiosio ristretto" piše da je utvrda u Vrhbosni sagrađena 1270. godine.¹⁴⁹

U Vrhbosni se stalno spominje trg u kasnom srednjem vijeku koji je za zaštitu imao utvrdu ili kulu da se stanovnici i trgovci zaštite od raznih napada i opsjedanja. Tako je bilo i s trgov Drijevom (Narenta) na lijevoj strani Neretve kod rijeke Krupe koji je prvo imao ogradu od drveta a poslije utvrđenje od kamena. Venećjanci su pisali 9. aprila 1421. godine da se *trg Drijevo utvrdi*. To potvrđuje i Junije Resti (Rastić) koji spominje da je u Drijevu (Narenti) postojala utvrda 1449. godine. Dubrovčani i ostali izvori češće spominju Trg Drijevo nego utvrdu jer je trg važniji radi trgovine raznom robom.¹⁴⁹

Svi srednjovjekovni izvori pominje 1252. godine spominju grad i biskupiju bosansku, dok je u jednom tajnom papinom sastanku (consistorium) u augustu 1573. godine iznesen prijedlog, kako sam spomenuo, da se ne postavlja bosanski biskup u Vrhbosni, odnosno Bosni, to jest ne obnavlja bosanska biskupija jer bosanski biskup nema prihoda, crkve i svoga sjedišta iako je nekad postojao *grad Bosna* i crkva koja je već srušena. Iz toga podatka se jasno vidi da je postojao grad i biskupija zapadnog obreda s imenom *civitas Bosna*, osim drugog imena Bosna uz oznaku Visokog s okolinom.

Za to imamo i arheološke dokaze po nalazima predmeta iz svih perioda od kraja srednjeg vijeka, koji svjedoče da je Vrhbosna bila naselje još od najstarijih vremena. U Debelom Brdu blizu Vrhbosne bilo je naselje iz prahistorije. Tu su, u Zlatišću i Sokbunaru, pronađeni ostaci prahistorijskih ljudi. Po obilnim nalazima raznih predmeta iz rimskoga doba može se uočiti da je i Vrhbosna tada bila gusto naseljena. Nađeni predmeti se nalaze u Zemaljskom muzeju u Sarajevu.

Na području srednjovjekovne Vrhbosne pronađen je rimski kameni kapitel iz 4. vijeka nove ere i mnogo rimskih grobova s raznim opekama. U bivšoj Ferhadiji pronađen su dva latinska natpisa iz 2. i 3. vijeka nove ere. Na Debelom Brdu bilo je rimski *refugium*, mjesto za zbjez stanovništva. Tu su arheolozi pronašli zemljanu čašu s latinskim natpisom iz 4. vijeka nove ere vrlo značajnu za kulturne rimske Vrhbosne. Rimski novac je pronađen na više mjesta u Vrhbosni od doba cara Trajana do cara Justinijana II. Po tim podacima vidi se da je Vrhbosna bila važno naselje u rimsko doba, raskrsnica puteva, tako da se tu život nastavio i u srednjem vijeku. Car Konstantin Porfirogenet, pri opisu Zemljice Bosne (Bosona) oko 949. godine, spomenuo je da se u njoj nalazi grad Katera koji su prethodni historičari odreda stavljali u selo Kotorac u blizini Ilidže gdje postoji prahistorijski grad bez ostataka kulture iz srednjeg vijeka. Ispod grada Kotorca kod Ilidže uz sadašnju cestu Butmir-Trnovo postoji srednjovjekovno groblje s nazivom *Crnačko ili Kaursko groblje* s grupom stećaka.

Iz doba seobe naroda pronađena je u naselju Vrhbosni metalna karičica s likom životinje. Vrlo je značajan nalaz u Vrhbosni ukrašenog kapitela iz 11. vijeka, danas smješten u Zemaljski muzej u Sarajevu. Taj pronađeni kapitel je vrlo sličan kamenom kapitelu iz Gradine u Solinu kod Splita. Mislim da je taj kapitel bio dio unutrašnjeg namještaja neke crkve ili dvora prije građenja katoličke katedrale Svetog Petra u Vrhbosni.

Postojalo je srednjovjekovno groblje na Marin-Dvoru u Vasiljevoj bašti u staroj Vrhbosni sa stećcima i tri sljemenjaka od kamena u ovalnom obliku s poklopci-

¹⁴⁹ Copiosio ristretto, Ragusa 1790, p. 29; Marko Vego, *Prilog poznavanju srednjovjekovnih gradova herceg Stjepana Vukčića Kosača*, časopis "Most" br. 28-29, 136-138, Mostar 1980. detaljno.

¹⁴⁹ Dimitrije Segrevski, *Arheološki nalazi u Sarajevu i okolici*, 13-50 (Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, II (1947). M. Vego, *Ein Beitrag Balkano slavica*, br. 8, Beograd, 1979, 61-64.

¹⁴⁹ A. Theiner, *Monumenta Hungariae*, I, p. 201; Toma arhidakon, *Historia Salonitana*, scriptores, volumen III, 177, u redakciji Fr. Ražko; E. Fernandžin, o. c., 13-14; J. Lucari (Lukarević,

ma. Groblje se naslonilo na rimsko. U jednom od sljemjenjaka pronađena je staklena čaša iz 14. ili početka 15. vijeka. Neki učenjaci tvrdili su da je čaša iz 16. vijeka iako za tu tvrdnju nemaju nekih čvrstih dokaza iz arheologije ili izvora iz arhiva. Po do sada pronađenim sljemjenjacima ovalnog oblika za ukop mrtvaca, mogu se izvesti zaključci da su takvi sljemjenjaci bili u upotrebi u vremenu ranog srednjeg vijeka od kraja 14. vijeka. Za to imamo dokaz i nalaz sljemjenjaka župana i kaznaca Sanka Miltenovića iz sela Biskupa (Krupca) u Glavatičevu kod Konjica u Hercegovini. Sljemjenjak župana i kaznaca Sanka izrađen je poslije 1371. godine. Napominjem da su takvi sljemjenjaci (sarkofazi) postojali u zapadnoj Evropi od 9—11. vijeka, dok je u nas bilo izvjesno zakašnjenje.

Prilikom izgradnje nedavno sagrađene zgrade "Skenderija" u Sarajevu, arheolozi su pronašli desetak kamenih stećaka u obliku sanduka i malih sljemjenjaka. To je najjači dokaz da je tu i u blizjoj okolini postojalo srednjovjekovno naselje i prije dolaska Osmanlija u Vrhbosnu. Spomenuo sam da je Vrhbosna, po mome mišljenju, bila *libera villa* — slobodni grad ili općina s posebnom upravom kneza od trga s razvijenom ekonomikom i društvenim životom, kao što je bilo i u svakom biskupskom sjedištu u srednjem vijeku. Upravo je Vrhbosna u doba Bele IV imala razvijen trg s dućanima raznih trgovaca i zanatlija, s velikim brojem stanovnika, prolaznika, trgovaca i zanatlija svake vrste, diplomata iz Dalmacije i Venecije i ostalih talijanskih gradova. Sama činjenica da je u gradu-varoši Vrhbosni stolovao skup najviših katoličkih prelata, dokazuje da je već u 13. vijeku Vrhbosna bila velika i značajna.

Pape su vrlo dobro znale značaj sjedišta bosanskog katoličkog biskupa pa su nastojali da pomognu svoj kler i preporučivali oštre mjere protiv protivnika bacajući čak i anatemu na pojedine bosanske vladare i čitavu Bosnu. Papa Klement VI pisao je 13. juna 1344. godine da se *srušena katolička katedrala u Vrhbosni obnovi*, ali mu to nije uspjelo, a ni drugim papama tokom cijelog srednjeg vijeka. Zato je papa Urban V pisao iz Rima 13. decembra 1368. godine da bosanski franjevački vikar fra Bartol od Alverne ukloni strane misionare i postavi bosanske fratre, ali mu to potpuno nije uspjelo tako da je i nadalje bosanski katolički biskup stolovao u Đakovu.¹⁴²⁾

Brajan Nadinić iz katuna Riegovića (Regojevića), vjerovatno iz Trnova kod Sarajeva na granici Zagorja, pogodio se s dubrovačkim trgovcima 29. septembra 1409. godine da će im prenijeti na 9 konja 6 tovara robe do mjesta gdje je bilo srebro protovestijara bosanskog kralja, upravo u mjesto Vrhbosnu, a kasnije 3 ostala tovara na Utornik u Vrhbosnu.¹⁴³⁾

U izvještaju Ivana Gundulića od 29. augusta 1415. godine spominje se prenos poginulog kneza Pavla Radinovića iz Sutjeske u Vrhbosnu, ali se ne kaže da li se tu radi o mjestu ili župi. Mislim, suprotno drugim historičarima, da tijelo kneza Pavla Radinovića nije ukopano u mjestu ni u župi Vrhbosni, jer je tada Vrhbosna u cjelini bila u rukama velikog bosanskog vojvode Sandalja Hranica-Kosače, neprijatelja kneza Pavla. Što se tiče druge mogućnosti o ukopu kneza Pavla u župi Tilavi, ne dolazi u obzir jer mu to nije porodično mjesto rođenja ni mjesto ukopa. Kao treća mogućnost ukopa kneza Pavla Radinovića dolazi u obzir jedino Varoši-

šte s grupom stećaka lijepo izrađenih i ukrašenih uz grad Borač, sjedište knezova Pavlovića. Na pečatu vojvode Pavla i nasljednika mu postoji lik triju kula za oznaku grada Borača koje i danas postoje iako djelimično srušene. Zato ispod grada Borača na lokalitetu Varošitu treba izvršiti jedno arheološko iskopavanje da se dobi prava slika o ukopu kneza Pavla. U gradu Boraču je sagrađen lijepi dvor gdje su knezovi Pavlovići primali strane diplomate i izdavali razne diplomatske spise i ostala pisma. To je još jedan važan dokaz da je tijelo kneza Pavla ukopano upravo na Varošitu uz grad Borač.¹⁴⁴⁾

U povelji hercega Stjepana, odnosno vojvode, od 19. februara 1444. godine potvrđenoj od aragonskog i sicilskog kralja Alfonza V u Napulju, spominje se potvrđenoj Hodidjed ili Hodidid (Codicidich Sunrech buzanio castello con contato — Hodidjed u Vrhbosni utvrđenje sa župom), a u drugoj povelji hercega Stjepana od 20. juna 1448. godine potvrđenoj od kralja Fridrika III u Beču spominje se jedino utvrđenje Hodidjed (*castrum Hodidjed*). Nema nikakve sumnje da se riječ *Urchbozania* treba čitati kao Vrhbosanija iz prve povelje kad se spominje i Hodidjed, istočno od Sarajeva na putu u pravcu Pala. Te dvije povelje su vrlo značajne za historiju bosanske države i otmiranja posjeda pojedinih feudalaca iz kruga glavnih porodica kao što su Kosače i Jablanić-Radinovići, kasniji Pavlovići.

Po tim poveljama se može slobodno isključiti svako nagađanje o smještaju grada Hodidjeda u Sarajevo jer kasniji historijski izvori jasno dokazuju da je grad Vrhbosna (Sarajevo) različit od grada Hodidjeda u župi Vrhbosni.

Mihajlo Dinić je pretpostavio i donio neke izvore iz polovine 15. vijeka o širenju posjeda porodice hercega Stjepana Vukčića-Kosača na područje sela Mokrog kod Sarajeva, na Crkvinu na Glasincu i u Olovu gdje su Kosače imale polovinu olovskih carina. Zato je posve logično da je porodica Kosača bila vlasnik i grada Hodidjeda sa župom Vrhbosanijom-Vrhbosnom, a s time i grada Vrhbosne. Ti posjedi su i prije 1414. godine bili u posjedu vojvode Sandalja Hranica-Kosače. Upis grada Hodidjeda u Vrhbosaniju u povelji hercega Stjepana iz 1444. godine je dokaz da je to područje bilo Kosača. Detaljnije Dinić nije raspravljao i o tome nije išao do kraja niti je upotrijebio sve postojeće i nepostojeće (u njegovu dobu) izvore iz raznih arhiva, naročito iz Dubrovnika.

Osmansko vladanje u centralnoj Bosni bilo je privremeno 1415. godine, i to po selima. To se jasno vidi u pismu Dubrovčana upućenom njihovom suverenu ugarskom kralju Sigismundu 128. juna 1415. godine. Dubrovčani su tada naglasili da je osmanski (turski) zapovjednik Melech Zecho (Meleć Zeko) otišao iz Bosne 16. juna 1415. godine tako da je u Bosni ostalo malo Osmanlija s kraljem Tvrtkom II. Tada je zvanični kralj Ostoja Kotromanić ostao u utvrđenjima ne usudujući se uzeti vjeru od Osmanlija (Turaka).

Vojvoda Sandalj Hranica-Kosača plaćao je danak sultanu iako je bio tada vjerran kralju Sigismundu i s kojim je održavao prijateljske veze. To je upravo vrijeme kad je vojvoda Sandalj Hranica zatražio da mu se potvrde gradovi i župe koje se spominju u poveljama hercega Stjepana, među kojima je i grad Hodidjed u Vrhbosni. Dubrovčani su pisali kralju Sigismundu 125. februara 1416. godine da u Bosni i u Raškoj nema Osmanlija što je znak da je vojvoda Sandalj uistinu bio gospodar u Vrhbosni s gradom Hodidjedom i na svome području u oblasti Drina i u

¹⁴²⁾ A. Theiner, *Monumenta Slavorum Meridionalium*, I, p. 211; E. Fermentžin, o. c., p. 36.

¹⁴³⁾ M. Dinić, *Srpske zemlje u srednjem veku*, 314, bilj. 40, Beograd 1978; isti, *Jugoslavenski časopis 1937* (III), 128, bilj. 40.

¹⁴⁴⁾ M. Dinić, *Iz dubrovačkog arhiva*, III, br. 14 a (186), *Lettere di Levante*, knj. 7, list 134. Provjerio sam podatke u Historijskom arhivu u Dubrovniku.

Humskoj zemlji i Krajini na moru. Kad se uzme u obzir činjenica da je Mokra kod Sarajeva posjed vojvode Sandalja, biće nam jasno, uz pomenuti dubrovački izvor od 18. V 1414. godine, da je već tada vojvoda Sandalj vladao i gradom Hodidjedu u župi Vrhbosni. Ne zna se tačno vrijeme kad je vojvoda Sandalj počeo plaćati sultanu danak kao što su radili i braća Pavlovići: Petar i Radosav.

Osmanlije su od grada Đurđevca, kao što sam spomenuo, od 14. aprila 1444. godine držali područje odmah ispod Srebrnice, dio Podrinja i do Foče, jer je već tada dubrovački trgovac Lovro Maroli de Goze (Gučetić) doznao 50 libra srebra za Srebrnicu u jednoj bisagui nekom Kostadinu koji je trebalo da na robu preveze do Foče i dalje u Dubrovnik. Osmanlije su za tu robu dali dozvolu (charta auvenia) i uručili na ruke Kostadinu u podgrađu Đurđevca. Bosanski kralj još drži Srebrnicu 14. aprila 1444. godine, iako već iduće godine despot srpski Đurđe Branković vrši neke administrativne poslove. Tada je despot poslao Pavka Stipošinića po srebrničku carinu, ali su ga srebrnički carinici tužili vojvodi Petru Kovačeviću (Dinjičeviću), gospodaru Podrinja u čije je područje, kako sam već napomenuo, spadala i Srebrnica.

Dubrovnici su dali upute svome poslaniku kod bosanskog kralja 4. augusta 1444. g. da srpski despot primi dio srebrničke carine po opunomoćniku Pavku Stipošiniću da djeluju po toj stvari. Bosanski činovnici spominju se u Srebrnici u decembru 1447. godine uz neke naredbe od bosanskog kralja i protovjestijara Restoja iz maja i juna 1448. godine.

Navedeni podaci slažu se sa situacijom posjeda kuće Kosača u to doba. Osmansko vladanje u gradu Hodidjedu, u župi Vrhbosni, isključuje se potpuno od 19. februara 1444. do 20. januara 1448. godine, za tu tvrdnju donosim još jedan važan historijski izvor iz Dubrovnika iz knjige pritužaba na strane ljude. Neki vojnici vojvode Stjepana Vukčića-Kosače opjicali su robu jednoga dubrovačkog trgovca Ivana Novakovića kod Blažuju u župi Vrhbosni. Raspravljalo se o toj pljački na dubrovačkom sudu 24. februara 1445. godine. Po tome se vidi da su vojnici iz dubrovačkog suda 24. februara 1445. godine u Hodidjedu. Vojvode Stjepana krstariji po župi Vrhbosni čiji je vojvoda vladao i u Hodidjedu. Zato upis grada Hodidjeda u Vrhbosni u posjede vojvode Stjepana Vukčića-Kosače 1444. i 1448. godine potpuno odgovara stvarnosti i odgovara realnosti na terenu.

Spominje se Isa-beg "kralj" Bosne 1416. godine do 1420. godine. Zna se da je upravo 1416. godine osmanska vojska s domaćim feudalcima i knezom Petrom Radinovićem na čelu ratovala u Humskoj zemlji, u donjem toku Neretve, i smjestila se u Hrasnu kod Stoca nakon vojnih operacija oko Slinva blizu ušća Neretve, kod Male Rike i luke Lovorice.¹⁴⁵ Kad je Isa-beg pogubio kneza Petra Pavlovića zbog nevjere 1420. godine, kneza Petra je naslijedio brat mu vojvoda Radisav Pavlović koji je jedno vrijeme priznavao osmansku vlast u Zemlji Pavlovića. Ipak je suvereni gospodar Bosne bio i nadalje kralj Tvrtko II Tvrtković koji je zbog mira i pod pritiskom ustupio nekoliko gradova sultanu i plaćao mu danak od 25000 dukata godišnje. Dubrovčani pišu kralju Sigismundu 127. aprila 1424. godine da je Isak, osmanski vojvoda, opljenu Bosnu prije nekoliko dana i ponio sa sobom veliki plijen kad je napustio Bosnu. Tako ponovo Dubrovčani pišu kralju Sigismundu 16. augusta 1426. godine da su Osmanlije (Turci) sa 4000 vojnika napada-

li Srebrnik kod Tuzle i oblast Usoru, bez uspjeha. Tada su se Osmanlije povukli u svoju zemlju. Iz toga se očito vidi da je Zemlja Pavlovića još pod vlašću kralja Tvrtka II Kotromanića.¹⁴⁶

Osmanlije su privremeno osvojili Vrhbosnu 1435. ili 1436. g. i s njom i naselje Vrhbosnu. Komandant Osmanlija Sarajelja, sin vojvode Isaka, dopro je do Zenice, Visokog (Bosne) i Hodidjeda kod Sarajeva, gdje su dubrovački poslanici po naredbi svoje vlade trebali da potraže Sebeliju (Ese-bega).¹⁴⁷

Postepeno i privremeno potisnuto je ime oblasti Vrhbosne i župe Vrhbosne i umjesto toga dolazi ime *krajište* za oznaku zemalja oko Hodidjeda i Vrhbosne, već razvijenog trga. Centar Bosanskog krajišta bio je u Hodidjedu ili varoši Vrhbosni. Bosansko krajište se spominje u povelji hercega Stjepana Vukčića-Kosače i sina mu kneza Vladislava 19. jula 1453. godine pisanu u Pivi na Pišču-planini. Tačno se ne zna istočna granica Bosanskog krajišta s krajiškimom na čelu. Krajišnik je bio Isa-beg. U osmanskom izvoru iz 1455. godine spominje se vilajet Sarajevo — Sarai-ovasi (Sarajevsko polje) i vilajet Hodidjed, dok se tek 1461/2. g. spominje kasaba Sarajevo, pod nazivom Trgoviste gdje se 1469. godine održavao redovan sajam svake nedjelje u utork, kao što se to spominje 1402. godine. Po tome se Trgoviste nazvalo Utorikovim-Tornikom. To je pitanje objasniti dr Desanka Kovačević-Kojić u svojim radovima.¹⁴⁸

Mislili da izraz Sarai-ovasi označava prvenstveno dvor u Vrhbosni s feudalnim imanjima oko dvora, preuzet od Osmanlija. U Isa-begovoj zadužбини (Vakuf-nami) iz 1462. godine nema nikakva spomena o nekom novom dvoru, pa je vrlo ubjedljivo da Isa-beg nije zidao poseban dvor u mjestu Vrhbosni nego ga je istinu naslijedio kao osvajač. Ne sumnjam da ne bi Isa-beg spomenuo dvor da ga je stvarno sagradio. Pobjorio je sve svoje zadužbine većeg i manjeg značaja, vjerskog i svjetovnog pa ne bi ispuštao svoj dvorac-residenciju. Tu ne može biti iznimke jer se radi o velikoj zadužbini koja odražava pravo stanje u Sarajevu.

Dubrovnici su pisali ugarskom kralju Matiji Korvinu u aprilu 1459. godine s napomenom da je kralj Toma od Bosne napadao utvrđenje Hodidjed, vrata za ulazak u Bosnu, a uz to veliko i dobro naseljeno Podgrađe koje je spalio i osvojio. Vidi se da se pod imenom Podgrađe krije *mjesto Vrhbosna*, prva varoš pred utvrđenjem Hodidjedom u pravcu istoka. Poznato je po arheološkim istraživanjima i posjetama raznih diplomata u Hodidjed da uz njega nije bilo podgrađa-varci. Na terenu nema tragova o nekoj varoši dok postoje zidine starog grada Hodidjeda. Hodidjed je bio strateški važan pa ga razni pisari i spominju češće nego utvrđenje u Sarajevu na Bijeloj Tabiji na Vratniku.¹⁴⁹

¹⁴⁵ J. Gelcich-Thallóczy Lajóš, *Diplomatarium Ragusinum*, p. 319.

¹⁴⁶ Nikola Jorga, *Noter*, II, p. 221—222, 335, 359.

¹⁴⁷ Lj. Stojanović, o. c., II, br. 668; Hazić Šabanović, *Bosansko krajište 1448—1469*, 181—185, 37, Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine (IX), Sarajevo 1958; Ilić, *Monumenta turcica* II, Sarajevo 1964; Vjekoslav Klaić, *Povijest Bosne*, 310; Desanka Kovačević-Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, 24, 77, 79, 85; Sarajevo 1978; Ilić, *O srednjovjekovnom trgu na mjestu današnjeg Sarajeva*, Zbornik Fil. fakulteta, knj. XI, br. 1, Beograd 1970. Dubrovačka roba prevezena je u septembru 1402. godine u Vrhbosnu na utornik — in *Verbossen nautorisch*. Pisar je podjednako riješio sastavio mjesto da je rastavi i da glase na utornik — na utornik. Marko Vego, *Naselja bosanske srednjovjekovne države*, 135, Sarajevo 1957; M. Dinčić, *Jugoslavenski istorijski časopis* 1937 (III), 128. bilj. 40.

¹⁴⁸ E. Fermedžin, *Acta Bosnae*, p. 239; J. Resti (Rastić), *Chronica*, p. 311; dr Gregor Čremok, *Istorijski spomenici dubrovačkog arhiva*, 166.

¹⁴⁹ Lj. Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma*, I, br. 550—551; Marko Vego, *Prilog poznavanju srednjovjekovnih gradova hercega Stjepana Vukčića Kosače*, časopis "Most" br. 28—29, Mostar 1980, 133—134. bilj. 21—23.

Osmanski (turski) kadija naziva se vrhbosanski 27. aprila 1479. godine, nikako sarajevski ili hodijski. Zato zaključujem da se još i tada staro ime Vrhbosna upotrebljavalo umjesto Sarajeva. Tako se fočanski kadija naziva drinski po gradu Drini (ili Foči) ili po imenu oblasti Drina. Već iduće 1480. godine spominje se vrhbosanski kadija.¹⁵⁰

Vrhbosna (Sarajevo) nije bila sigurna od ugarskih upada koji su vođeni uz pomoć domaćeg bosanskog plemstva. Tako je Matija Korvin, kralj ugarske, upao s vojskom u Vrhbosnu 1480. godine i opustošio je do kraja tako da je mogao dalje prodirati u Srbiju i Hercegovinu i povremeno se zalijetati i u hrvatske krajeve. Slijedeće, 1481. godine, u gradu Vrhbosni (Sarajevu) sjedi Daut-paša i upravlja područjem bosanskog sandžaka u ime sultana. Krajem 15. vijeka stanovnici Bosne i Hercegovine prošli su mnogo krvi za starog i novog gospodara, sultana. Tada Dubrovčani nazivaju stanovnike iz Dubrovnika *habitatores Vrhbosnae* — stanovnici Vrhbosne. Tada je bila česta pljačka dućana dubrovačkih trgovaca u Vrhbosni. Tako je bio opljačkan jedan dućan dubrovačkog trgovca u Vrhbosni 1483. godine, člana nekog ceha (udruženja). Najstariji poznati zlatar kršćanin u mjestu Vrhbosni spominje se 1479. godine.¹⁵¹

Putopisac Petančić spominje 1502. godine Vrhbosanje, gdje živi vojvoda toga kraja. U katastarskim popisima bosanskog sandžaka iz 1485. i 1489. godine spominje se nahija Sarajevo umjesto Vrhbosna ili Vrhbosanje. Napominjem da se prvi kazandžija Musliman spominje u Sarajevu imenom Hamza 1489. godine kao jedini majstor toga zanata. Ibrahim Nedžar sagradio je džamiju u Ulici Mjedenci u Sarajevu prije 1530. godine o svome trošku. Sandžak-beg u Sarajevu dobio je ljekara iz Dubrovnika 1522. godine da ga liječi. Treba da se naglasi da i osmanski (turski) izvori postepeno upotrebljavaju novo ime Sarajevo umjesto Vrhbosna.

U zapisu ćirilskog psaltira s minejom u Pljevljima iz 1517. godine izričito se napominje da se stara Vrhbosna, centar nove osmanske vlasti u Bosni, naziva Sarajevo (... v' mrtse Vrh'bos'n'uju r'rkome' Saraevo ...). Taj podatak je dragocjen i vrijedan kao dokaz da je još tada živjelo staro ime Vrhbosna-Vrhbosanje. U dubrovačkim dužničkim knjigama iz polovine 16. vijeka pronašao sam mnogo podataka o Vrhbosni u značenju naselja, trga, iako se to ime postepeno gubi i ustupa mjesto imenu Sarajevo. Napušta se i naziv Trgoviste, Utorkoviste, Tormik.¹⁵²

Miknin (Mihmin) Aufrasinović iz mjesta Vrhbosne obavezuje se 28. marta 1521. godine Dubrovčaninu Benediktu Vita Primovica da će mu isplatiti posuđenih 20 dukata na određeno vrijeme. Tako je dao obavezu neki Mecina Guravac iz Vrhbosne istom trgovcu da će mu isplatiti na vrijeme posuđenih 30 dukata, dok je 19. novembra 1522. godine trgovac Mahmut Jakupović iz Vrhbosne trgovao s dubrovačkim trgovcima. Pavao Božidarović, trgovac iz Vrhbosne, spominje se 7. augusta 1529. godine kako posuđuje novac u Dubrovniku da može bolje trgovati.¹⁵³ To je dokaz da se ni u to doba nije potisnulo ime Vrhbosna da ustupi

mjesto imenu Sarajevo. Tek 25. septembra 1551. godine susrećemo se u dubrovačkim zapisima sa trgovcem Lainom Durdevićem iz Sarajeva.

U potvrdi Isa-begove vakufname (darovnice) prije 1546. godine Sarajevo se naziva ognjištem ratova i cvijet među gradovima, grad gazija i boraca, grad boraca za vjeru, grad ratova za vjeru, Sarajevo koje je Bog stvorio u red ostalih gradova ukrašenih vjerskim obilježjem.

Fra Marijan Maravić piše da je Sarajevo od starine Vrhbosna sa ostacima malog grada (... città anticamente detta Verbosania ... solamente ha piccollo castello ...). Kad je putopisac Benedikt Kuripešić putovao iz Ljubljane preko Bosne u Carigrad 1530. godine, spomenuo je svoj dolazak u varoš Vrhbosnu dok je iduće godine boravio u Vrhbosni poslanik austrijskog kralja Ferdinanda. Tako je putopisac Katarin Zen iz Venecije u svojstvu duždeva poslanika putovao preko Dalmacije, Livna, Kupresa, Uskoplja, Lašve i spustio se na područje župe Vrhbosne u grad Sarajevo 1550. godine. Tom prilikom naglasio je da se Sarajevo dijeli rijekom (Miljackom) na dva dijela i da na jednom brdu (cima) ima kastel-utvrdu, dok u samom gradu ima bazar, mercantile i ostalo. Tako je Katarin Zen potvrdio moje davno iznesene dokaze o postojanju utvrde u Vrhbosni, kasnijem Sarajevu. Zen to sigurno ne bi napisao da nije vidio utvrdu u Sarajevu i tako je potvrđeno i pisanje fra Marijana Maravića iz 1655. godine.¹⁵⁴

Glavna naselja u župi Vrhbosni u Gornjoj Bosni

Radi orijentacije o važnosti župe Vrhbosne u Gornjoj Bosni daću glavne podatke nekih važnih naselja iz srednjeg vijeka.

Spomenuo sam da je imanje Knežina (Kneževo polje) kod stare Vrhbosne darovano bosanskoj katoličkoj crkvi od bosanskog bana Matije Ninoslava 1230. godine ili koju godinu kasnije kad je ban bio u dobrim odnosima s papom i ugarskim prelaticima i feudalcima. Teško se može utvrditi gdje se nalazila Knežina: na Stupu kod Lidlje, ili kod Blažujia ili u Kotorcu.

U Donjem Kotorcu kod Butmira, kako sam spomenuo, postoji grupa stećaka raznih oblika i veličine. Na jednom sljemenu od kamena postoji ćirilski natpis iz prve polovine 15. vijeka i odnosi se na kneza Bogčina Ugarčića, sina kneza Stjepana. Bogčtin je umro mlad i ukopan je na svojoj plemenitoj baštini, vlastitom imanju. Izgleda da je dijak Ugarak iz natpisa porijeklom iz porodice Ugarčića. Iz jednog turskog izvora doznajemo da je Balahan, sin Bogčina primio islam i postao ugledan čovjek u novom društvu pod upravom Osmanlija. Ne sumnjam da je Balahan porijeklom iz porodice knezova Ugarčića iz Kotorca kod Lidlje.¹⁵⁵

Na istočnoj strani Vrhbosne je župa Tilava spomenuta 1365. godine u doba bosanskog bana Stjepana Tvrtka Kotromanića, odakle je prodata robinja Radosava. Takvo stanje je ostalo i u vrijeme nasljednika bana Tvrtka. Isa-beg je oduzeo župu Tilavu knezovima Pavlovićima čije ime i danas postoji u vidu predjela kod

¹⁵⁰ Lj. Stanojević, o. c., II, br. 859 (256); HAD, *Diversa not.*, knj. 63, list 170, Mirjana Popović-Radenković, Istorijski glasnik 1952, 5, bilj. 22, 8, bilj. 41, Beograd 1952.

¹⁵¹ E. Fernandini, *Acta Bosne*, p. 292—293.

¹⁵² Feliks Petančić, *Putopis*, Rad 49, 144—145; Istoriski Glasnik, Beograd 1952, 8, bilj. 43, i 44; V. Vukičić, *Iz starih Srbulja*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu 1901, 310.

¹⁵³ HAD, *Debita not.*, knj. 74, list 39, 89, f. 55, 176.

¹⁵⁴ Gliša Elezović, *Turski spomenici u Skoplju*, 45—46 (Glasnik skopskog naučnog društva 1925, I, 1); HAD, *Debita not.*, knj. 85, list 153; *Monumenta turcica*, I, 34—47, Sarajevo 1957; Petar Marković, *Dva italijanska putopisa po Balkanskom poluostrvu iz XVII vijeka*, Sarajevo X (1878), Zagreb 1878, 206; Hazić Šabanović, *Krajšnje Isa-bega Ishakovice-zbirni katastarski popis iz 1455. g.* (Prilozi Or. instituta u Sarajevu); Eusebij Fernandini, o. c., p. 476.

¹⁵⁵ Marko Vego, *Zbornik*, IV, br. 207; Hazić Šabanović, *Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine* 1957 (IX), 183—185, 195, Sarajevo; Prilozi Or. instituta 1951 (II), 21.

Lukavice blizu Sarajeva. Zupa Tilava se prostirala do Treskavice tako da je Gornja i Donja Presjenica 1455. godine pripadala pod upravu župana Tilave, gdje se na nekoliko mjesta nalazi poveći broj stećaka i od tih na jednom ćirilski natpis nekog Relje iz druge polovine 14. vijeka.

Napominjem da je pomenuti natpis značajan zbog toga što se nalazi na slovenskom naselju Oteševu u Donjoj Presjenici i što se u tekstu spominje Relja, vjerovatno Radogostić, diplomat koji je obišao mnoge zemlje i ponovo se povratio u svoje selo i pokopan na svojoj plemenitoj baštini. Po datim podacima se vidi da su obadje Presjenice pripadale župi Tilavi u sastavu Gornje Bosne s geografskog stanovništva.¹⁵⁹

Prečani. U selu Prečanima ispod Treskavice postoji srednjovjekovno groblje sa stotinjak stećaka u obliku ploča i sanduka s ukrasima i simbolima. Groblje se zove kaursko. Na jednoj povećoj kamenoj ploči urezan je ćirilski natpis nekog Ivana, i to na hrvatskosrpskom jeziku. Pisar je napisao filozofsku rečenicu da će svi ljudi poslije Ivanove smrti doživjeti smrt poput Ivana. Takav završetak grobnog natpisa nije usamljen u Hercegovini na stećcima. Pisar Ivanova natpisa bio je Radić, koji se, kako izgleda, naknadno potpisao i urezao slova u 14. ili 15. vijeku. Stećak je ukrašen simbolima krsta i ljudskih likova čemu svedoči oformljenosti. Po izvorima selo Prečani pripadalo je župi Tilavi.

Planina Treskavica (ad planinam de Trieschavica) spominje se u dubrovačkoj knjizi pritužaba (Lamenta de foris 1370—1373) kad se tužio dubrovački trgovac Miladin Hranislavić u augustu 1473. godine kako je katunar Brajan Pribojević sa svojim ljudima dao obavezu da će preneti 100 tovara soli do planine Treskavice (Trjeskavice), ali su se svi povratili nazad primivši kaparu.¹⁶⁰

Mokro. Selo Mokro kod Sarajeva nalazi se na srednjovjekovnom putu prema Romaniji i Palama. Stanovnici su se bavili stočarstvom i ratarstvom jer u njemu postoji mnogo plodne zemlje. Karavani su iz Glasinca i Sokoka često prolazili preko Mokrog u pravcu Vrhbosne i prevozili domaću i dubrovačku robu. Tuda su putovali i razni diplomati i ostali putnici. Kiridžije su bile iz reda Vlaha stočara iz raznih krajeva Hercegovine i Zagorja. Taj srednjovjekovni put se nazivao *bosanski* jer je vodio iz primorskih gradova u pravcu Bosne i dalje. U jednom dubrovačkom zapisu iz 1402. godine spominje se kako su ponosnici robe prevozili robu iz Dubrovnika putujući preko Glasinca do Mokroga, posjeda vojvode Sandalja Hranica. Tada su trgovci iz pratnje karavana plaćali carinu kralju Stjepanu Ostoji i u Borču knezu Pavlu Radinoviću, a u Mokrom i Glasincu vojvodi Sandalju. Mokro se spominje više puta u 15. i 16. vijeku zbog prolaza u pravcu Vrhbosne i obratno.

Turski defteri spominju pojedina sela i u okolini Mokrog i nahiju Mokro 1469. g. sa selima u Romaniji radi naplate poreza i ostalih poslova. Benedikt Kuripešić proputovao je preko Mokrog 1530. godine kad je putovao u Carigrad u svojstvu poslanika austrijskog kralja Ferdinanda I Habsburgovca.¹⁶¹

Blažuj. Selo Blažuj je pripadalo župi Vrhbosni u vrijeme srednjeg vijeka. Ime je dobilo po zaštitniku crkve Svetog Blaža (svetog Vlahu). Ne znam da li se ta crkva ima identifikovati sa otkrivenim crkvenim temeljima u Rogatičima uz

Blažuj, gdje su pronađeni ostaci kamenova s ukrasom pletara iz 12. vijeka, sada smješteni u Zemaljski muzej u Sarajevu. Poneki odlomci su izloženi u srednjovjekovnoj zbirci istog muzeja. Preko Blažujia vodio je srednjovjekovni put iz Kiseljaka i spajao se s putem koji je vodio iz Tarčina da bi se produžio u pravcu ližde i mjesta Vrhbosne. Spomenuo sam da se kod Blažujia dogodila pljačka dubrovačkog trgovca Ivana Novakovića 24. januara 1445. godine. To je prvi spomen Blažujia. Tuda je prolazio i Katarin Zen 1550. godine putujući u Vrhbosnu i opisao svoje utiske na tome putu. Ti opisi su vrlo značajni za čitavo područje župe Vrhbosne u kojima će historičari i etnolozi naći mnogo podataka.¹⁶²

Gradac kod Hadžića. Idući od Ivan-planine u pravcu Vrhbosne — Sarajeva su srećemo se s povećim ruševinama od utvrđenja Graca, nekšto prije Hadžića. Gradac je služio za odbranu trgovaca i putnika i diplomata koji su putovali u župe Vrhbosnu i Lepenicu i Tilavu. Tu se ponajviše radilo o dubrovačkim trgovcima i diplomatima. Uz utvrđenje Graca postojala je carinarnica gdje su bosanski vladari po svojim carinicima naplaćivali carine za uvezenu robu namijenjenu za prodaju. Jedno vrijeme dubrovački trgovac Miho Menčetić držao je u zakup carine kod Graca, i to sa svojom družinom (socii). To naročito spominje bosanski ban Tvrtko u jednom odgovoru Dubrovčanima prije maja 1355. godine. Tada je Menčetićeva družina držala u zakupu carine u Drivi (Narenti) na Neretvi, Ostružnici kod Fojnice, Dvorištu kod Krulupa blizu Visokoga u župi Visokom. U drugoj polovini 1378. godine dubrovački pisar u jednom zapisu spominje carinika Stjepana de Flisco (Flisko), i to u svojstvu činovnika bosanskog kralja Tvrtka I. Tim se potvrđuje da ta carinarnica u Gracu nije više bila u rukama dubrovačke ili domaće družbe, nego upravo kraljevskog činovnika koji je prihode od carina polagao u državnu blagajnu. U blizini Graca je nekropola stećaka bez većeg značaja.¹⁶³

Visoko (Bosna) mjesto i župa

Spomenuo sam da je ime grada Visoko (Visoki) nastalo mnogo kasnije nego je njegovo staro ime Bosna, spomenuto oko 1200. godine za oznaku današnjeg Visokog s okolinom. Nema sumnje, na osnovu spomenika kulture, raznih latinskih zapisa i ostalih historijskih izvora, da je prijestolnica bana Kulina bila upravo na području Bosne (Visokog s okolinom), gdje su, kako sam spomenuo, radili splitski zlatari i slikari Matej i Aristodije i izrađivali razni nakit bana Kulinu i predmete za svakodnevnu upotrebu, oslikavali umjetničke scene od svetačkih ikona do svjetovnih likova: na metalu ili na drvetu i zidovima crkava i dvorova. Bosna je u to doba bila čuvena po obilju bakra, srebra, zlata, željeza i ostalih ruda za dobijanje raznih boja, npr. azura. Bosna je bila poznata u Evropi u trgovačkom svijetu po lazurnoj boji (lapis lazuli) potrebnog slikarima. O djelovanju pomenute braće obavio

¹⁵⁹ Desanka Kovačević-Kojić, *Gradska naselja*, 79, 138; HAD, *Lamenta de foris*, knj. 19, list 5, verso; Marko Vego, *Ispisi iz Historijskog arhiva u Dubrovniku o srednjovjekovnoj Hercegovini*, 294 (izopis "Hercegovna" br. 1, 1981, Mostar).

¹⁶⁰ Lj. Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma*, I, br. 78; Jos. Gečić, *Libri reformationum*, IV, p. 184, 18. XII 1378; Đoko Mazalić, *Gradac kod Hadžića*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu 1942, 193, i dalje; isti, *Novi podaci o Gracu kod Hadžića*, Naše starine XIII (1972), 79—81, Sarajevo 1972; Muhamed Hadžiahlić, *O nekim lokalitetima iz povelje Bele IV od 20. jula 1244*; Radović Akade-mičke nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, knj. 12, Sarajevo 1970, 293, i dalje; isti, *O nekim lokalitetima srednjovjekovne Bosne*, 290—291. Pisac identifikuje Debelo Brdo s mjestom Brdo iz Beline povelje iz 1244. godine.

¹⁶¹ Marko Vego, o. c., IV, br. 206; Hazim Šabanović, o. c., 203.

¹⁶² Marko Vego, o. c., IV, br. 205; K. Jireček, J. Radonić, *Istorija Srba*, II, 189, bilj. 62.

¹⁶³ Nikola Jorga, *Notes*, II, p. 111, bilj. 6; K. Jireček, *Glasnik im Mittheilungen (Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Hercegovina*, Bd. II, S. 320—322); Hazim Šabanović, *Bosanski putnik*, 133.

jesto nas je opširno arhidadkon Toma, o čemu sam već govorio u opisu općih poj-mova o Bosni.

Postepeno se u srednjem vijeku ime Bosna za oznaku šireg područja oko Vi-sokog gubilo i ustupilo mjesto nazivu Visokio ili Visoki i mjestu Mili kod Visokog, u današnjim Arnaudovićima. Ta postepenost u upotrebi imena Bosna trajala je sve do 16. vijeka. Počesto su bosanski banovi i kraljevi datirali svoja pisma i povelje upravo u *naselju Bosni*, to jest u Podvisokom, gdje je bio i trg za razmjenu raznih dobara. Tu je postojao i drugi dvorac bosanskih vladara (*curia*) i nazivao se povre-meno i Kraljevac ili Kraljevska kancelarija koja se nalazila kod današnjeg pazara.

U oktobru 1275. godine spominje se u Trogiru kako je neki stanovnik u Bosni (Visokom s okolinom) uložio 150 libra srebrenih dinara kod trogorskog plemića Dojme Domike. Trebalo je da taj novac Dojam (Dujam) Domike povrat vlasniku. U tome podatku se razabire da je pisar zapisa mislio pod imenom Bosna na naselje Bosnu gdje je živio ulagač novca, inače ga niko ne bi mogao pronaći da je govor o pokrajini Bosni ili bosanskoj državi.

U Milima (današnjim Arnaudovićima kod Visokog) izvršena su nekoliko puta arheološka istraživanja i pronađeni su grobovi bosanskih banova i kralja Tvrtka s ostacima brokata s likom bosanske krunice. Na istom mjestu bila je nekad staro-krišćanska crkva, upotrebljavana i u srednjem vijeku. U blizini ruševina otkopane crkve postoje stećci i do rijeke Bosne prostor za smještaj drugih zgrada za boravak bosanskih vladara i njihovih činovnika i porodica.¹⁴³

Papin poslanik Ivan de Kasamare došao je na područje Bosne (Visokog s oko-linom) 1203. godine i pozvao na sastanak predstavnike bosanskih krstjana-monaha da se opravdaju pred njim zbog usvajanja skizme koju je podržavao i ban Kulini sa svojim rodom, pa čak i banova sestra udata za već umrlog velikog humskog kneza Miroslava, brata ili polubrata velikog župana Nemanje. Zetski kralj Vukan optužio je bana Kulina i Miroslavljevu ženu papi Inocenciju III 1199. godine da štite tobožnje heretike. Na kralju tako pisanog odricanja od skizme na Bilinu polju 1203. godine navodi se, po nekim historičarima, hereza vjerskih pred-stavnika bosanske crkve s didom na čelu. U pismu odricanja izričito se spominje da je to pismo *napisano u Bosni na mjestu koje se zove Bilino (Bulino)*, i to *pokraj rijeke*. Tu se očito vidi da pisar po običaju onoga vremena stavlja prijedlog *apud (kod)* za oznaku nekog određenog mjesta umjesto *prijedloga in (u)* koji se u latin-skom jeziku upotrebljava dvostruko: za oznaku šireg područja od mjesta, pokrajine, države, rusaga¹⁴⁴. Zato izraz *apud Bosnam* je upravo Bilino polje na širokom području Visokog s okolinom.

U nauci postoji problem gdje se održao sabor na Bilinom polju. Svi učenjaci do sada tvrdili da se tu radi o Bilinu, u današnjoj Zenici, na lijevoj strani Bosne. Treba da naglasim da ima više naziva Bilino ili Bulino na području Bosne i Herce-govine i Dalmacije. To je ime Bulino ili Bilino bilo nekad vlastito ime i Herce-vovine i Slavena. I danas u Čapljini i okolini postoji prezime Bule u Hrvatima i muslimansko prezime kod Foynice. U raznim poveljama srednjeg vijeka ima nekoliko naselja s

¹⁴³ Miha Barada, *Trogirski spomenici*, I, p. 254, Zagreb 1950; M. Orbini, o. c., p. 354; Farlati, *Illyricum sacrum*, IV, p. 69; Pavao Anđelić, *Krunidbena i grobna crkva bosanskih vladara u Milima (Arnaudovićima kod Visokog)*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, 1979 (XXXIV, nova serija, ar-heologija, Sarajevo 1980), opširno.

¹⁴⁴ Dragutin Kniewald, *Vjerodostojnost latinskih izvora o bosanskim krstjanima*, Rad JAZU 270, Zagreb 1949, 127—144.

imenom Bulino. Ugarski kralj Bela IV spominje 20. jula 1244. godine posjed Buli-no u bosanskoj Neretvi, posjed katoličkog biskupa iz Vrhbosne. Zato mislim da se *današnje Topuzovo polje kod Arnaudovića blizu Visokog, uz područje Mila i Moštra, nekad nazivalo Bulino ili Bilino polje*. Muslimanski feudalac Topuz iz Viso-kog dobio je to polje na uživanje, te se po njegovu prezimenu nazvalo staro Bulino polje gdje se održao sastanak crkvenih i državnih predstavnika 1203. godine. To je potpuno logično i u suglasnosti sa zapisom iz Bilina polja, jer se u neposrednoj bli-zini u Biskupićima nalazila crkva Kulina bana, dok je u mjestu Milima postojao banski dvor. Redovna je praksa u srednjem vijeku da se crkveni i državni sabori i sudske rasprave održavaju u crkvi ili kod crkve ili na nekom određenom mjestu-zborištu, po tradiciji utvrđenom. Na rijeci Bosni, uz mjesto Mili i danas postoji *naziv Brod* za prijelaz preko rijeke.

Ne može se shvatiti da se skup papinog poslanika Ivana de Kasamare s banom Kulinom i bosanskim priorima, predstavnicima krstjana raznih zvanja održao na Bilinu polju u Zenici jer ni tada, ni poslije, nije nikad bosanski ban ili kralj resi-dirao u Zenici, nego jedino u Bosni s okolinom (u Milima). U blizini Mila je postojalo mjesto Moštra (Moštre) sa hižom (samostanom) bosanskih krstjana s didom i gostima na čelu. Priori (gosti) samostana bosanske crkve s didom na čelu bili su prisutni na mješovitom saboru (concilium mixtum) u Bilinom polju pokraj Bosne mjesta, bez spomena katoličkog biskupa i njegovih kanonika. Teško se može vje-rovati da vladar neke države s mnogobrojnim članovima dvora i vojske i uglednim papinim poslanikom Ivanom de Kasamare napusti svoju stalnu prijestolnicu u Mi-lima kod Visokog i uputi se tobože u Bilino u Zenici iako je u obližnjem selu Pod-brežju pronađen čirski natpis iz vremena 1193—1204. godine sa spomenom crkve Svetog Jurja i ktitora velikog sudije bana Kulina Građeše (Gradiše). Odlazak bana Kulina u Zenicu na sastanak bio bi u potpunju suprotnosti s općom praksom toga doba. Ban Kulini sigurno nije napuštao svoju rezidenciju u Milima ili Visokom u čijoj je blizini hiža bosanskih krstjana gdje su odsjedali bosanski banovi i kraljevi u svome sagrađenom dvoru u drugoj polovini 14. vijeka.

Pričanje Tome arhidadkona o naselju Bosni iz oko 1200. godine i dokument o saboru na Bilinom polju na području šireg naselja Bosna uz rijeku Bosnu, očito isključuje Bilino polje u Zenici jer se Zenica nije nikad nazivala *Bosna*. Bili su stol-no mjesto bosanskih banova i kraljeva za dugo vremena iako su bosanski banovi i kraljevi stvarali sebi i druga stolna mjesta (*curia bani* et *curia regis*) i tu izda-vali razne povelje i diplomatska pisma i primali razne diplomate, trgovce i druge. Izgleda vrlo vjerovatno da je ban Kulini bio privržen bosanskoj crkvi s didom na čelu i njegov dvorski veliki sudija Građeše (Gradiše). Po pismu papinom i ispovije-sti vjere bosanskih krstjana i potvrđuje se da je bosanska crkva s didom na čelu uistinu nekad pripadala katoličkoj biskupiji bez obzira na obred u crkvi. Tu se radi o prvim počecima odvajanja bosanskih krstjana (monaha) od katoličke crkve.

Moje tumačenje potvrđuje se i darovnicom Bele IV bosanskoj katoličkoj bi-skupiji 20. jula 1244. godine, u kojoj se spominje Mel, to jest Mili kod Visokog, gdje je, po mome mišljenju, bila crkva Svetog Kozme i Damjana, koju je sagradio ban Kulini do 1193. godine. Svi kasniji historijski izvori poistovjećuju Mili s ime-nom naselja Bosna ili Mileševa (nella terra di Milesevo). Kinjačević rukopis spominje da su se Mili nazivali i Mileševom s crkvom Svetog Nikole kojom su upravljali franjevci. Fra Josip Jakošić potvrđuje u svojim analizama 1740. godine da

je crkva Svetog Nikole u Mileševu ili u naselju Milu, u Jakošćevo doba Visokog (Bosna) (. . . Nicolaus Milošev, alias Milo, nunc Visoko . . .).¹⁴³

Bosanski ban Stjepan II Kotromanić izdao je jednu ispravu ćirilicom (kasnijom bosančicom) iz 1322. godine u Milima, na području šireg kraja, zvanog Bosna. Dubrovački poslanici boravili su u banskoj kuriji, u naselju Bosna, u Milima 1332. godine. Četiri dana kasnije spominje se dubrovački poslanik koji je posudio 10 perpera (oko 4 dukata) od nekog Dubrovčanina. To se dogodilo kad su dubrovački poslanici bili na bosanskom dvoru u *naselju Bosna*.

Bosanski ban Stjepan II Kotromanić završio je svoju povelju iz 1334. godine na latinskom jeziku datiranu "u Bosni, u našoj kuriji označenog dana i godine". Povelja se odnosi na diplomatske poslove s Dubrovnikom. Takav spomen imena Bosna u smislu šireg naselja nastavio se i nadalje tokom više decenija.

Malo vijeće u Dubrovniku odobrilo je franjevcima samostana Svetog Nikole iz *naselja Bosne* izvoz 100 lakata sukna 1367. godine. Budući da je samostan Svetog Nikole tada bio u Milima, dijelu Bosne, onda je i samostan franjevac bio u naselju Milima, području Bosni. Bosanska vikarija franjevac bila je razdijeljena na 7 kustodija (upravnih jedinica), među kojima se spominje i *bosanska kustodija* sa samostanima u Sutjesci, Milima kod Visokog, Lašvi (Travniku) i u samostanu u Olovu na Krivaji, u centralnoj Bosni.

Čuvanje imena Bosna za oznaku višookog područja u bosanskoj diplomaciji i samog Visokog s naseljem Milu produžilo se vrlo dugo. Tako je ban Stjepan Tvrtko Kotromanić pisao duždu Venecije 1366. godine da se nakon bijega pod pritiskom bosanskih buntovnika u Ugarskoj povratio u Bosnu i preuzeo vlast u zemlji. Pismo je napisano u *naselju Bosni*. U istrazi Jakoba Becha iz oko 1387. godine protiv tobožnjih heretika u Bosni i ujedno protiv njihova vjerovanja spominje se, kako sam napomenuo, izričito mjesto (locus) *Bosena-Bosna koje je bilo podložno banu Bosne i kralju Raške*. Tomu je dodato da je Bech došao u mjesto Bosnu gdje je učio novu nauku kod bosanskih učitelja (magistri), svakako u naselju i hiži u Moštri (Moštrima), gdje je od davnina bio samotan-hiža bosanskih kršćana-monaha raznih zvanja, u početku bez dvora bosanskog bana ili kralja. Po tome se očito vidi da je naziv Bosna oznaka za naselje sa skupinom od više sela: Moštra, Mili, Biskupići i Bilino sa Visokom. Latinski izraz locus (mjesto) označava u srednjem vijeku: mjesto, selo, trg, župu, oblast.

Čini mi se da značenje Moštra, Moštre potječe od latinske riječi *magisterium nastale po učilištu ili magistrima bosanske crkve* jer su magistri poučavali u vjeri i liberalnim umjetnostima svoje dake. Zna se da su magistri i doktori morali postojati u *biskupskim mjestima, crkvama i svuda gdje je to potrebno da uče liberalne nauke i svete dogme*. Tu se jasno vidi da magistri (učitelji) u Moštri nisu nikakvi heretici, dualisti, kako su ih okarakterisali dosadašnji učenjaci raznih kategorija. Ti učenjaci nisu, čini mi se, poznavali zaključke raznih crkvenih sabora na zapadu Evrope, pa, posljedično nisu ni mogli potpuno riješiti Bechov (Bekov) izvještaj o pojavi heretika u Bosni. Iz zaključka crkvenog sabora u Mantovi u Italiji jasno se

može zaključiti da su magistri u Moštri poslušni monasi (redovnici) katoličkoj crkvi i njezinim kanonima. Riječ Moštre ili slično nije neobična na jadranskim otocima, na Silbi u Loparu.¹⁴⁴

U povelji-ispravi bosanskog bana Stjepana II Kotromanića pisanoj iz 1322. godine spominje se hiža gosta Radosava, predstojnika gostinca (hiže) u Moštri. Gosti u bosanskoj crkvi, po mome a i mišljenju nekih drugih historičara, bili su upravitelji hanova, gostinca-samostana-hiža gdje su svračali strani i domaći putnici i primali razne ugostiteljske usluge. Takvi gostinjski bili su osnovani i u drugom kršćanskom svijetu zapadne i istočne crkve kao i u osmansko doba u Bosni i Hercegovini.¹⁴⁵ Po tome postojanje hiža bosanskih kršćana u bosanskoj crkvi s *di-dom na čelu nije nikakva institucija dualista, katarata ili manihejaca ili priscilijani-sta*.

Dubrovčani su stalno spominjali naselje Bosnu za oznaku Visokog s okolinom kad su pisali svojim carnicima i trgovcima u Bosnu i u Srebrenicu. Oni su odvojeno posmatrali i spominjali Srebrenicu i naselje Bosnu iako je i Srebrenica u pokrajini Bosni.¹⁴⁶ Dubrovački pisac Mavro Orbini duže je radio u Dubrovčko arhivu (danas Historijski arhiv) i na temelju nađenih zapisa u originalnim knjigama napisao epohalno djelo pod naslovom "Il regno degli Slavi", Pesaro 1601. godine. Orbini spominje da je bosanski ban Stjepan II Kotromanić umro u Mileševu (Milima kod Visokog) i pokopan u svojoj crkvi Svetog Nikole. 4. maja 1379. godine spominje se da je trgovac Ostojia iz Podvisokog, Dubrovčani su u svojim knjigama napisali 1380. godine da je Bosna naselje različito od Novog Brda i Prače gdje im se nalaze trgovci na stalnom trgu sa svojim dućanima i magazinima. Jasno je da se u pomenutom podatku iz Dubrovnika misli na mjesto Bosnu jer se uz njega spominje i Prača. Tu je jasno naglašeno da je Prača u Bosni i njezino područje.¹⁴⁷

Dubrovačka Vlada napisala je 20. januara 1383. godine da je dala dozvolu franjevcima od Bosne (Visokog s okolinom i Mila) — *fratribus minoribus de Bosina* da izvezu iz Dubrovnika dva tovara ulja za svoje potrebe. Napominjem da se uz ime Bosna ponekad dodaje riječ Visoko-varoš ili Podvisoko, Podvisoko. Kralj Ostojia pisao je Vencijancima (Mlečanima) latinsku povelju 6. aprila 1404. godine i na kraju teksta stavio je da je povelja napisana u Visokom.¹⁴⁸ Po tome se vidi da su pisari u Bosni datirali svoje spise u 14. i 15. vijeku isto kao što je učinio pisar na Bilinu polju 1203. godine, to jest u mjestu Bosni. Taj problem sam riješio još 1957. godine kad sam na mojoj zidnoj karti "Historijska karta srednjevjekovne bosanske države" ispod riječi Visoko (Visoki) stavio naziv Bosna. Ta historijska karta objavljena je u Sarajevu 1957. godine u izdanju preduzeća "Svjetlost". To sam obrazložio i u mojoj knjizi "Naselja bosanske srednjevjekovne države", 125, Sarajevo 1957.

Kralj Ostojia spomenuo je 6. januara 1404. godine posjede vojvode Pavla Klešića u Zapadnim stranama: grad Glamoč, Duvno, grad Visući na Cetini i Bosnu

¹⁴³ Rukopis u samostanu franjevac u Visokom opisan u časopisu "Dobri pastir" 1970, 182, bilj. 36; P. Bastiun Pandić, *Relatio de Provincia Bosnae Argentinae O. F. M.* 1623 (Mandić Zbornik, Rim 1965, 224); časopis "Nova revija", Makarska 1926, 12. Tu se navodi da je ban Stjepan II Kotromanić zidao crkvu i samostan Svetog Nikole u Mileševu — *nella terra di Milesevo*. Spominje se kustos fra Petar od Mila (de Mili) 1462. g. (Luka Wadding, XIII, p. 284, sub anno 1462); Petar Skok, Slo-venstvo i romanstvo, II, Zagreb 1950, 88.

¹⁴⁴ Akademski rječnik VI, 920; Jos. Gelcich, *Libri Reformationum*, IV, p. 95; V. p. 384; Marko Vego, *Naselja*, 125—126; S. Ljubčić, Listine, IV, p. 84 (br. 146); F. Šišić, *Nekoliko isprava*, Starine JAZU 39, p. 317; Dragutin Knežević, *Vjerodostojnost*, Rad JAZU 270, 240—242; Carl Joseph von Heffele, *Conciliengeschichte*, Bd. IV, S. 50.

¹⁴⁵ Lj. Thallóczy, *Istovjavnica*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu 1906, 404—405.

¹⁴⁶ Jos. Gelcich, *Libri Ref.*, III, p. 241, 269.

¹⁴⁷ M. Dinčić, *Odluke veća Dubrovačke Republike*, I, p. 62; J. Gelcich, *Libri Ref.*, IV, p. 212.

¹⁴⁸ M. Dinčić, o. c., I, 308; F. Šišić, *Nekoliko isprava*, Starine JAZU 39, 185—188.

(područje Visokog s okolinom).¹⁶⁹ Zna se da je kralj Ostoja izdao povelju u Sutjesci 8. decembra kojom je darovao Livno sa župom Livno velikom bosanskom vojvodi Hrvnju i sinu mu knezu Balši da bi ih što uže vezao uz bosanski kraljevski dvor. Tada su Ugr i kraljem Sigismundom I na čelu tražili bosanske gradove, naročito u Usori.

Nema nikakve sumnje da su knezovi i vojvode Klešići, rođaci kuće Kotromanića, nosili naslov bosanski knez ili visočki u svojstvu glavnog dvorskog činovnika.¹⁷⁰

Bosanski (visočki) knez igrao je veliku ulogu na dvoru bosanskih vladara. Obično su taj naslov nosili rođaci kuće Kotromanića. Zato su to zvanje nosili knezovi Borovinići iz područja Zemlje Pavlovića, rođaci Kotromanića, i to u prvoj polovini 15. vijeka. Borovinići su ponekad nosili naslov Veliki bosanski knez u značenju visočkog kneza. Tako je naselje Bosna sa župom Bosnom ili Visokom bilo strogo povezano uz bosanski kraljevski dvor. Vidi se da naslov visočki župan otpada da ga zamijeni novi feudalni dvorski naslov knez. Otac vojvode Sandalja Hranica-Kosače knez Hranja bio je *veliki bosanski knez*, kako piše u jednom historijskom izvoru od 13. marta 1424. godine.

Bosanski ili veliki bosanski knez na dvoru bosanskih kraljeva obavljao je dužnost starješine dvorske kancelarije i njemu je bio podređen niz pisara raznih zvanja. Taj naslov potpuno odgovara ugarskom palatinu. Ime palatin u diplomatskim spisima dvorske bosanske kancelarije nije bilo rijetko i nepoznato. Po tome znamo kakvu je dužnost vršio bosanski ili veliki bosanski knez u bosanskoj državi. Tu su dužnost i naslov primili bosanski vladari prvenstveno od Ugra i kancelarija sa Zapada.

Po jednom zapisu iz 1423. godine navodi se da je nekad vojvoda Hrvoje Vukčić nosio naslov bosanski (visočki) knez. Dodajem jedan neopažen podatak iz 1379. godine kad Dubrovčani zabranjuju knezu Pavlu izvoz 96 oklopa za vojnike, neke rogove za barut te ga tom prigodom nazivaju *bosanski knez*. Izgleda da je tepčija bosanski, Batalo Šantić iz Šantića kod Gornjeg Turbeta blizu Travnika, u župi Lašvi, obavljao dužnost bosanskog kneza poslije 1393. godine. To se može uočiti iz teksta Batalova evanđelja pisanom u doba kralja Dabiše 1393. godine. U tom oltarnom Batalova evanđelja spominje se prvi put dvorsko zvanje bosanski knez u kući Šantića i u istoj porodici zvanje tepčije urezano u čirilski grobni natpis Batala nađen u Gornjem Turbetu kod Travnika. U, u srednjovjekovnom i današnjem katoličkom groblju postojao je Batalov mauzolej gdje je pronađen kamen s natpisom tepčije Batala, i smješten u Zemaljski muzej u Sarajevu.

Na jednom stijenjaku od kamena u Zabrdu, odnosno Toplici, u Lepenici, postoji dosta dug tekst pisan čirilicom u kome se spominje bosanski knez Radoje iz početka 15. vijeka. U tome natpisu rado se ističe da je Radoje veliki bosanski knez u smislu palatina bosanskog kraljevskog dvora. Na spomeniku je izrađen divan grb Radojeve porodice.

Na drugom impozantnom stećku iz sela Kopošića kod Ljubine blizu Semizova, na gorskom predjelu, postoji čirilski natpis sa spomenom bosanskog kneza Batića Mirkovića iz 1420. godine. Postije navedenih feudalaca koji su nosili naslov

bosanski knez, svi su rođaci Kotromanića bliži ili daljnji. Naslov bosanski knez i veliki bosanski knez nosi Tvrtko Borovinić. Bosanski knez Tvrtko se oslovljava na dva načina u raznim spisima od 1433. i dalje, i to nekoliko puta. Bosanski knez je gotovo stalno borovao na dvorovima bosanskih banova i kraljeva: u Visokom, Milima, Moštri, Sutjesci kod Vareša, Bobovcu, Milodraž, Kreševu, Deževici, Fojnici gdje su bosanski kraljevi stalno ili povremeno boravili i izdavali razne povelje i pisma.

Pojedini feudalci s naslovom bosanski knez ili veliki bosanski knez bitno su se razlikovali od ostalih bosanskih, humskih i trebinjskih feudalaca s naslovom knez po rodu, po feudalnoj ljestvici. Bosanski knez je imenovan po milosti božijoj i po milosti kralja Bosne, koji imenovanje obavlja u svojstvu palatina.

Po tom razmatranju o naslovu bosanski knez ili veliki bosanski knez može se zaključiti da je ipak glavno sjedište bosanskih banova i kraljeva u prvo vrijeme postojanja bosanske države do polovine 14. vijeka bilo u naselju Bosna (Visokom s okolicom), zatim u Bobovcu, Sutjesci-Trstivnici, bar do vladanja kralja Tomaša 1443. godine. Kasnije je prijestolnica bosanskih kraljeva bila u Jajcu.

Vrlo je zanimljivo pisanje fra Bartola od Pize (1385–1390) kad navodi i opisuje franjevačku kustodiju Bosna, u naselju Milima s crkvom Svetog Nikole, i to kao dio bosanske vikarije kao šire administrativne jedinice franjevacu u državi Bosni. Kustos bosanski bosanske franjevačke vikarije spominje se 7. septembra 1404. godine. Očito se tu radi o sjedištu bosanskog kustosa u Milima, dijelu naselja Bosna. Tu je stanovao i vikar čitave bosanske vikarije sa posebnim dužnostima različitim od onih bosanskog kustosa. Tada su franjevci bosanske vikarije imali više kustodija. Tu situaciju o mjestu Bosni (Visokom s okolinom) potvrđuje bosanski kralj Ostoja u povelji iz 1408. godine izdatoj u korist braće Radivojevića iz zapadnog Huma sa sjedištem u Vrgorcu i Vrataru kod Vida blizu Metkovića. Pisar kralja Ostoje izričito piše da je povelja napisana u *Bosni*, određenom mjestu, gdje mu je i kraljevski dvor, bilo u Milima, bilo u Visokom ili Moštri.

Tako je i papa Eugen IV 1431. godine spomenuo *bosansku kustodiju* kao dokaz da joj je sjedište u Milima. Na generalnom zboru franjevacu bosanske vikarije 1493. godine spominje se predstavnik bosanske kustodije iz samostana Svetog Nikole u Milima, današnjim Arnautovićima kod Visokog, i to u neposrednoj blizini. Visoko se postepeno razvijalo u veliki trg za razmjenu raznih sirovina i gotovih proizvoda. Na trgu su trgovci prodavali razne preparirane rude, naročito srebro i zlato, vosak, med, kožu od domaćih i divljih životinja, dubrovački i venecijanski tekstil i južno voće, zanatske izradevine, naročito brave.¹⁷¹

Dubrovčani su pisali kralju Ugarske Sigismundu I u martu 1410. godine da su Sigismundovi podanici iz grada Vranduka upali u varoš Visoko i tamo opljačkali neke dubrovačke trgovce.¹⁷² Zato su zamolili kralja da im se roba povрати jer su Dubrovčani dužni da štite svoje trgovce. Nećak bosanskog kralja Ostoje, knez Vuk, opljačkao je dubrovačke trgovce koji su putovali sa srebrom donesenim iz rudarskog mjesta Deževica i oduzeo im veliku količinu srebra. To je bilo 1412. godine.

¹⁷¹ B. Pisanus, *Liber conformitatum*, ed. Analecta Franciscana IV, ad Claras Aquas (Firenze) 1906, p. 355; *Chronologia Historico-legalis Seraphici Ordinis Fratrum Minorum* tom. I, Neapoli 1650, 146, kod D. Mandica, *Bosna i Hercegovina*, I, Chicago 1960, 75, bilješka 108–111. Vidi i bilj. 170.

¹⁷² Vidi bilješku 170.

¹⁶⁹ Lj. Stojanović, o. c., I, br. 431, br. 439.

¹⁷⁰ Aleksandar Soloviev, *Odabrani spomenici*, br. 98; II, br. 624, 629–633; S. Ljubić, *Latine*, VIII, p. 256; E. Fermandžin, o. c., p. 88; Lj. Stojanović, o. c., II, br. 697.

Pljačka se dogodila upravo u varoši Visokom. Tu se još radilo o ubistvu dubrovačkog plemića Jakova Bunića koji je pratio karavan.¹⁷³⁾

U početku 16. vijeka u dubrovačkim knjigama dužnika spominju se trgovci iz mjesta *Bosne (Visokog)*. Tako je zapisano 18. septembra 1516. godine da je Radi-brat Radonjić, trgovac iz *mjesta Bosne*, posudio novac u dubrovačkog finansijera, dok se 15. novembra 1532. godine Stjepan Nikolin Žilić, trgovac iz *mjesta Bosne* zadužuje u Dubrovniku u dubrovačkog finansijera Kristofora de Alligreto, s obavezom da će na vrijeme od 10 mjeseci vratiti posuđenih 586 dukata koje je uistinu isplatio 28. marta 1533. godine. Zna se iz ostalih zapisa da se mjesto boravka dužnika uvijek označava radi eventualnih pritužbi ukoliko se dug ne povрати.¹⁷⁴⁾

Kad su Osmanlije osvojili područje oko Visokog 1451. godine i 1462. nazvali su župu Visoko nahijom. Tako je ostalo za vrijeme postojanja Osmanskog Carstva u Bosni i Hercegovini. Poznato je da su Osmanlije strogo poštivali zatečenu administrativno-političku podjelu i zatečena imena ne dirajući bez naročite potrebe stare upotrebe, bar u prvim vijekovima svoje vladavine.

Pisac opogdat Mavro Orbini piše 1601. godine da se Visoko u njegovo doba naziva *Bosna*. Što se tiče dijela područja Bosne, značajno je naselje Moštra gdje je boravio did bosanske crkve dok se premjestio u Janjić do Zenice. Iz Janjića episkop-did bosanske samostalne crkve piše pismo Dubrovčanima 8. januara 1404. godine s namjerom da se vojvoda Pavle Klešić uz njegovu garanciju povрати u Bosnu i primi od kralja Ostoje oduzete zemlje. Bosanski vladari su bili u uskoj vezi s crkvom bosanskom s didom na čelu. Tako je bilo od vremena bana Kulina, bana Stjepana II Kotromanića i nadalje. Vrlo je vjerovatno da je ban Stjepan II Kotromanić kao odrastao s prekidima do 1340. godine bio vjernik bosanske crkve s didom na čelu ili bar veliki njezin zaštitnik. O tome govore gotovo svi historijski zapisi u Dubrovniku i neka pisma papa iz Rima. Poslije 1340. godine ban Stjepan II Kotromanić, iz političkih razloga i pritiskava ugarskog kralja Karla I Roberta i njegova nasljednika Ljudevita I (Ludviga I), pristao je uz katoličku crkvu i novopridošle franjevice iz samostana Svetog Nikole u Milima koji je, po nekim zapisima iz Dubrovnika, i sagradio.

Poslije 1340. godine bosanski banovi su bili katolici, ali su i nadalje poštivali bosanske krstjane i njihova episkopa — dida, naročito u doba bosanskog kralja Ostoje. U Ostojinu vrijeme spominju se bosanski krstjani (strojnici), gosti i njihov did ili episkop. U jednom zapisu u Dubrovniku od 21. januara 1404. godine spominje se starić Mišljen, kasniji gost, starac Bjelko i 5 viđenijih krstjana-monaha (redovnika) bosanske crkve. Poznato je da je pronađen u selu Puhovcu kod Zenice nadgrobni kameni spomenik s natpisom gosta Mišljena iz vremena kad je starić Mišljen postao i gost, starješina nekog gostinjska (samostana), vjerovatno upravo u selu Puhovcu.¹⁷⁵⁾

Sama činjenica da je Moštra (ili Moštre) blizu naselja Mili i crkve Svetog Nikole sagrađene, kao što sam spomenuo, 1340. godine, navodi na zaključak da je u Milima kod Visokog bilo prvo bosansko bansko sjedište. Da je takvo mišljenje bliže istine ili potpune istine, navodim nekoliko slučajeva dolaska bosanskih banova i kraljeva u Moštru. Spomenu sam da je ban Stjepan II Kotromanić oko 1332.

godine došao s bratom knezom Vladislavom i svojom pratnjom upravo u Moštru i odsjeo u hiži bosanskog dida Radosava i velikog gosta Radoslava, starca Radomira, i starca Zumbora, i starca Vučka i pred svim izabranim plemićima bosanske države potvrdio posebnom poveljom knezu Vukoslavu Hrvatiniću iz Ključa na Sani darivanje župa Banice i Vrbanje, s gradovima Ključem i Kotorom. Ban je izdao tu povelju iz zahvalnosti što je knez Vukoslav Hrvatinić prije deset godina pristupio uz bosanskog bana i porodicu Kotromanića. To je upravo vrijeme kad je iz Bosne proteran bosanski ban Mladen II Šubić uz pomoć Hrvatinića, Babonića, Kotromanića i ugarskog kralja Karla I Roberta. Ta povelja očito dokazuje da je *bosanski ban vladao u Donjim krajevima i u župi Vrbnji*.

Iz jedne originalne povelje kralja Tvrtka I od 12. marta 1380. godine pisane u Moštru, u svome dvoru, doznajemo da je vojvoda Hrvoje Hrvatinić dobio naslov veliki bosanski vojvoda i tri sela u župi Lašvi za ratne i druge zasluge u borbi protiv povrede suvereniteta bosanske države. U ispravi se spominje da nije kralj Tvrtko I odsjeo u hiži bosanskog dida ili gosta ili velikog gosta, nego u svome kraljevskom dvoru. Po tome se vidi da je kralj Tvrtko I i tada poštivao bosanske, krstjane u njihovoj hiži u Moštru iako je bio katolik. Po tome se vidi da za pojam bosanskog kralja Tvrtka I bosanski krstjani nisu bili heretici, nego jedino skizmatički prema katoličkoj i pravoslavnoj crkvi. S druge strane, može se zaključiti iz pomenute povelje da u Moštru u doba bana Stjepana II Kotromanića nije postojao banski dvor nego jedino hiža bosanskih krstjana s didom na čelu. Tri sela darovana velikom bosanskom vojvodi Hrvoju u župi Lašvi: Trebešua, Lupnica i Bila i danas postoje kod Travnika.¹⁷⁶⁾

U doba osmanske vladavine Moštra se spominje u viškoj nahiji. Moštra (Moštre) je bila trgovački i duhovni centar stanovnika toga mjesta i područja. Tako se spominje u Moštru trgovac Marin Milivojević 1532. godine koji je dolazio u Dubrovnik da posuđuje novac od dubrovačkog finansijera Blaža Sorgočevića (de Sorgo). Tu se radilo o zajmu 34 zlatna dukata uz obavezu da će novac isplatiti u određeno vrijeme.¹⁷⁷⁾

Sutjeska (Kraljeva) — mjesto-župa

Sutjeska (Kraljeva) nalazila se u srednjovjekovnoj župi Trstivnici između Vareša i Kaknja. Historijski izvori diplomatskog karaktera ponekad Sutjesku nazivaju Trstivnikom jer leži na rječici Trstivnici umjesto Trstionici. Čitav pojas zemlišta oko rijeke Trstivnice do njene ušća u rijeku Bosnu činio je u srednjem vijeku župu Trstivnicu. Zbog kraljeva dvora u neposrednoj blizini franjevačkog samostana u Kraljevju Sutjeski mjesto se nazivalo Kraljevjom Sutjeskom, ali nikako u srednjem vijeku. Stalno se upotrebljavala riječ Sutjeska, stolno mjesto bosanskih banova i kraljeva. Ponekad se Sutjeska nazivala Banskim dvor. To je očiti znak da je dvor u Sutjesci postojao vjerovatno i u vrijeme bana Stjepana II, i tu je on povremeno odsjedao poslije 1340. godine. Tu je u to doba bio i samostan Svetog Grgura Osnovani su ga franjevci. Sutjeski samostan franjevac je bio sastavni dio bosanske kustodije u Milima kod Visokog sa samostanom Svetog Nikole, često spominjan u

¹⁷³⁾ E. Fermeđžin, *Acta Bosnar*, p. 91, 565.

¹⁷⁴⁾ HAD, *Debita notarie*, knj. 72, list 38; knj. 79, list 134. verso.

¹⁷⁵⁾ Lj. Stojanović, o. c., I, br. 439—441; Marko Vego, *Zbornik*, IV, br. 249.

¹⁷⁶⁾ Lj. Thallóczy, *Istazivanja*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu 1906, 404—405; isti, Glasnik Zem. muzeja 1897, 159—173.

¹⁷⁷⁾ HAD, *Debita notarie*, knj. 79, list 202.

crkvenim i dubrovačkim spisima. Uvjerem sam da je u doba bana Stjepana II Kotromanića postojala dvorska crkva Svetog Grgura, zaštitnika bosanske države. Tako se ime sveti Grgur često spominje u početku povelja bana Stjepana II Kotromanića i kralja Tvrtka I.

U čirskoj povelji kralja Tvrtka I izdatoj u korist Dubrovčana 17. juna 1378. godine izričito se navodi da je povelja napisana u Trstivnici umjesto u Sutjesci. U toj povelji kralj Tvrtko I potvrdio je stare povlastice Dubrovčanima date od prethodnih bosanskih i srpskih vladara. Pise te povelje naglasio je da se u mjestu Trstivnici nalazi kraljev dvor. U vrijeme izdavanja pomenute povelje kralja Tvrtka I bili su prisutni dubrovački poslanici-pokliseri kao kraljevi gosti. Poslije pisanja povelje učesnici u pisanju i potpisivanju povelje skupa s dubrovačkim poslanicima ušli su u crkvu Svetog Grgura da se diplomatski spis svečano potvrdi po običaju toga vremena. Tu je bila prisutna Tvrtkova majka Jelena, Tvrtkova žena Doroteja, sve radi veće potvrde i svečanosti. Istodobno zakleli su se i svjedoci, bosanski feudalci iz državnog savjeta među kojima se ističe vojvoda Vukac Hrvatinić, otac velikog bosanskog kneza i splitskog hercega Hrvoja. Pisar je bio logofet Vladoje koji je unio iz Srbije u bosansku kancelariju više novina u načinu pisanja diplomatskih spisa. Ujedno napominjem da su ostaci crkve Svetog Grgura u dvorištu franjevac u Sutjesci otkriveni i opisani. To je uradio dr Pavao Anđelić. U isto vrijeme dr Pavao Anđelić izvršio je arheološko iskopavanje i na ostacima dvorca bosanskih vladara u neposrednoj blizini samostana i pronašao mnogo predmeta svakodnevnog upotrebe, i to u pojedinim prostorijama. Od dvorca nema visokih zidova jer su ih uništili ljudi i prirodne nepogode. Obadva objekta su konzervirana.¹⁷⁹⁾

Poslije povratka na bosansko prijestolje 1408. godine kralj Ostoja je nastojao da učvrsti svoju vlast u Bosni pomoću vojvode Sandalja Hranica i da produži prijelazništvo s Dubrovčanima. Zato je u Sutjesci, 4. decembra 1419. godine, potvrdio Dubrovčanima prodati dio Konavala od vojvode Sandalja i braće mu. To su potvrdila i Ostojina vlastela.

Ostojin nasljednik kralj Stjepan Ostojić očuvao je dobre odnose s Dubrovčanima da bi ga priznali za kralja i onemogućili protukadencia Tvrtka II Tvrtkovića. Tada su se, po izvorima, žestoko borila dva kralja za bosansko prijestolje, iako je to bilo vrlo kratko vrijeme.¹⁸⁰⁾

Ipak je prevladao kralj Tvrtko II Tvrtković, koji je postao kraljem bosanske države okrećući se ugarskom dvoru, celjskom grofu Ulrihu i Dubrovčanima kojima je učinio uslugu. Kralj Tvrtko II Tvrtković je na nagovor ugarskog dvora pomirio vojvodu Radosava Pavlovića i Dubrovčane nakon krvavih međusobnih okršaja i završetka ratovanja 25. oktobra 1432. godine. Kralj Tvrtko II Tvrtković potvrdio je sklopljeni mir između vojvode Radosava i Dubrovčana 2. marta 1433. godine. Kad je kralj Tvrtko II Tvrtković osjetio da mu je došao kraj života, pisao je Dubrovčanima u Sutjesci 22. juna 1443. godine dajući im putu kako će postupiti s njegovim uložnim srebrom u Dubrovniku. Pisar kralja Tvrtka II Tvrtkovića Radivoje Hristić napisao je na kraju pisma: "Napish' tai list' svojom) rukom" po zapoviedi gospodina mi krala u Sutjesci, miseca juna k. v. (22) dan' lito rožastva

Hristova, čumg. (1443) lito. "Po pismu se vidi da je pisar bio ikavac. Inače, na dvoru bosanskog kralja pisalo se i drugim govorima štokavskog dijalekta."¹⁸¹⁾

U vrijeme kralja Bosne Tomaša u julu 1457. godine Sutjeska se naziva opidom (varošom) a grad Bobovac utvrdom. Tada je papa Kalikst III dobio pismo od bosanskog kralja Tomaša kojim mu preporučuje svoga poslanika Jakova Testu, poznavaoa latinskog i talijanskog jezika. U pismu se izričito navodi da je pisano-dano pod utvrdom našega kraljevskog Bobovca u varoši Sutiska. Jasno se zapaža da je Sutiska-Sutjeska varoš od grada Bobovca. Sutjeska je bila stalno naseljena kraljevim činovnicima, vojiskom, zanatlijama, kraljevim poslugom i franjevcima. To je bilo sve do osvajanja Bobovca i okolice ljeti 1463. godine. Ponekad se za oznaku Sutjeske u novom vijeku upotrebljava naziv Kurija bana, i to 15. decembra 1588. godine.¹⁸²⁾

Župa Borač

Istočno od župe Vrhbosne i župe Tilave prostirala se župa Borač, obuhvatajući i prostor od Pala do utoka Prače u Drinu, u današnjoj Ustipraču do Rogatice i Višegrada zaključno. Prema jugu graničila je sa župom Goražda tako da im je granica bila na Jabuci koja je vodio srednjovjekovni put dubrovačkih i ostalih trgovaca. Pomenuti trgovci su odatle nastavljali svoje putovanje u centralnu, istočnu Bosnu i zapadnu Srbiju, pa čak do Užica, Beograda i Smedereva da ne govorim o putnom pravcu uz Drinu u pravcu Rače i Iloka i dalje u pravcu Budima. Danas postoje dva sela s imenom Borač uz rijeku Praču: jedno na istoku od Mesića kod Brčigova, drugo zapadno od Mesića u neposrednoj blizini Varošišta o kome sam nešto govorio. Nasuprot Varošišta na desnoj strani Prače postoji dio ruševina pod imenom Grad koga seljaci nazivaju ponekad i Borčem.

Nema sumnje da su u jednom od sela s nazivom Borač, istočno od Mesića na Prači, postojala naselja porodice knezova Jablanića-Radinovića-Pavlovića, rođaka kuće Kotromanića i Kosača. To srodstvo knezova Jablanića-Radinovića-Pavlovića s banskim i kraljevskom porodicom Kotromanića jverovatno ukazuje na prvobitni posjed Kotromanića jer Dubrovčani pišu 1302. godine da se na Drini nalazi ban Stjepan (Prijezdin sin), vjerovatno udjelni knez (ban) u istočnoj Bosni, kao što je to bio knez Rastko Nemanjić u Humskoj zemlji u doba velikog humskog kneza Miroslava poslije 1190. godine. Time ne mislim isključiti ostale bosanske posjede prema Savi, u župi Zemljaniku. Poznato je da su domaći feudalci imali imanja izvan svoga rodnog mjesta.

Naziv Gradina i Podgrađe u Boraču istočno od Mesića sa selom Brčigovom nekad je bilo podgrađe starog Borača. Kasnije je, po mome mišljenju, današnje Varošište uz grad Borač, zapadno od Mesića, u daljini od oko 3 km, bilo podgrađe drugog, novog i istoimenog grada Borača, gdje su u određenom vremenu živjeli knezovi i vojvode Jablanići-Radinovići-Pavlovići. Tako smo utvrdili da su u župi Boraču bila dva Borača na lijevoj strani Prače i vjerovatno treći nasuprot Varošišta, na mjestu Gradu (Borču) gdje je bila granica prema župi Goraždu.

¹⁷⁹⁾ Lj. Stojanović, o. c., I, br. 83; Pavao Anđelić, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska*, Sarajevo 1973.

¹⁸⁰⁾ Lj. Stojanović, o. c., I, br. 580—581.

¹⁸¹⁾ Lj. Stojanović, o. c., I, br. 607, br. 529, br. 536.

¹⁸²⁾ L. Thallcyg, *Studien*, S. 413; D. Mandić, *Acta franciscana*, I, Mostar 1934, p. 10; Marko Vego, *Naselja*, 112; *Schematismus almos miss. Bosnoe Argentineae*, Sarajevo 1906; E. Fermedzin, o. c., p. 43—44, 313—314; Fr. Miklošić, *Monumenta serbica*, 186.

Učenjaci su, osim dra Hazima Šabanovića, tvrdili da se Borač spominje u vidu župe u povelji ugarskog kralja Bele IV od 20. jula 1244. godine. Šabanović je pravilno utvrdio da se u povelji Belinoj radi o Vrhpručki knežiji (comitatus). Izraz comitatus ili knežija ponekad označava šire područje nego su bosanske župe. Taj pravno-historijski izraz (terminus) utvrđen je u upotrebi bosanske dvorske kancelarije pod utjecajem ugarskih komitata i ugarskih naziva u srednjem vijeku. Po tekstu Beline povelje iz 1244. godine može se zaključiti da je Vrhpručka ipak neko područje, župa-knežina koja se ukupala u šire područje Borača, Zemlje Pavlovića, stvarne oblasti. Knezovi Pavlovići su naručili u Dubrovniku 1448. godine dvije zastave za dvije trube koje su trebale biti pozlaćene i lijepo izrađene. Time su željeli da uveličaju svoje dostojanstvo i dvor u Boraču.

U gradu Boraču uz Varošiste ima nekoliko prostorija sa tri kule, dobro očuvane, čiji je lik lijepo izrađen u pečate knezova i vojvoda Pavlovića. Simbol grada Borača u grbu knezova Pavlovića izraženom u njihovim pečatima sličan je dubrovačkom grbu svetog Vlahu, ali je izostavljen lik svetog Vlahu po naredbi vojvoda Pavlovića. O pečatima knezova i vojvoda Pavlovića postoji zapis i zapisi iz prve polovine 15. vijeka. Tako je vojvoda Radosav Radinović-Pavlović naručio u Dubrovniku 1428. godine da mu se izradi *grb sa tri kule, realna slika grada Borača*. Vojvoda Radosav Pavlović naredio je Dubrovčanima da u njegovu grbu pri izradi izostave lik svetog Vlahu. Konačno napominjem kao dokaz stalnog vladanja kasnijih Radinovića-Pavlovića u Zemlji Pavlovića da se Pavao Jablanić spominje u dubrovačkom zapisu 4. marta 1380. godine.¹⁴²⁾

Knezovi i vojvode Zemlje Pavlovića rado su primali u gradu Boraču kod Mesića razne diplomate, trgovce, putnike iz Bosne, Ugarske, Dubrovnika i drugih latinskih gradova, pa, i ostalih krajeva svijeta jer su imali posebnu kancelariju sa više pisara srpskohrvatskog jezika, a po potrebi latinskog i talijanskog. Nema nikakve sumnje da je na Pavlovića dvoru bilo tumača i pisara za strane jezike, naročito za latinski i talijanski. Uz grad Borač, u Varošistu razvijala se obimna trgovina s raznim domaćim i stranim robama, naročito tekstilom iz Italije i Dubrovnika i staklenih proizvoda, te lijekova i liječničkih aparata. Po toj trgovini današnje ime Varošiste dobilo je svoj naziv. Treba da se naročito naglasi da u Varošistu postoji lokalitet Čiza za oznaku da se tu naplaćivala carina za uvezenu robu dok se za prolaznu robu nije naplaćivala carina. Tu je bila i neka crkva-ecclesia-tiza. Spomenuto sam da na tom mjestu u Varošistu ispod zidina grada Borača postoji grupa lijepo izrađenih stećaka raznih oblika. Naročito se ističu slijenjenci sa likom konjanika i zastave.

Na jednom oniskom kamenom slijenjaku urezan je ćirilski natpis u reljefu te spada u red značajnijih natpisa sa stećaka i kamenih križeva u Bosni i Hercegovini. Natpis je pisan ćirilicom, elegantnim slovima iz prve polovine 15. vijeka. Mislim potpuno sigurno da se natpis odnosi na feudalca Kojičevića s dvora vojvode Radosava Pavlovića. I danas u blizini Rogatice u istočnoj Bosni postoji selo Kojičevići, spomen na porijeklo feudalaca Kojičevića. Spomenik se nalazi u vrtu Ze-

maljskog muzeja u Sarajevu. S uže strane spomenika s natpisom je ukras dviju plastičnih ruku s izrađenim prstima i nad svakom rukom po jedan plastično izrađen lik kugle, jabuke, kao da se želi istaknuti da je pokojnik bio vješt u igri bacanja kamena s ramena. Ta je igra i danas omiljena u narodu, naročito po selima. Nikako ne mogu isključiti i jedno drugo tumačenje da se tu radi o liku jabuke kao znaka ljubavi, simbolika vrlo poznata u narodnim pjesmama. U početku natpisa spominje se Ozrin Kojičević, župan kneza i vojvode Pavla Radinovića, gospodara Borača-grada kod Mesića, Prače, Rogatice i Višegrada, sve do svoje pogibije ljeti 1415. godine. Kompozicija simbolike na stečku ne bi se mogla odnositi na nasilno ubistvo kneza Pavla Jablanića-Radinovića koji je, kako sam spomenuo, poginuo na Porenoj Poljani ispod grada Bobovca nešto prije 29. augusta 1415. godine. Na kraju natpisa iz Varošiste spominje se župan Ozrin Kojičević koji je ukopao vojvodu iz oblasti Zemlje Pavlovića. Tim se isključuje da je taj stećak kneza Pavla Jablanića-Radinovića iako je i župan Ozrin izgubio glavu. Jedan historijski vrlo važan podatak iz Dubrovnika spominje 7. aprila 1465. godine Stojisavu, udovicu bosanskog plemića pokojnog Radića Kojičevića. Zato je vrlo vjerovatno da je pomenuti natpis na stečku urezan prije te godine.¹⁴³⁾ Na dvoru vojvode Radosava Pavlovića i njegove porodice živjeli su dvorski činovnici i pisari. Naročito se ističe *borački knez*, neka vrsta palatina dvora poput onoga na dvoru bosanskih banova i kraljeva.

Vojvoda Radosav Pavlović izdao je povelju u gradu Boraču kod Mesića 24. aprila 1421. godine kojom je potvrdio ustupanje dijela Konavala koje je vojvoda Sandalj Hrančić s braćom, uz odobrenje svojih feudalaca, učinio Dubrovčanima. To je vojvoda Radosav ponovo istakao 7. aprila 1423. godine u istom gradu Boraču. U to vrijeme vojvoda Radosav Pavlović još nije prodao Dubrovčanima drugu polovinu Konavala s gradom Sokolom.

Nad trgov Pračom postoji grad Pavlovac i uz njega Bijelo Polje spomenuto u dubrovačkom zapisu 1427. godine. Tu je u blizini grad Novi u smislu podgrada kod Prače, spomenut 1423. godine. Još se i tada zadržao naziv Prača umjesto Pavlovac. Napominjem da je u Historijskom arhivu u Dubrovniku preostalo mnogo isprava i pisama izdatih u gradu Boraču kod Mesića ili su pisani u Dubrovniku upućeni vojvodama Pavlovićima u Borač. Na dvoru vojvoda Pavlovića bila je povećana kancelarija s brojnim pisarima različitih govora štokavskog dijalekta.¹⁴⁴⁾

Vojvoda Radosav Pavlović bogatije se trgujuci s Dubrovčanima i ubirajući razne carine na svome području od Konavala i Trebinja i Bobana od Popova polja do Dobruna kod Višegrada i, čak do Olova na Krivaji. Ulagao je svoje dragocjenosti i novac u Dubrovnik uz kamate od 5% i za to dobivao potvrde. To je učinio u gradu Boraču skupa sa ženom Teodorom (Todorom). Kad je vojvoda Radosav sa ženom Teodorom podigao svoj navac uloženi u Dubrovniku, napisao je u gradu Boraču potvrdu koju je sastavio pisar Ivan po zapovijedi vojvode Radosava i žene mu Teodore 19. augusta 1439. godine. Tada je pisar Ivan naglasio da je Borač *slavni grad knezova i vojvoda Pavlovića*. Stanovnici zemlje Pavlovića trgovali su s Dubrovnikom u većoj mjeri raznom robom tako da je neki trgovac iz Dubrovnika izveo iz grada Borača 35 tovara koga 1441. godine Radosav sa svojim činovnicima

¹⁴²⁾ Jos. Gelcich, *Libri Reformationum*, V, p. 26–27, 392–393; Vl. Škarić, *Župa i grad Borač u Bosni* (Prilozii II, Beograd 1922, 184–187); Đoko Mazalić, *Borač, bosanski dvor u srednjem vijeku*; Hazim Šabanović, *Bosanski pečati*, 132–133; Fr. Rački, *Notae Ioannis Lucii*, Starine JAZU XIII; Prilozii Orientalnog instituta u Sarajevu 1958/9, 65; Pavao Anđelić, *Srednjovjekovni pečati*, 48–54, Sarajevo 1970; isti, *Izveštaj o prorbom iskopavanju u srednjovjekovnom gradu Boraču* (Glasnik Zem. muzeja 1962, nova serija XVI); Nikola Jorga, *Notes*, II, p. 242, bilješka 2, 426, bilj. 1.

¹⁴³⁾ Đoko Mazalić, *Glasnik Zem. muzeja*, 1941, 31–91; Marko Vego, *Zbornik*, IV, br. 224, sa starijom literaturom; M. Dinčić, *Humska-trebinjska vlastela*, 94, bilj. 27.

¹⁴⁴⁾ Lj. Stojanović, o. c., I, brojevi 591, 599; Nikola Jorga, *Notes*, II, p. 237, 216.

trgovao je i sa srebrom i zlatom i to prodavao u Dubrovniku uz određenu cijenu. Kad je naručivao neke predmete iz Dubrovnika ali su mu ih radili dubrovački majstori, naglasio je da će on dati svoje zlatu i azurnu boju.

Naročito naglašavam da je na dvoru Jablanica-Radinovića-Pavlovića živio veliki broj bosanskih krstjana i gosta, članova bosanske crkve s didom na čelu. Pojedini krstjani, starci i gosti vršili su i diplomatsku službu kao pismeni ljudi i često putovali u Dubrovnik po poslovima svojih gospodara i bili prisutni pri sastavljanju raznih povelja i pisama. Tako je jedno vrijeme na dvoru Pavlovića boravio krstjanin Radin Butković koji se na dvoru hercega Stjepana Vukčića domogao naslova starac i kasnije gost. Vidi se da je bosanska crkva s didom na čelu bila dominantna u Zemlji Pavlovića kao samostalna, skizmatička crkva.

Pred kraj svoga života vojvoda Radosav izdao je još jedanput čirisku povelju Dubrovčanima i potvrdio im u gradu Borču slobodu trgovine po njegovoj zemlji, rusagu, ponekad nazvanoj državu. To je bilo u aprilu 1441. godine. Tako su postupali i nasljednici vojvode Radosava Pavlovića poslije 1441. godine i to knezovi: Ivanši, Petar i Nikola iako nisu bili sposobni za upravu kao njihov otac vojvoda Radosav. Ujak mladih knezova Pavlovića herceg Stjepan Vukčić-Kosača postepeno je otkimao pojedine posjede vojvode Pavlovića u današnjoj Hercegovini, Zeti i Raškoj. Tako su vojvode Pavlovići izgubili veliki dio očevine. Prvo su izgubili posjede u župi Trebinju i okolini, pa, kasnije i u istočnoj Bosni i u Polimlju.¹⁴⁹

Dubrovnici su održavali tijesne veze s nasljednicima vojvode Radosava Pavlovića te su, 15. jula 1454. godine, poslali svoje poslanike u grad Borač da im potvrdi Konavle i Vitalinu i stare povlastice o trgovini.¹⁵⁰

Osmanlije su i nadalje nadirali u Zemlju Pavlovića i zauzeli je u cjelini do 1463. godine, odakle su prodirali u Usoru i centralnu Bosnu, u neosvojene krajeve. Tako je islamizacija započeta u Zemlji Pavlovića na osnovi dobrovoljnog iako pojedinačnog pristupa.

Glavno mjesto na zapadu Zemlje Pavlovića bila je Prača u gornjem dijelu župe-knežine Prača gdje je bio glavni trg za razmjenu robe s domaćim i dubrovačkim trgovcima. Dubrovčani su na trgu Prači prodavali kolonijalnu robu, južno voće, ulje i tekstil dubrovačke i talijanske proizvodnje. Prvi put se Prača spominje 1336. godine i u njoj Juraj Hranislavić iz Ruždena u Prači. U Prači je bio trg za prodaju roblja domaćim i stranim trgovcima. Tako je Božidar Marković prodao Tonku Butiniću u Dubrovnik roblju¹⁵¹ po imenu Radosava Bugunović, za 29 perpera, i to 27. juna 1411. godine, dok je trgovac Vukašin Milanović iz Prače posudio izvjesni iznos novca u Dubrovniku 1447. godine da može razvijati trgovinu.

Parohija u Prači spominje se 1550. godine u potpisu venecijanskog poslanika Katarina Zena koji je preko Pala putovao u Carigrad da posjeti sultana i pregovara o nekim državnim poslovima.¹⁵²

Kad su Osmanlije osvojili područje Prače, započela je postepena islamizacija stanovnika, pojedinaca. To se može pratiti po historijskim zapisima iz Dubrovnika, jer su Dubrovčani održavali stalne veze s trgovcima na trgu Prače. Iz tih spisa vidi se jasno da kršćanski trgovci jednog i drugog obreda i članovi bosanske crkve

s didom na čelu putuju u Dubrovnik bez ikakve smetnje, uz plaćanje određenih carina. Među tim kršćanima bilo je i islamiziranih trgovaca iz reda zanatlija i ljudi koji su se stalno bavili trgovinom. To se može tačno pratiti po dužničkim knjigama iz Dubrovnika. U dužničkim knjigama se spominje 7. marta 1500. godine trgovac Radivoje Dobrašinić iz Prače, a dvije godine kasnije Milija Vukasović i Ratko Vukasović (1502. g.), sigurno bliski rođaci iz Prače. Vukelja Divić iz Prače trguje u Dubrovniku 1507. godine, a dvije godine kasnije, 30. oktobra 1509. godine Radoje Božidarović. Trgovac Ivan Rajković iz Prače posudio je izvjesni iznos novca u dubrovačkog trgovca 22. januara 1512. godine. Iz tih podataka može se s pravom zaključiti da je bilo raznih trgovaca na trgu u Prači.

O islamizaciji pomenutih trgovaca i raznih zanatlija u Prači navodim nekoliko primjera da dokažem kako je vjerska snofiljost u Bosni bila u prvim decenijama osmanske vladavine. To se vidi po raznim fermanima sultana i huđeta (odluka) pojedinih kadija s kraja 15. i u prvoj polovini 16. vijeka.

Spominje se Musliman Junuz Bogunović iz Prače 1. augusta 1524. godine, dok trgovac Vukašin Milanović iz Prače posuđuje novac u Dubrovniku 12. jula 1574. godine. Naročito naglašavam da je Vukašin stanovnik u Prači — habitator. Po nekim čestim zapisima u dubrovačkim knjigama iz 16. vijeka očito se vidi da su prvo trgovci i zanatlije primili islam kao stanovnici Prače i ostalih istočnobosanskih mjesta. Tako se iz kršćanske porodice Vukasovića iz Prače spominje Musliman Alija Vukasović 6. augusta 1509. godine i 17. augusta 1509. i 11. maja 1509. godine. Jusuf Marković iz Prače spominje se u dubrovačkim dužničkim knjigama 16. aprila 1513. godine, potomak stare kršćanske porodice Markovića iz Prače spomenute 1511. godine.¹⁵³ Uz to spominjem da su Osmanlije zatekli u istočnoj Bosni u gradovima i varošima jaku zanatsku i trgovačku djelatnost. Po zapisima o zanatlijama i trgovcima sa spomenom njihovih imena i prezimena može se odlično pratiti porijeklo pojedinih muslimanskih porodica, jer se redovno uz staro prezime dodaje vlastito muslimansko ime.¹⁵⁴ Promjena vlasti u bosanskoj državi nije se mnogo osjetila u dubrovačkim krugovima jer su dubrovački trgovci i diplomati redovno, bez straha, putovali po raznim krajevima Bosne i Hercegovine. Tako je bilo i u 16. vijeku kad je u Osmanskom Carstvu vladala velika zakonitost.

¹⁴⁹ HAD, *Debita notarie*, knj. 60, list 144; *Debita not.*, knj. 62, list 22 verso; knj. 65, list 114 (Vukelja Divić iz Prače 1507. g.); knj. 67, 144 verso; knj. 69, list 10.

¹⁵⁰ HAD, *Debita notarie*, knj. 76, list 114; knj. 23, list 70 verso, knj. 67, list 93, 96, 209; knj. 69, list 213; Marko Vego, *Bosanski trgovci i dubrovački finansijski u drugoj polovini 15. i u prvoj polovini 16. stoljeća* (Anali Historijskog instituta u Dubrovniku, izdanje JAZU, br. 15—16, 1979. g.), 53—68.

¹⁴⁹ Lj. Stojanović, o. c., I, br. 615 i br. 616.

¹⁵⁰ Lj. Stojanović, o. c., II, br. 728.

¹⁵¹ Jos. Gelcich, *Libri Reformationum*, V. p. 392—393; Vuk Vinaver, *Trgovina bosanskim robljem* (Anali Historijskog instituta u Dubrovniku 1953, 128); Dragutin Roller, *Dubrovački zanati u XVI/XVII vijeka*, 162. bilj. 15; Petar Matković, *Starine JAZU X*, 206.

DRUGI DIO

**BORBE ZA SAMOSTALNOST SREDNJOVJEKOVNE
BOSANSKE DRŽAVE — DRŽAVA — TERRITORIJ**

Povodom šeststogodišnjice proglašenja bosanske banovine za kraljevinu iz 1377. godine, prilažem ovaj već napisani rad da bar donekle osvjetlim dugi period borbe stanovnika Bosne i Hercegovine s banovima, kraljevima i feudalcima na čelu. Povodom toga mislim da rasvijetlim bez romanticizma neke bitne momente iz historije bosanske države, koji čine jednu državu nezavisnom.

Proglašenjem kraljevine Bosna i Hercegovina dobila je međunarodno priznanje na najvišem stepenu, tako da je i *formalno potvrđena njezina samostalnost, i to, u času krunisanja kralja Tvrtka I za srpskoga i bosanskog kralja*. Borbe stanovnika u Bosni i Hercegovini s vladarima i feudalcima na čelu, predstavnicima države, bile su dugotrajne s raznim peripetijama, s većom ili manjom srećom, dok se postigla samostalnost jedinstvene države Bosne i Hercegovine. Diplomacija je tu državu nazivala jednim imenom *Bosna, naprije banovinom, kasnije kraljevinom*.

Od prve pojave imena Bosna u historiji, to ime je stalno ostalo u klasnom društvu, bez obzira na povremeno prekrštavanje imena Bosna kao države u jedan novi naziv *Rama*, nastao na dvoru ugarskih kraljeva. Tu ne mislim ulaziti u pitanje da li je ime Bosna ilirskog, rimskog ili slovenskog porijekla, jer sam to već raspravio u prvom dijelu. Osvrnuću se kronološkim redom na pojavu samostalne Bosne u svojstvu pokrajine, centralne sile oko koje su se okupljale ostale oblasti i župe nastanjene Hrvatima i Srbima. Uzgredno napominjem da je ime Bosna postalo, kako sam spomenuo, još iza Karpata i da su ga slavenski stanovnici sa sobom donijeli u današnju centralnu Bosnu s centrom na području Visokog, zvanog Bosna.

Zbog toga će ovaj rad biti samo jedan kraći pregled o raznim fazama kroz koje je Bosna prolazila dok se оформila država Bosna sa svim obilježjima, neovisna od tuđinaca i grabežljivih domaćih feudalaca sa Balkanskog poluotoka. Radi boljeg razumijevanja postavljenog naslova u ovom radu biće od velike koristi da ukratko objasnim prve početke historije Bosne i glavne promjene u njoj. Zadatak nije nimalo jednostavan ni lagan iako su o ovom pitanju pisali mnogi ozbiljni i glasoviti domaći i strani historičari. Uprkos tome, preostalo je mnogo neriješenih pitanja i potpitanja. Svakim danom smo bliži istini zbog novih otkrića iz arhiva, s terena i jasnijeg sagledavanja historijskih izvora. Navodim važan činilac koji je djelovao da tuđinci nisu mogli da u Bosni i Hercegovini nađu sebi neko stalno uporište u politici i općoj kulturi narodnog karaktera. Od njih je preostalo jedino nekoliko kulturnih fenomena na objektima i spisima feudalaca iz Bosne i Hercegovine. Ovo se ponajviše odnosi na ugarske (mađarske) feodalce, s kraljem na čelu, koji su bili usko povezani sa zapadnom kulturom putem katoličke crkve. Ugarske kancelarije su dugo djelovale na bosanske kancelarije tako da se činovnički sastav bosanskih kancelarija poistovjeti s ugarskim (mađarskim). Ovo se naročito ogleda

u imenima knežina koje su Ugri (Mađari) nazivali *komitatima*, dok su Slaveni između sebe upotrebljavali svoj uobičajeni naziv *župa, kotar, oblast, kraj* i tako dalje.

Treba naročito imati u vidu činjenicu da se Bosna nalazila u centralnom dijelu Balkanskog poluotoka. Taj faktor bio je toliko jak i odlučan da ni tuđinske vojne snage sa Zapada i Istoka nisu ostavile neke veće i dublje tragove u kulturi i dijelom i u civilizaciji. *Nije slučajno da na području srednjovjekovne bosanske države nema kamenih nadgrobnih i ostalih spomenika kulture s natpisima na latinskom ili grčkom jeziku.* Ugarski utjecaj u pismenosti nije bio presudan, izuzimajući službeni latinski jezik u diplomaciji. Takav slučaj nije bio u ostalim južnoslavenskim zemljama smještenim uz Bizantiju ili zemlje u zapadnoj i sjevernoj Evropi. Skoro svi natpisi iz Bosne i Hercegovine urezani su *ćirilicom ili glagoljicom* osim dva latinska natpisa: jedan iz Rapovine kod Livna iz 9. vijeka, drugi iz varoši Vrhbosne iz 11—13. vijeka. Jedan grčki natpis iz 15. vijeka postoji na olovnoj ploči nađenoj u selu Hodbini kod Mostara, a napisan pod utjecajem istočne kršćanske crkve i njenih službenika. Ima još nekoliko zapisa na metalu s latinskim oslovljavanjem, i uz to na srpskohrvatskom, odnosno hrvatskosrpskom jeziku.

Utjecaj Latina — Romana iz Dalmacije učinio je da be preostao jedan latinski natpis na kamenu iz neke zgrade oko crkve Svetog Mihajla u Stonu u kojoj su freske, po mome mišljenju, iz doba velikog humskog kneza Miroslava iz druge polovine 12. vijeka. Latinski natpis iz Stona, po mome mišljenju a i još nekih drugih historičara umjetnosti, urezan je oko 927. godine. U natpisu se spominje biskup Roman.

Neki latinski i grčki zapisi porijeklom iz Bosne i Hercegovine nalaze se u pečatima i na novcu raznih vrsta. Često je uz legendu u sredini ili na rubovima novca i pečata napisan latinski ili grčki tekst i uz to dođan zapis na hrvatskosrpskom jeziku, i to većim dijelom u skraćenicama. Poznati su pečati od voska i metala dok su pečatni prstenovi izrađivani u Bosni i Hercegovini ili u Dubrovniku itd. Sve to odražava narodnu kulturu. Ipak su se naši banovi i kraljevi i ostali feudalci morali držati međunarodne diplomacije u pisanju povelja i uđaranju ili vješanju pečata od voska ili suhih pečata na papiru s latinskim natpisima. Tako je bilo na svim evropskim i azijskim feudalnim kancelarijama. Kad imamo to u vidu, neće nam biti teško razumjeti uspješne borbe naših naroda u Bosni i Hercegovini protiv tuđinaca.

Postanak imena Rama i upotreba naslova "kralj Rame ili Bosne"

Do danas se nije riješilo pitanje zašto su ugarski kraljevi u svojim ispravama na latinskom jeziku uzeli naslov "rex Rame seu Bosne", u našem prijevodu "kralj Rama ili Bosne". S druge strane, treba pokušati riješiti etimološko značenje riječi Rama. Ovo pitanje je vrlo važno za objašnjenje odnosa mađarskih (ugarskih) kraljeva prema državi Bosni u svojim prvim začetima svoga oformljavanja. O tom pitanju ovisi rješenje suvereniteta ugarskih (mađarskih) kraljeva nad Bosnom u značenju povremene dominacije nad Bosnom ili proste pretenzije nad njom.

U početku želim da naročito naglasim da su skoro svi ugarski (mađarski) vladari — kraljevi u zvaničnim spisima nosili naslov "Rex Rame" uz ostale kraljevske naslove. Obično se svi vladari oslovljavaju imenom svoje matične zemlje, zatim i

imenima zemalja naknadno osvojenih i pripojenih. Oni su obično odražavali redoslijed, tako da su spominjali osvojene ili mirazom stečene zemlje držeći se vremena u kome su došli do posjeda tih zemalja: pokrajina, župa, oblasti i država. Ovaj redoslijed u ugarskim (mađarskim) naslovima pojedinih kraljeva i bosanskih banova i kraljeva je vrlo važan jer se po njemu jasno, gotovo uvijek, nazire prvenstvo zauzetih krajeva. Oslovljavanje pojedinih vladara ugarskog dvora trajalo je vrlo dugo, pa, i onda, kad ti vladari nisu vladali nekom zemljom, državom.

Oslovljavanje bosanskih banova i kraljeva ukazuje na činjenicu da su se oko centralne Bosne okupljale postepeno pojedine susjedne oblasti i važnije župe. Kad bosanski ban ili kralj kaže u nekoj ispravi da je gospodar sve Bosne, to znači da se po tim imenom ima razumjeti veći broj oblasti i župa s posebnim imenima. Bosanski vladari naročito su vodili računa da pri izdavanju isprava na hrvatskosrpskom jeziku ili latinskom spomenu sve svoje glavne zemlje-oblasti i njihove predstavnike. To su *bosanski banovi i kraljevi morali raditi* jer je bosanska država, kao što ćemo vidjeti, izborna banovina i kraljevina. Bosanski vladar morao je uz to spomenuti i svoju rodbinu, iako to nije bilo redovno. Na odluci bosanskog sabora ovisi izbor kralja i mnogih diplomatskih poslovi. O tome se u administraciji strogo vodilo računa, što se vidi po mnogim dubrovačkim diplomatskim spisima.

Pokušaću da riješim, bar približno, postanak imena Rama koje se poistovjećuje u oslovljavanju ugarskih kraljeva s imenom države Bosna.

Tu nejasnu, i do sada, neobjašnjenu činjenicu nije niko pozitivno riješio niti je dao bar uvjerljive dokaze o tome. Tako je taj problem ostao i nadalje neriješen. Da dođem do jednog vjerovatnijeg i prihvatljivijeg rješenja nego što su ga pružili naučnoj javnosti stariji, prethodni historičari od pera, uzimam u obzir, pri dokazivanju moga mišljenja, čitavu situaciju o historijskoj pojavi imena Rama o kome ovisi i rješenje čitavog problema.

Poči ću prvo od korijenskog postanka imena Rama da bi smo se približili istini. Na ovu polaznu tačku nisu se bazirali moji prethodnici osim dra Petra Skoka, ali i on, s druge baze. Prvo treba da potražim u historijskim izvorima da li iko drugi u Evropi upotrebljava ime Rama za oznaku Bosne, bilo pokrajine bilo države, osim mađarskih (ugarskih) kraljevskih kancelarija i ostalih s feudalnih ugarskih (mađarskih) dvorova. Naročito ću se zadržati i prvenstveno na upotrebi imena Rama umjesto Bosna za oznaku države u diplomatskim ugarskim (mađarskim) i zapadnoevropskim spisima, pisanim po ugledu ugarskih kancelarija.

Prvi jasan podatak o postojanju pokrajine Bosna donosi bizantijski car Konstantin Porfirogenet iz prve polovine 10. vijeka. Car-pisac Konstantin Porfirogenet nam je opisao Bosnu i nazvao je *Zemljica Bosna* u kojoj je istakao samo dva utvrđenja: *Kateru i Desnek*. Mislim da je riječ Katera kako sam spomenuo, nastala od grčke općenite riječi *kastron* za oznaku svakog utvrđenja. To bi u našem jeziku označavalo *gradac, grad* sa zidovima oko njega. Prepisivač je u grčkom jeziku umjesto *Kastera, Kastron* napisao *Katera* kao što je slučaj s gradom Kotorom u Kotorском zalivu. Isti pisac je Kotor nazvao *DeKatera*. Zbog sličnosti grčke riječi Katera moji prethodnici su tražili to utvrđenje u današnjem Kotorcu kod lida gdje nema nikakvih značajnih ostataka iz srednjeg vijeka. S druge strane, Kotorac kod lida nije uopće riječ grčkog porijekla nego čisto slavenskog. Grčka riječ Katera ili Kastron direktno nas vodi na Vratnik na Bijelu Tabiju u srednjovjekovnoj Vrhbosni, današnjem Sarajevu gdje su pronađeni ostaci materijalne kulture iz srednjeg vijeka.

Drugi grad-utvrda Bosne bio je Desnek koga su učenjaci, pa nekad i ja, tražili na raznim mjestima stavljajući ga čak u Teševu kod Sutjeske u Bosni, blizu Vareša i Kaknja. Mislim da riječ Desnek treba rastaviti na dva dijela: Desne i Kastorn. Pisac Konstantin Porfirogenet želio je da naglasi da su Desne utvrda, neki gradac gdje je smještena vojska. Poznato je da su ilirski Desitijski živjeli na području centralne Bosne s centrom u Visokom i u Brezi. Zato i Desne treba potražiti u Brezi ili Visokom s ostacima prahistorijske kulture. Vrlo je važna činjenica da car Konstantin Porfirogenet nije poznavao neku zemlju ni grad Ramu za oznaku pokrajine Bosne u 10. vijeku. Da je takav naziv postojao u to doba, car-pisac Konstantin ne bi propustio da ga spomene i upotrijebi, jer je to mogao doznati od svojih vojnih zapovjednika koji su živjeli u Bosni.

Ljetopis popa Dukljanina iz 12. vijeka poznaje zemlju Bosnu u svojstvu administrativne jedinice i posebno župu Ramu koja je u ranom srednjem vijeku pripadala oblasti Podgorja. Pop Dukljanin nije nikad upotrijebio izraz *Rama* za oznaku Bosne. Kad je dukljanski kralj Bodin zauzeo Bosnu krajem 11. vijeka, postavio je u Bosnu kneza Stefana, domaćeg feudalca. Kralj Bodin nije poznavao dva imena za oznaku pokrajine Bosna, nego samo jedno — Bosna.¹⁾

Poznato je da su ugarski kraljevi došli u posjed kraljevine Hrvatske i Slavonije 1102. godine, tako da im se otvorio put za dalje osvajanje susjednih pokrajina i župa naročito Bosne. Sigurno se zna da se Donja Panonija, kasnija Donja Slavonija, prostirala do nekih dijelova današnje Bosne do druge polovine 14. vijeka. Proces sužavanja Donje Slavonije počeo je od kraja 12. vijeka. Zato je i osvajanje centralne Bosne od bilo koga lako uslijedilo od južne granice Donje Slavonije iz pravca Zavidovića. Tako je novi okupator započeo centralnu Bosnu i dao joj svoje ime Rama, umjesto Bosna. Tu se radi o ugarskim kraljevima iz Budima. Vidjećemo, doduše, da se ponekad ugarski kralji oslovljavaju kraljem Rame ili Bosne da tim dokaže da je to za njega jedini pojam za oznaku države Bosna. Takvo oslovljavanje ugarskih kraljeva ostalo je do dolaska Osmanlija u Bosnu i Hercegovinu, i njihovog stalnog naseljavanja 1463—1481. godine.

Raniji historičari, na osnovu isprave Bele II Slijepog iz 1138. godine, doznali su da se upravo Bela II Slijepi nazivao *kraljem Rame*. Neki falsifikatori prije te godine ne mogu biti nikakav dokaz o problemu imena Rama. Naši historičari željeli su da riješe problem odakle je došlo ime Rama umjesto imena Bosna. Ugarski kralj Bela II Slijepi dodijelio je vojvodstvo Bosnu sinu Vladislavu 1138. godine. To vojvodstvo nije Bela II Slijepi nazvao Ramom, što bi značilo da je naziv "kralj Rama" jedan širi i kasniji pojam, nego što je pojam centralne Bosne. Tada je ugarski kralj u taj pojam obuhvatio osim centralne Bosne i župe: Ramu, Neretvu i Uskoplje oko Vrbasa. Tako je kraljević Ladislav samo udjelni knez na području centralne Bosne. Takav slučaj zbio se i u Humskoj zemlji iz 1190. godine kad je iz velikog humskog kneza Miroslava vladao knez Rastko Nemanjić. Barski nadbiskup je uz pomoć pape, podredio bosansku katoličku biskupiju mitropoliji u Baru 1089. godine, pa je nije nazvao ramskom nego bosanskom.²⁾

¹⁾ Fr. Rački, *DOCUMENTA*, p. 407; Ferdo Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, Beograd — Zagreb 1928, 399, 316. *Pop Dukljanin* veli za kralja Bodina: "Deinde cepit Bosnam, possuitque ibi Stephano kniezm", str. 360—361; Marko Vego, časopis "Pregled" br. 1 (Januar) 1972, Sarajevo; Iv. Krbeš, *Suverenitet, JAZU*, knj. 334, 7—112. Ivan Beuić, *Još o problemu feudalnih država u Južnoj Slaviji*, Institut za hrvatsku povijest, Radovi br. 8, 65—161.

²⁾ Eusebij Fermentzin, *Acta Bosnac*, p. 2; Gr. Fejer, *Codex diplomaticus Hungariae* II, p. 85; Ivan Kukuljević, *Codex diplomaticus II*, p. 30—31. Ugarski kralj uzeo je prvi put naslov "rex Ramae".

Ferdo Šišić pokušao je da odgovori na pitanje postanka naslova "kralj Rama" u upotrebi na dvoru ugarskih kraljeva i naveo je dokaz da je ugarska kancelarija po riječi Rami, pritoči Neretve, tim imenom nazivala svu Bosnu. To mišljenje nema osnovu u razmatranju postojećeg problema jer je rijeka Bosna velika i poznata stranim diplomatima i putnicima negoli mala rijeka Rama.

Zato se dao na posao naš najbolji filolog Petar Skok i smatrao je da ime Rama vjerojatno od uvećane slavenske riječi *hrapina* potekle od naziva hram u značenju kuća. Kao ime mjesto Ram nalazi se na Dunavu kod Nove Palanke gdje su Slaveni u 5. i 6. vijeku prekrstili rimsko utvrđenje Literatu u Hram, danas Ram. Ni ovo mišljenje ne može zadovoljiti našu nauku. U ranom srednjem vijeku do pojave Ugra župa Rama nije pripadala Bosni nego širokom području Podgorja kao najzapadnija granica te oblasti. Jedini pop Dukljanin poznaje župu Rama kojoj porijeklo ni on ne zna. Sigurno ju je pronašao u nekoj staroj hronici iz 10. vijeka potekloj iz toga područja od Duvna do Neretve, odnosno Jadrana.

S pomenutim rješenjima nije bio zadovoljan dr. Vladimir Ćorović pa je potražio drugo rješenje. Ističe slijedeće razloge: "Međutim, mi ne znamo kako su Mađari došli od tog, da, dobivši pod svoju vrhovnu vlast tu župu, njeno ime uzmu za celu Bosnu ili ga pretpostave imenu Bosne. Meni izgleda da su to mogli ponajprije učiniti s toga, što je župa Rama možda prva dobila njihovu vrhovnu vlast. A do nje su Mađari došli sa jugozapada, pošto su primili Dalmaciju i Hrvatsku, idući sa linije Cetine na Duvno i dalje prema unutrašnjosti. Da su išli sa zapada i sjevera naišli bi pre na druge župe, ne manje važne od Rame. Stoga mišljenje Julija Pauleara, da su Mađari pre podredili Bosnu pa onda Ramu, ne izgleda nimalo verovatno."³⁾

Čini mi se da dr. Vladimir Ćorović nije vodio računa o prostoru koji je zauzimala Donja Panonija ili Donja Slavonija koja je sigurno bar od 1102. godine bila pod vlašću ugarskih kralja Kolomana i njegovih nasljednika. Treba polaziti od toga da je prirodne upadati s vojskom od Zavidovića prema centralnoj Bosni nego s juga u Ramu gdje je trebalo prebroditi mnogo planina koje okružuju župu Ramu. Iz tih razloga tražim rješenje na drugoj strani, i to u rješavanju pitanja značenja imena Rama i pojma Zemlja Rama koji je bio poznat i popu Dukljaninu u njegovo doba na osnovu starijih kronika. Bilo je mnogo primjera da su pisci i kroničari prevodili pojedine mjesne nazive sa slavenskog na klasične jezike ili obratno. Tako je pop Dukljanin Podgorje preveo latinskom riječju *Submontana*. Zato je, po mome mišljenju, ime Rama nastalo od bogatstva bakra i ostalih ruda na području Rame i bliže okolice. Riječ *rame*, *ramus* je romanska riječ koja se

1138. godine (Farlati, *Illyricum sacrum* III, p. 173, Mleci 1735; T. Smičiklas, *Codex dipl.* II, p. 47. Ugarski kralj Bela II spominje da je dao svomu sinu Ladislavu "hosenensem ducatum" u saboru u Ostrogonu. Sve su prethodne starije povelje sa spomenom "rex Ramae" falsifikati (Fr. Šišić, *Priručnik*, Zagreb 1914, 581, 583—584). Nije sigurno da li je ugarski kralj Bela II dobio Bosnu putem miraza od Bele Uroka zbog udaje kćerke mu Helene (Vjekoslav Karić, *Povijest Bosne*, 47, bilješka 10).

³⁾ Marko Vego, časopis "Pregled" br. 2, Sarajevo 1976; Fr. Šišić, *Povijest Hrvata*, Zagreb 1925, 224, 498, bilj. 2; Petar Skok, *Slavenski i romanski na jadranskim otocima*, 46, Zagreb 1950; Vladimir Ćorović, *Glas SKA* 167, 18—19; Mihailo Đinđić, *Historija naroda Jugoslavije* I, 502, bilj. 1, Zagreb 1953, bez određenog mišljenja; Dominik Mandić, *Bosna i Hercegovina, povijesno-krišćanska istraživanja* I, 331—332, Kikinda 1960. Mandić smatra da naslov "kralj Rama" nema nikakve veze s Bosnom jer je Rama došla tobože pod Hrvatsku tek 1137. g. i time pod Ugarsku. To mišljenje nema nikakve podloge u izvorima od vrijednosti nego jedino u falsifikatima; Vj. Karić, *Povijest Hrvata*, sv. 1, 157; Nada Klačić, *Prilozi Instituta za istoriju Bosne i Hercegovine*, XIV—XV, 17—77, Sarajevo 1978, rad vrijedan pažnje.

stalno upotrebljava u srednjem vijeku za oznaku bosanskog i srpskog bakra. Kad se prvi put upotrijebilo to ime za oznaku župe Rama, nije jasno. Ipak se može doista sigurno utvrditi da je to ime nastalo prije polovine 10. vijeka ili upravo u vrijeme pisanja hronike s epismom župe Rama. Srednjovjekovni Latini upotrebljavaju stalno riječ *rame*, *ramen*, *ramus* za oznaku bakra umjesto latinske riječi *cuprum* istog značenja.⁷⁾

Potražio sam slično ili istovjetno ime u spisima u Dalmaciji i Veneciji pa sam pronašao stalan izraz *rame*, *ramus* za oznaku bakra. Upravo utjecaj Romana iz Dalmacije stvorio je ime Rama za oznaku *Bakrene zemlje i raznim rudama bogati kraj*. Budući da je bakar bio na velikoj cijeni u tadašnjem svijetu, to bogatstvo bakra i ostalih ruda pridonijelo je da se ta župa oko rječice Rame prvo prozove Ramom, a poslije i rječica Rama ili obratno. Ne može se potpuno isključiti ni utjecaj Rimljana koji su se hvalili kako su eksploatisali rudnike u rimskoj pokrajini Dalmaciji u koju je spadala i župa Rama. Bez obzira na sve to ime Rama je romanjskog porijekla nastalo od riječi *rame* ili *ramus*.

Potražio sam slično ime na području Albanaca pa sam pronašao jedno brdo kod Skadra s nazivom *Rhamnustium*, vjerovatno grčka riječ *ramnos* u značenju *gigot* što nema veze s nazivom bogate rudarske zemlje Rama — Bosne.⁸⁾

Poznato je da je u staro doba svaka vrsta ruda bila dragocjena: od bakra, srebra, zlata, cinobara do željeza. Na području Rame ima nalazišta bakra i željeza. Tako je u prahistorijskom naselju Varvara kod Prozora u Rami pronađeno predmeta svakodnevne upotrebe od bronzine i bakra. Nema sumnje da su bakar i željezo stari Iliri iskorištavali upravo na području centralne Bosne i Rame. Ruda razne vrste, naročito bakra, ima na Zec-planini, Radovanu, Sebešiću, Slatini na ušću Rame. Geolozi je poznato da su bogata nalazišta bakra i ostalih ruda upravo u starijim planinama paleozoika. To su srednjobosanske skriljaste planine. Istraživači su zabilježili da u Grabovici kod Rame, Stuparima i Orlovcu na Prenju ima limonita pomiješanog s bakrom i u Trn-potoku na desnoj obali Neretve.⁹⁾ Po obilju bakra i ostalih ruda župa Rama je dobila svoje ime oslanjajući se na riječ *rame* i *ramus*.

Ovo je razlog da je po analogiji ugarska dvorska kancelarija uzela ime Rama za oznaku Bosne bez obzira da je to uslijedilo na poticaj starog imena župe Rama ili su se mađarski kraljevi htjeli pohvaliti kako su osvojili *bogatu rudarsku zemlju* — pokrajinu u kojoj je glavni artikal bakar i srebro za čim su žudjeli ugarski kraljevi. Izraz Rama za oznaku bosanske države su stalno upotrebljavale jedino ugarske dvorske kancelarije i strani suvereni pod utjecajem ugarske kancelarije kao što je bio slučaj s papskom kancelarijom koja je bila stalno u vezi sa kancelarijom ugarskih kraljeva. Ugarski kraljevi su se rado kitili naslovom "*kralj Rama*" bez obzira što je ta titula najčešće bila prazno slovo na papiru.

Napomenuo sam da su se pojedina mjesta, pokrajine nazivale po prirodnom obilježju kraja ili po imenu rijeka ili imenu nekog naroda. Da bih osvijetlio postanak imena Rama, navešću ime franjevačke provincije Bosna Srebrna za oznaku čitave Bosne gdje franjevci žive. Ovdje se pod tim izrazom razumijeva bosanska država po kojoj su razasuti franjevački samostani i župe. Srebrnica kod Drine je bila od starine poznata zbog bogatstva ruda srebra i olova. Tu su u Srebrenici franjevci imali svoj samostan pa su i franjevci zbog poznate Srebrnice u svijetu prozvali svoju provinciju *kao administrativnu jedinicu Bosna Srebrna*.

Kao dopunu ovom izlaganju želim dodati da je čišćenje bakra u Dubrovniku bilo 1318. godine. Ovdje se radi o uvezenom bakru iz Bosne i Srbije o čemu izvori često pišu. Dubrovčani izričito spominju čišćenje bakra u Dubrovniku s imenom rude *rame* ili *ramus*. Dubrovčani su izvozili bakar u Veneciju i ostale talijanske gradove. Postojali su posebni činovnici koji su rukovodili čišćenjem i trgovinom bakrom. Poseban prostor za čuvanje bakra se zvao *get za bakar*. U Mlecima se spominje *get bakra* 1334. godine kao i bakar iz Dubrovnika. Tako se spominje 1375. godine dubrovački trgovac Bogavac Pribojević-Okrugli kako se putujući na Dubrovčanima Brajana Nenadića da mu je uzeo neka rudarska mjesta u Crnuč kod Drine gdje je pronašao *dobru rudu bakra i srebra*. Službena venecijanska kancelarija je stalno upotrebljavala riječ *rama* za oznaku bakra.¹⁰⁾

Dubrovčani su odvezli svojim lađama čitavi brod bakra 1417. godine i uputili ga u Ankonu. Sigurno se radi o bosanskom i srpskom bakru. Dubrovčani su dobili dozvolu od aragonskog kralja Ferdinanda 1469. godine da bez carina izvoze bakar u Napuljsko Kraljevstvo.¹¹⁾

Dubrovčani su sklopili s banom Bosne Kulinom ugovor, 29. avgusta 1189. godine, o slobodnoj trgovini Dubrovčana s Bosnom. Nema sumnje da u listi trgovine nije metal razne vrste bio predmet prodaje i kupovine.¹²⁾ Tako je sin Kulina bana 1203. godine dao garanciju ugarskom kralju Emeriku da će biti vjeran, po mome mišljenju, odredbama iz Bilina Polja kod Visokog, da će platiti kaznu od 1000 maraka u srebru u slučaju nevjernosti, što iznosi oko 217 kilograma. Po tome se vidi da su ugarski vladari znali da je Bosna bogata rudnim blagom koje su željeli stalno iskorištavati.

Stjepan II Kotromanić, ban Bosne, izdao je pismo Trogiranima u oktobru 1339. godine kojim je dozvolio trogirskim trgovcima da slobodno mogu izvoziti iz Bosne razne rude: zlato, srebro, bakar i druge metale, uz ostalu robu koju Bosna izvozi. U dubrovačkim knjigama pritužaba od 5. maja 1460. godine navodi se kako se putujući pred dubrovačkim knezom Priborom Radosavić da su mu ukrali u dućanu u varoši Konjicu na Neretvi *jedan zar (oko 450) bakra i nešto ulja*, i to pri povratku iz Bosne.¹³⁾ Iz ovih podataka se može zaključiti zbog čega su ugarski

⁷⁾ S. Ljubić, *Latine* V, p. 435; Fr. Rački, *Documenta*, p. 181; Jorjo Tadić, *Pisma i uputstva I*, Beograd 1935, br. 294. U zapisu se navodi: "... bona ruda d'argenti e de rame ...". S. Ljubić, *Latine* IV, p. 54; Antonino Bartol, o. c., p. 534.

⁸⁾ Nikola Jorga, *Notes II*, p. 161; S. Ljubić, *Latine* V, p. 452 (21. jula 1469. g.)

⁹⁾ Lj. Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma I*, br. 3.

¹⁰⁾ T. Smitičkas, *Cod. dipl.* X, br. 347. U banovu pismu se navodi da Trogirani mogu biti sigurni "cum omnibus auri, argenti, cupri et cuiuslibet metalli ...". Za oznaku bakra pisan bana Stjepana II Kotromanića upotrijebio je moderni izraz *cuprum* umjesto romanskog *rame* ili *ramus*. Arhiv u Dubrovniku, *Lamenta de foris*, knj. 34, list 45, verso, 5. v. 1460. Tu se spominje "una mensura stari de rame" optjačkana "sub in Cona (Konjic)", i to u dućanu "ad apothecam". Fr. Ljubić, *Ljetopis popa Đukljanina*, p. 327.

¹⁾ J. Šilić, *Ljetopis*, p. 327.

²⁾ Anton Mayer, *Die Sprache der alten Illyrier*, Band I, Wien 1957, S. 284; dr. Veingard, *Albanische-deutsche* ... Wörterbuch, Leipzig 1914, S. 73. Pisac donosi latinsku riječ *aeramen* za oznaku bakra. Često se u srednjem vijeku upotrebljavaju riječi *ramen-ramus* za oznaku bakra, staroslavenski *ram'n* (F. Miklošić, *Lexicon*, p. 783).

³⁾ Ivan Jukić, *Putopis i istorijsko-etnografski radovi*, izdanje "Svjetlost", Sarajevo 1953, 141; Vl. Skarić, *Glasnik Zem. muzeja*, Sarajevo 1935, 23, 25; Fr. Kaczer, *Geologia Bosne i Hercegovine*, sv. I, 140, Sarajevo 1926; Bartol Antonino, *Glossarium infimae latinitatis regni Hungariae*, Lipsiae 1901, sub voce *rame*; M. Ramović, *Friedrich Kutzler i njegovo doba*, Sarajevo 1975, 80.

kraljevi uzeli u svoju titulu ime Rama umjesto Bosna. Narod u Bosni sa svojim feudalcima nije nikad priznao taj naslov nego se stalno služio svojim imenom Bosna. Time su Bosanci htjeli da dokažu da nisu saglasni ni s okupacijom ugarskih kraljeva i hercega i uplitanjem u bosansku politiku i ekonomiku.

Razlikovanje pojma župe Rama od pojma države-zemlje Rama

Diplomatski spisi bosanskih, ugarskih i stranih kancelarija stalno su razlikovali župu Ramu (općinu) od imena Rama za oznaku države Bosna. Za njih su to dva različita pojma, geografska i administrativna. Pop Dukljanin izričito je spomenuo župu Ramu za razliku od imena pokrajine Bosna, jer je vrlo dobro poznavao geografiju i diplomatiku. Svi bosanski banovi od bana Boriča do proglašenja Bosne za kraljevinu 1377. godine stalno su, bez ikakva izuzetka, upotrebljavali naziv *ban Bosne*, *bosanski ban*, *bosanski vojvoda*, *bosanski knez*, *bosanski gospodin*, *nikad naziv ramski*. To je očiti i nepobitni dokaz da je naslov "kralj Rama" isključivo izraz ugarske kancelarije na kraljevskom dvoru, iako tada, *pravno*, Bosna nije bila kraljevina.

Bizantijski car Manojlo Komnen osvojio je Bosnu, Dalmaciju, Zetu, Srbiju, a Srem još 1155. godine, te se nazvao carem¹³ Romana, sebastom dalmatinskim, ugarskim, bosanskim, srpskim i zetskim. O tome nas je obavijestio carski pisac u Carigradu Cinam (Kinam) u 12. vijeku. Cinam (Kinam) je izričito naglasio da je car Manojlo osvojio 57 dalmatinskih gradova među kojima je bilo i bosanskih.¹⁴ Tu se jasno razabire i očituje da car Manojlo Komnen nije preuzeo postojeći ugarski naziv "kralj Rama", nego domaći izraz *Bosanski-bostnikus*. To je vrlo važan dokaz da su ugarski kraljevi kad su osvojili vojvodstvo Bosnu u svojim kancelarijama, svojom inicijativom, stvorili naslov "kralj Rama". Taj naziv bizantijski carevi nisu nikad priznavali.

Ugarske kancelarije, kao što sam spomenuo, jasno razlikuju župu Ramu od države Rama ili Bosna. To se naročito ističe u autentičnoj ispravi hercega Andrije Arpadovića od 6. maja 1198. godine, izdatoj u Zadru na latinskom jeziku, kad se navodi da je herceg Andrija, sin Bele III, osvojio vojnom silom Humsku zemlju nakon pobjede u Raškoj.¹⁵ Iz te isprave-povelje razabire se da je župa Rama do toga vremena bila u rukama Ugra i njihova kralja. Herceg Andrija naziva se u toj ispravi "božijom milošću vojvoda Dalmacije, Rame i Huma". Po tome oslovljavanju vidi se da je župa Rama bila pod vlašću ugarskog kralja prije osvajanja Huma. Herceg Andrija tada nije spominjao *državu Ramu* ni vladarski naslov "kralj Rama" jer je to zadržano za ugarskog kralja u svojstvu Andrijinog suverena.

Ugarski kralj Bela IV napisao je krajem oktobra 1244. godine kako je nekad herceg Koloman vodio krstaški rat protiv tobožnjih patarena u Bosni i u zemlji Ramu.¹⁶ Tu se izričito razlikuje župa Rama od Bosne gdje su se pristalice bosanske

crkve s didom na čelu borile protiv nasilja i osvajanja ugarskog kralja, sve uz pomoć domaće vlastele i kmetova. Ta borba bila je upravo u doba bosanskog bana Matije Ninoslava koji se često kolebao između tadašnjih političkih sila: pape, ugarskog kralja Bele IV i svoga bosanskog plemstva. To je bilo sve u stilu vojnog pritiska ugarske vojske, pod rukovodstvom hercega Kolomana.

Poštivanje stanovnika župe Rame i odbrane njezina područja uslijedilo je jedino od bosanskog bana Stjepana II Kotromanića i brata mu kneza Vladislava, što se vidi iz povelje bana Bosne Stjepana II Kotromanića izdatoj ćirilicom u korist kneza Grgura Stipančića Hrvatinca kojom mu daje pet sela na poklon. Među svjedocima te povelje — nalazio se knez Ostoja Pribojević s braćom iz župe Rame i knez Vuk Vučković iz bosanske župe Neretve, za razliku od humske Neretve. U ovoj povelji je ban Stjepan II Kotromanić naglasio da mu se država prostire od rijeke Cetine do Drine, od rijeke Save do mora. Ovu ispravu je ban Stjepan II Kotromanić napisao, po mome mišljenju, tek poslije 1324. godine, kad je imao u svojoj vlasti Neretvansku krajinu i Humsku zemlju.¹⁷ Kad je ban Stjepan II izdao tu povelju, nije pitao za dozvolu ugarskog kralja iz Budima, jer se smatrao samostalnim gospodarom Bosne i ostalih pripojenih oblasti i župa.

O samostalnosti bosanske države s banom Stjepanom II Kotromanićem na čelu ima više dokaza koji su vrijedni spomena. Kad je ban Stjepan II Kotromanić bio u varoši Srebrniku kod Tuzle, izdao je povelju pisanu ćirilicom 15. februara 1333. godine i njome garantovao Dubrovčanima sve posjede na poluotoku Pelješcu sa Stonom na čelu. Tada se ban Stjepan II oslovio da je *gospodin Stefan po milosti božijoj ban Bosni, Usori, Soli i gospodin Humske zemlje*. Ovakvo se oslovljavanje jedino samostalnim vladarima. Ovdje ban Stjepan II slobodno raspolaže svojim državnim posjedima i darivao ih je *po slobodnoj volji u dogovoru sa svojim plemstvom i svojim rodom*. Dubrovčani su ovom ispravom, na kojoj su njihovi potpisi, dokazali da je Bosna samostalna država ne pitajući za dozvolu ugarskog kralja Karla I Roberta u Budimu.

Ovakvo je postupio i papa Klement VI u svome pismu bosanskom banu Stjepanu II Kotromaniću 1. oktobra 1344. godine. Papa je u ovom pismu oslovio bosanskog bana *plemenitim mužem Stefanom, banom bosanskim*, i zamolio ga da dozvoli makarskom biskupu Valentinu da se povрати u svoju biskupiju u Makarsku i od svojih vjernika pobire desetinu da bi mogao pristojnije živjeti. Papa Klement VI je naročito naglasio da se makarski biskupiji nalazi u *zemlji podložnoj banu Bosni*. Ovim je papa javno priznao da je Bosna samostalna država i da joj je u to doba pripadala i Neretvanska krajina pod vlašću novog gospodara Stjepana II Kotromanića još od 1324. godine.

Kad je bosanski ban Stjepan II Kotromanić više ojačao i osnažio i učvrstio granice bosanske države, još se dalje udaljavao od ugarske vlasti te je samostalno došao u grad Knin s vojskom i svojim plemićima i izdao latinsku povelju u junu 1345. godine koja se ticala ugovora s cetinskim knezom Ivanom Nelipićem i njegovom majkom. Tada se ban Stjepan II u povelji oslovio "milošću božijom ban Bosne i zemalja: Usore, Soli, Donjih kraja, Rame i čitavog Huma knez i gospodin".

¹³ Sasinek Fr., *Dejiny kralovstva uhorskeho* I, nota 3 (V). Klaič, *Poviest Bosne*, 53, bilj. 25).

¹⁴ Ugarski herceg Andrija izdao je ispravu na latinskom jeziku 6. maja 1198. godine u Zadru i naglasio, napisao, da je humski vojvoda "post habitam tam Chumie, quam Rame laudabilem victoriam". (T. Smičiklas, *Cod. dipl. II*, 308—309; I. Kukuljević, *Cod. dipl. II*, 30; E. Fermentzin, *Acta Bosnie*, p. 5). Iz ovog Andrijinog spisa dade se zaključiti da humski knez Miroslav nije bio živ 1198. godine dok je herceg Andrija bez otpora zauzeo Humsku zemlju (Hum).

¹⁵ Wenzel, *Cod. Arpad. continuatus* VIII, p. 167; T. Smičiklas, *Cod. diplomaticus*, IV, p. 252.

¹⁶ Lj. Thallóczy, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Sarajevo 1906, 400—407.

Iz ove povelje se jasno razabire da je župa Rama različita od centralne Bosne, starog bosanskog vojvodstva i banovine oko koje su se okupljali ostali krajevi.¹⁵⁾

Banska kancelarija bana Tvrtka vrlo dobro razlikuje župu Ramu od pojma države i pokrajine Bosna. Ovo se lijepo može vidjeti po sadržini isprave bana Tvrtka izdate u augustu 1366. godine u gradu Prozoru, u župi Rami.¹⁶⁾ Tu je ban Tvrtko dobro razlikovao župu Ramu, u kojoj je grad Prozor, od pojma države Bosne. Ovdje ban Tvrtko nije prihvatio ugarski izraz "kralj Rama" kao titulu suverena. Ovo potvrđuju 23. maja 1400. godine i ostali historijski izvori domaćeg porijekla. U jednom se spominju da su trgovac Radojica Novaković i njegov kolega istog zanimanja Rusan Milišić iz župe Rame iz države Bosne, iz katuna Dubrava Pridinovića, ostali dužni splitskom trgovcu Marku Dujmovu neko sukno, novac i drugu robu. Tada je bilježnik zapisao da su pomenuti trgovci iz župe Rame, iz Bosne.¹⁷⁾ Na srednjovjekovnoj nekropoli u selu Lipi kod Livna postoji povelji stećak sa natpisom na bosanskoj ćirilici koji se odnosi na doseljenika Radivoja Ilića, Kovačpoljanina iz Rame. Nadgrobni natpis potječe iz vremena oko 1400. godine. Poznato je da se sada potopljeno selo Kovačpolje nalazilo u župi Rami.¹⁸⁾

Hrvatski ban Ivaniš Nelipić, rođak Kotromanića iz Bosne, nazivao se knezom *četinskim, omiškim i ramskim 1416. godine*.¹⁹⁾ I ovdje se jasno vidi da se ime Rama odnosilo na župu Ramu, a nikako na državu Ramu ili Bosnu. Ovo se potvrđuje i ispravom ugarskog kralja Matijaša Korvina napisanom u početku decembra 1463. godine, gdje se Prozor u Rami i župa Rama daruje knezu Vladislavu Hercegoviću za ratne zasluge u borbi protiv Osmanlija.²⁰⁾

Iz nekoliko datih jasnih historijskih izvora se može s pravom zaključiti da se ime srednjovjekovne župe Rama dugo zadržalo i razlikovalo od imena države Rame ili Bosne bez obzira što su ugarski kraljevi nosili stalno ime "kralj Rama ili Bosne".

Diplomatika o razviku bosanske države

Pregledajući diplomatske spise, domaće i strane, došao sam do mnogobrojnih podataka o nazivima za oznaku bosanske države u srednjem vijeku. Svi suvereni su naglašavali da je Bosna organizaciono-politička jedinica s raznim naslovima: *vojvodstvo, pokrajina, zemlja Bosna, zemljica Bosna, Bosna, Bosona, Bosina, Vosna, Bosanski krajevi, kraljevina (država), banatstvo, regija, bosanski rusag (ugarski izraz za državu), kneštvo ili principat, kraljevina Rama, kraljevina Bosna i Slavonija*. Strani diplomati su nazivali stanovnike bosanske države *Bošnjanima, Bosancima, bosanskom nacijom*, sve u državnom smislu. Ponekad bosanski bosanske države nazivaju i Slavenima sa dodatkom "ili Bošnjani, bosanski ljudi".

¹⁵⁾ T. Smičiklas, *os. c.*, XI, br. 192. U naslovu bana Stjepana II Kotromanića piše: "... dei gratia banus Bosne necnon terrarum Vsoe, Salis, Solimne Crayne, Rama ac totius Cholim principis et dominus ...". I. J. Stojanović, *Staro srpske povelje i pisma I*, br. 52; T. Smičiklas, *os. c.*, br. 121.

¹⁶⁾ Đuro Surmin, *Acta croatica I*, p. 83.

¹⁷⁾ Historijski arhiv, Split 1960, 76.

¹⁸⁾ Marko Vego, *Zbornik IV*, br. 260, Sarajevo 1970.

¹⁹⁾ Fr. Miklošić, *Monumenta serbica*, 279; Vj. Klaić, *Poviest Hrvata*, sv. II, 80.

²⁰⁾ Gr. Féjer, *Cymentarii historici de Bosniae ... cum regno Hungariae necu*, p. 69; E. Ferencz, *Acta Bosnae*, p. 258.

Srbima i Hrvatima, dok su sastavne dijelove bosanske države nazivali župama, distriktima, zemljama, regionima i dijelovima Bosne. Poslije krunisanja kralja Tvrtka I za raškog i bosanskog kralja, 26. oktobra 1377. godine, uvodi se novi naslov "kralj Raške i Bosne" za oznaku *samostalne države nastale po nasljednom pravu*. Svi domaći diplomatski spisi proizišli iz bosansko-hercegovačkih kancelarija u srednjem vijeku uvijek spominju jedino ime Bosna u zajednici s bosanskim oblastima i njihovim veldžama. U pojedinim poveljama bosanskih kancelarija se stalno pokazuje odvojeno pojedina oblast s njezinim predstavnicima da se pokaže da je država Bosna izborna, ovisna od domaćeg općeg staleškog sabora na kome se birao ban i kralj.

Bosansko visoko plemstvo se često naziva jednim imenom Bosna koje je predstavljalo Bosnu kod kuće i prema inostranstvu. Za nekog bosanskog bana upotrebljava se izraz "veliki bosanski ban", kao što je bilo u doba bana Kulina i Matije Ninoslava. Ovo je oslovljavanje preneseno i na velike bosanske vojvode i bosanskog kneza ili palatina koji je predstavljao *visokou župu ili drugim imenom bosansku* s centrom u Visokom i Milima, današnjim Arnatovićima. Bosanski knezovi i veliki bosanski knezovi su obično bili na banskim i kraljevskim dvorima kao bliski rođaci kuće Kotromanića. Takav je bio bosanski knez Vlatko u doba kralja Tvrtka i veliki bosanski knez Tvrtko Borovinić iz istočne Bosne, s područja knezova Pavlovića o čemu sam govorio. To je zapravo dvorski knez (*comes curialis*) po uzoru na Zapad.

Usprkos upotrebi naslova bosanski vojvoda, bosanski ban i kralj, ipak se ugarski kralj Bela III potkraj 12. vijeka oslovljava u svome pečatu "kralj Rama" kao i prije kad je Bela II nosio naslov kralja Rame. Na istovjetan način postupio je nasljednik Bele III kralj Emerik (Mirk) i njegov nasljednik kralj Andrija II u Zlatnoj buli iz 1222. godine. Njihovu diplomatsku praksu nastavili su i svi ostali ugarski kraljevi iz kuće Arpadovića tako da su to nastavili i Anžujci iz Napulja 1301. godine.

Anžujski ugarski kralj Ljudevit I (Ludvig II) i kćerka mu kraljica Marija oslovljavaju se sa "kralj, kraljica Rama". Anžujski ugarski kraljevi ostavili su tu praksu oslovljavanja u nasljedstvo kraljevima iz dinastije Luksemburgovaca, bez diplomatske etikete.

Engleski kralj Henrik pisao je ugarskom kralju Beli III godine 1188. godine i oslovio ga je naslovom "kralj Rama" i zamolio ga da mu dozvoli prolaz preko ugarskog državnog teritorija s kraljevskom vojskom u pravcu istočnih zemalja gdje su živjeli i vladali Seldžuci.²¹⁾ Očito se vidi da su strani diplomati strogo vodili računa o oslovljavanju pojedinih vladara kojima su se obraćali. Tako se ugarski kralj Stjepan V. pored ostalog, oslovio 1271. godine kraljem Rama, *Srbije, Galicije i Bugarske*.²²⁾ U tome ga je sljedio i papa Nikola III godine 1278. kad se obratio pismom svomu legatu Filipu. Tom zgodom papa je nazvao Bosnu *kraljevinom* u smislu samostalne države.

²¹⁾ F. Šitić, *Privatnik*, Zagreb 1914, 581, bilj. 1; T. Smičiklas, *Cod. diplomaticus II*, br. 83; III, str. 72; I. Kukuljević, *Cod. dipl. II*, 191; Vj. Klaić, *Poviest Hrvata*, sv. I, 177, 179, 189, 203—204, 233, 248, 314; sv. II, 27, 143, 199, 222; Stephanus Cason, *Historia pragmatica Hungariae*, p. 577, pars I, Bude 1782; Kralj Henrik piše: "Venerabili et karissimo fratri Beate Dei gratia Hung. Croat. Rameque regi Henricus eadem gratia rex Anglie, salutem et sinceram dilectionem ..."; I. J. Stojanović, *SS PP II*, br. 629, 631, 633.

²²⁾ Č. Truhelka, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, 1897, 149 (br. 6) i 150 (br. 7).

Bosna kao historijska jedinica — zemlja — država

Svi pomenuti historijski izvori o upotrebi naslova "kralj Rame" u kancelarijama ugarskih kraljeva i feudalaca i nekih stranih diplomata u Evropi, moraju se smatrati da označavaju samostalnu Bosnu već u ranom periodu srednjeg vijeka, naročito u početku 12. vijeka, bez obzira na privremeno osvajanje Bosne od strane susjednih i stranih vladara, od kralja Bodina iz Duklje do bizantijskih i ugarskih vladara i njihovih feudalaca. Ovu tvrdnju potvrđuju i strani pisci od eminentne vladavosti i historijske vrijednosti. Tako nam piše, kako sam spomenuo, bizantijski pisac carskog dvora u Carigradu Cinam da je bila borba Ugra i bosanskog bana Borića protiv Bizantije 1155. godine i da se Borić poslije borbe povratio u pravcu donjeg toka Drine, upravo u oblast Usore, dijelu Bosne. *Ujedno Cinam navodi da u Bosni živi narod u slobodi i po svojim običajima i da nije podložan nikakvom drugom županu nego svomu.* Ovim podatkom se možemo poslužiti kao dokazom da je stanovništvo Bosne tada moglo zasebno živjeti i da uistinu tako i živi. Nisam daleko od istine ako *pretpostavim* da su tada potomci bosanskog kneza Stjepana s kraja 11. vijeka vladali samostalno u Bosni, i to bar u drugoj generaciji. Pisac Cinam nije to izričito naglašavao, ali je svojim pisanjem dao naslutiti pomenutu, još nedokazanu istinu. Po ovom izlaganju se može vrlo dobro povezati s knezom Stjepanom iz 11. vijeka historija Bosne i njezine vladarske dinastije od Kulina bana do propasti Kotromanića. Na posebnom mjestu će se istaknuti veza kneza Stjepana s Kulinom banom i svim njegovim nasljednicima. *Po meni poznatim izvorima vladanje bosanskog bana Borića je jedna epizoda koju su stvorili ugarski kraljevi dovodeći na vlast u Bosnu Borića, svoga podanika iz Slavonije.* Poznato je da su prvi poznati nasljednici bana Borića, ili bolje reći potomci spomenuti u latinskim ispravama, bez ikakve vlasti i imovine u Bosni dok je drugi slučaj s banom Kulinom i njegovim nasljednicima koji su očito održali kontinuitet u vladanju u Bosni. Nema sumnje da ban Borić nije dobio čast bosanskog bana na osnovu vojnih zasluga u borbi s Bizantijom. Svakako je od koristi da se ovo posebno i neosvijetljeno pitanje rasvijetli sa svih aspekata. Bizantijski pisac Cinam nije poznavao drugo ime za oznaku današnje Bosne. *Njemu je nepoznat naslov Rame za oznaku Bosne.*

Posjednici pisca sa Zapada, koji nisu bili diplomati, pisali su realno o Bosni i njezinim ljudima. Jedan od ovih je bio fra Anzelmo iz Aleksandrije, pisac jednog latinskog spisa pod imenom "Traktat". Navodi da su neki ljudi iz "Skavlonije ili zemlje Bosne (Bosona)" putovali u Konstatinopol u Bizantiju radi trgovine. Kad su se vratili u Bosnu izabrali su svoga biskupa koga su nazvali "biskup Skavlonije ili Bosne". Ovdje se očito radi o prvom anonimnom biskupu (episkopu) crkve bosanske, različite od bosanske latinske crkve. Predstavnici ove crkve bosanske s biskupom na čelu upotrebljavali su hrvatskosrpski jezik u svakodnevnoj upotrebi a u bogoslužju crkvenoslavenski. Fra Anzelmo je dominikanac čiji je monaški red uspostavljen u početku 13. vijeka, tako da je fra Anzelmo, po nekim historičarima, napisao ovaj spis oko 1270. godine. Dr Franjo Šanjek tvrdi da je spis napisan 1147—1167. godine.²³ Ovo se može primiti u nauci s tim što bi u ovom slučaju fra Anzelmo prepisao već gotov zapis o stanju u Bosni u pomenutom periodu, i to

upravo u doba kada je Bizantija zavladała Bosnom i susjednim pokrajinama nastanjenim Južnim Slavenima. U spisu se napominje slobodna trgovina između Bosne i Konstantinopola što može biti jedino 1166. godine i nadalje. Nepoznato nam je da su bosanski trgovci mogli nesmetano putovati u Bizantiju 1270. godine kad je postojala neka bizantijska država. Bez obzira na datiranje pomenutog spisa za mene je važan spomen Bosne s dva naziva: *Bosna i Sklavonija*. U svakom slučaju zapis o njima je vrlo poučan jer fra Anzelmo zna za posebnu državu Bosnu.

Poslije toga inostranstvo je poznavalo jedino Bosnu zemlju i državu bez naziva Rama osim kod ugarskih, papinskih i nekih stranih kancelarija na Zapadu.

Papinski poslanik Teobald se obratio banu Kulinu 1180. godine i zamolio ga da pošalje papi dvojicu sluga i kuneće kože za odijelo. Kada je Teobald oslovio Kulina naslovom "veliki ban Kulin" ne pitajući ugarskog ili bizantijskog vladara. U diplomatskim krugovima se znalo da ugarski vladar Bela III nosi, pored ostalog, i naslov "kralj Rame" umjesto "kralj Bosne". Ipak se papin poslanik obratio banu Kulinu kao gospodaru Bosne.²⁴ Diplomacija s diplomatima na čelu je vrlo dobro bila upućena da bosanski ban Kulin nema nastova bana Kame. Na istovjetan način naslov "veliki ban bosanski" dao je banu Kulinu njegov veliki sudija Građaša u ćirilskom natpisu na nadgrobnoj ploči iz 1193—1204. godine iz sela Podbrežja kod Zenice. Pisar iz svećeničkih redova je napisao da je veliki sudija Građaša umro "u dni bana velikago Kulina".

Na drugoj kamenoj ploči iz sela Biskupića kod Visokog postoji opširan natpis o zidanju crkve od strane bana Kulina i žene mu Vojisave iz 1193. godine. U natpisu se spominje ban Kulin s punim naslovom kao i njegova žena banica Vojisava. U ugovoru o trgovini bosanskog bana Kulina i Dubrovnika od 29. augusta 1189. godine ban Kulin je započeo ispravu na hrvatskosrpskom jeziku riječima da je bosanski ban. Dubrovčani su vrlo dobro znali da ban Kulin predstavlja državu Bosnu sa svojom rodbinom i bosanskim plemstvom. *Vidi se da je na dvoru bana Kulina postojala uređena dvorska kancelarija s raznim vrstama služba od sudija malih i velikih do dvorskog kneza (comes palatinus).* Osim toga, već postoji uvršćeno feudalno društvo u Bosni na bazi klasnog razlikovanja kao i u ostaloj Evropi.

Kad je bosanski ban Matija Ninoslav potvrdio razne povelje svoga prethodnika Kulina bana, oslovio je jedanput Kulina 1214—1217. godine "banom bosanskim velikim", dok je sebe lično 1240. godine oslovio bosanskim banom. Niko od tadašnjih diplomata i pisara nije spominjao ime Rama u zamjenu za Bosnu iako su živjeli u Bosni ili na bosanskom dvoru.²⁵

Iz ovih nekoliko utvrđenih činjenica daje se s pravom zaključiti da je bosanska diplomacija: vladarska-banska i feudalna, neovisna na čitavom bosanskom području od Drine do Grmeča-planine kuda su se prostirale oblasti: Usora, Soli, Donji kraji oko Sane i Zagorje oko Kalinovika. Prvi bosanski banovi nisu nosili naslove "ramski" nego "bosanski" jer su smatrali da izraz *ramski* nije njihova tvorovina nego ugarskog dvora i ugarskog kralja. Zato su i odbacili pomenuti naslov — "ramski".

Papin poslanik u Bosni Ivan de Kasamare pisao je papi izvještaj 1203. godine i u njemu izričito naglasio da u kraljevini (državi) bana Kulina od Bosne postoji jedino jedan katolički biskup, ali je već tada bio umro. Predložio je da se u Bosni

²³ J. Smičiklas, o. c., VI, br. 219. Papa naglašava da je to "in eodem regno, ac Polonie, Dalmatie, Croatie, Rame, Servie etc". Franjo Šanjek, *Bosansko-humski (hercegovački) kraljstvi i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku*, 36, bilj. 13, Zagreb 1975; J. Šidak, *Zbornik radova Fil. fakulteta u Zagrebu* 1955, 11—40.

²⁴ E. Fermentžin, o. c., 3—4.

²⁵ M. Vego, *Zbornik* IV, br. 252, 254; Lj. Stojanović, *SS PP*, I, br. 3, 9, 11.

imenjuju tri ili četiri nova biskupa jer je, kaže, Kulinova Bosna velika do deset dana hoda. To pismo s istovjetnom sadržinom ponovio je i papa Grgur IX u maju 1233. godine pa nas očito upućuje na jedan vrlo važan zaključak da je tada bosanska država bila velika i samostalna, iako joj još nisu bile pripojene pokrajine Humska zemlja i Neretvanska krajina i Travunija, dio Zete i zapadni dio Raške.

Tako su bosanski načelnici ili *priori* pojedinih samostana-hiža u Bosni izjavili u Milima kod Visokog, na Bilinom polju uz rijeku Bosnu 1203. godine, da neće ostati u skizmi (raskolu) prema papi i katoličkoj crkvi. Tada su načelnici — *priori* pojedinih samostana-hiža izričito spomenuli da su se sakupili na sastanak-sabor, porijeklom iz "Zemlje Bosne", a nikako neke podložne pokrajine Rame.²⁴⁾

U jednoj povelji kralja Ugarske i Hrvatske Andrije II iz 1209. godine ugarski kralj se naziva *kraljem Rame*, dok se ban Borić naziva *ban od Bosne* s napomenom da je nekad potvrdio posjede monaškom redu Templara.²⁵⁾ Istovjetni kralj Andrija II ponovo, u drugoj povelji iz 1225. godine, podređuje oblasti Soli, Usore i Bosnu kaločkom nadbiskupu da iz njih protjera i uništi tobožnje heretike, opoziciju.

Još jasnije izražava se papa Grgur IX u oktobru 1233. godine u pismu bosancom banu Matiji Ninoslavu kad mu saopćava da ga uzima s njegovom Zemljom Bosnom u zaštitu jer su, napominje, njegovi praroditelji bili zaraženi tobožnjom herezom, a on nije, i da su od starine mirno posjedovali Bosnu. Isti papa piše hercegu Kolomanu 10. oktobra 1233. godine da vojvoda od Bosne od starine raspolaže knežinama (župama), gradovima i zemljama. Naredio je da tu situaciju treba poštivati.²⁶⁾ Tu papa izuzima neka formalna prava ugarskohrvatskog kralja koja je silom nametnuo Bosni. Iz toga jasno slijedi zaključak da je bosanski ban Matija Ninoslav porijeklom iz roda bana Kulina i da je Bosna bila u rukama istog roda od starine, još prije nastupa Kulina na bansko prijestolje. To je moglo biti jedino prije i poslije 1162. godine kad se s poznorane bosanske države zbog trag bana Borića, osim jednog spomena njegovog potomka u 13. vijeku.

U povelji bosanskog bana domaćeg porijekla iz maja 1287. godine, kojom dariva zetu Stjepanu Baboniću župu Zemljanik uz župu Vrbas s mnogim nabrojenim selima, i to uz pristanak svojih barona i raznih plemića iz njegove države, naglašeno je da su *precu bosanskog bana Prijezde posjedovali župu Zemljanik*.²⁷⁾ Vidi se očito da ugarskohrvatski kralj nije vlasnik Bosne ni njezinih župa. Osim toga,

²⁴⁾ T. Smičiklas, o. c., III, br. 32. Papski legat piše: "Noveritis preterea, quod in regno bana Culin de Bosna non est nisi unus episcopus modo mortuus est..." Vj. Klaić, *Poviest Bosne*, 64; A. Theiner, *Mon. Hung.* I, 13; D. Kniwald, *Rad JAZU*, 270, 127—129.

²⁵⁾ I. Tkalčić, *Mon. hist. episcopatus zagrebienis*, I, 232 E. Ferdinandin, o. c., p. 6.

²⁶⁾ A. Theiner, o. c., I, 55—56; T. Smičiklas, o. c., br. 246 (str. 274). Papa Grgur IX piše 10. oktobra 1233. godine banu Bosne Ninoslavu i naglašava da je Bosna banova zemlja (... personam et terram tuam de Bosna cum omnibus bonis, que imperatorum rationabiliter possides, sub beati Petri... suscipimus discretis inhiabentes, ne quis te in fide catholica permanentem super eadem terra, quam si cut assensu, progenitores tui, qui fuerunt vitio heretice pravavit infecti, ab antiquo pacifice possederunt undebite molestare, iure carissimis in Christo fili nostri... illustris regis Ungarie semper salvo...). A. Theiner, o. c., I, 120. Isti papa 1236. godine oslovljava kneza Sibislava od Usore kao sina pokojnog bana od Bosne (dilecto filio Sibislavo kenesio de Wosoura nato quodam Stephani bani de Bosna...). U. Zima ga papa u zaštitu s njegovom oblasti Usorom koju s razlogom posjeduje (... personam et terram tuam cum bonis omnibus que imperatorum rationabiliter possides). A. Theiner, *Mon. Hung.* I, p. 147. Vidi se da je i Usora još od starine u sastavu države Bosne i posjeda Kulina bana.

²⁷⁾ T. Smičiklas, o. c., III, br. 335 (str. 388). Ban Prijezda se oslovljava bosanskim banom po milosti Gospoda (Boga) — (domino concedente bana Boznenis), T. Smičiklas, *Cod. dipl. Vi*, br. 496.

može se zaključiti da je ban Prijezda iz roda Kulina bana i da je župa Zemljanik od starine u sastavu bosanske države. Vidi se da su u Bosni bili duboki korijeni državnosti Bosne još u 12. vijeku, a možda i prije. Tada su već bile obfornjene državne bosanske kancelarije kao najbolji znak da je već oblikovana feudalna država Bosna.

Da to dokazem poslužiću se i drugim dokazima iz crkvene historije. Latinska-katolička biskupija u Bosni stalno nosi naziv *bosanska crkva* još od 11. vijeka te joj ugarskohrvatski kralj Bela IV, kako sam već spomenuo, pod tim imenom dariva posjede 20. jula 1244. godine. Ti posjedi su rasprostranjeni na području centralne Bosne, Usore, Soli i Donjim krajinama oko rijeka Sane i Neretve. Prije Beline darovnice bosanski ban Matija Ninoslav darovao je iste posjede bosanskom biskupu zapadnog obreda. Ponovo napominjem da je bosanska crkva s didom na čelu bila glavna smetnja mirnog posjedovanja darovanih imanja bosanskom latinsko-katoličkom biskupu sa sjedištem u Vrhbosni (Bosni), današnjem Sarajevu. Mogu jasno potvrditi da je kaločki katolički nadbiskup imao slab uspjeh u borbi sa vjerna bosanske države i njezine glavne crkve bosanske s didom na čelu tako da ni utvrditi, nedovoljno sagrađene od kaločkog nadbiskupa, nisu bile u stanju da odbrane interese katoličke crkve u Bosni i Usori, Donjim krajinama i Neretvi. O tome nas obavještava sam rimski papa Inocent IV 1247. godine.

U povelji Bele IV od 1248. godine doznajemo da je bosanski ban Matija Ninoslav u zajednici i savezu sa Splićanima opsjedao gradove Klis i Trogir zbavivši vlast ugarskohrvatskog kralja Bele IV. Znamo da su 1244. godine Hujmijani iz Humske zemlje pomagali bosanskog bana Matiju i Splićane u borbi protiv Bele IV.²⁸⁾

Napuljski kralj Karlo II izdao je latinsku povelju 14. jula 1299. godine knezu Hrvatini Stipančiću i braći mu, i rođacima porodice Šubića iz grada Bribira u Hrvatskoj, te izričito naveo da se *Donji kralji oko Sane nalaze u zemlji bosanskoj*. Ni ovaj kralj, Karlo II, ne naziva Bosnu Ramom nego njezinim pravim imenom, *Zemlja bosanska*.²⁹⁾

Papa Bonifacije VIII je pisao iz Avinjona 1303. godine kaločkom nadbiskupu Stjepanu da se "u banatu bosanskom" i drugim raznim krajevima kaločke provincije sve do mora širi tobožnja hereza. Papa je u tom času znao da je Bosna zasebna država u političkom smislu. Tada je još postojao ugarski pojam "kralj Rame" za oznaku bosanske države kod starih diplomata. To je izrazio papin čovjek u Splitu kardinal Gentilis kad je ugarskog kralja Karla Roberta I nazvao *kraljem Rame*.

Papa Ivan XXII je pisao 18. jula 1319. godine kao i u novembru 1329. godine o bosanskoj banovini ugarskom kralju Karlu Robertu I i preporučio mu inkvizitoru

²⁸⁾ A. Theiner, *Mon. Sl. Mer.* I, 247—248. Papa Inocencije IV piše 30. januara 1247. godine iz Liona kaločkom nadbiskupu u Ugarsku i spominje heretike u bosanskoj zemlji sa svim njezinim oblastima. A. Theiner, *Mon. Hung.* I, p. 202; E. Ferdinandin, o. c., 14. Kralj Bela IV piše o zbicanju ugarske vlasti od strane Bosanaca i ostalih (... a debita regis fidelitate exorbitantes, in obsidione castorum Kly (= Klis) et Tragurii ausi temerarie insurrexerunt...); V. Klaić, *Poviest Bosne*, 77, bilj. 58—59. Toma Arhidakon piše kao suvremenik kako su Tatai rotili preko "bosanske vojvodine" (str. ducatum provincie Boznenis, *Thome Arhidiaconi Historia Sclavorum*, p. 358 (cap. 40).

²⁹⁾ *Rad JAZU XXIII*, 222... partes inferiores terrae Boznenis, quas ipse tenet et possidet, dilectis Hrvatino, filiis et fratribus eius confirmamus. Ban Hrvata Pavao Šubić naziva se 7. aprila 1299. godine gospodinom Bosne (dominus Bosne) odvojeno od časti bana Hrvatske i Dalmacije (S. Ljubić, *Listine* I, p. 190).

ra u Bosni bratra Fabijana te istodobno za bosanskog bana Stjepana II Kotromanića navodi naslov "plemeniti muž knez bosanski Stjepan", u smislu predstavnika bosanske države.³²⁾ Dubrovčani kao susjedi najbolje su poznavali prilike u Bosni i strogo pazili na oslovljavanje bosanskih vladara. Tako su u martu 1324. godine Dubrovčani pisali banu Stjepanu II Kotromaniću da je *izvršni gospodin muž, vojvoda Usore, Bosne i Soli i drugih mjesta*. Ovom prigodom donijeli su dar banu Stjepanu II Kotromaniću u iznosu od 150 perpera (oko 60 dukata) da im bude prijatelj. Trogirski knez u julu mjesecu 1326. godine naziva bosanskog bana Stjepana II *gospodinom Bosne*, a nikako neke druge Rame.³³⁾

U pečatu bosanskog bana Stjepana II Kotromanića urezan je tekst: "Pečat manji Stjepana božijom milosti ban čitave Bosne". Riječi su napisane na latinskom jeziku s tim što je dodao skraćeni naslov na hrvatskosrpskom jeziku, i to "*gospodin ban Stepan*". Po tome se jasno vidi samostalnost bosanskog bana i integritet njegove države.³⁴⁾

Sama činjenica da je postojala novoosnovana franjevačka administrativno-crkvena jedinica s imenom *Bosanska vikarija* 1340. godine očito dokazuje da franjevci u Bosni nisu znali ili nisu htjeli da upotrijebe nezakonito ime Rame koje narod u Bosni ne upotrebljava. Vrlo je važna činjenica da su franjevci u Bosni živjeli nekoliko vijekova, a da pri tome nisu upotrebljavali izraz *Rama*, *ramska vikarija*, nego *jedino bosanska*. Tako se produžilo i u novom vijeku. U tome duhu franjevci su često u svojim spisima, diplomatskim i vjerskim, potvrđivali da je Bosna zasebna zemlja i neovisna o stranim vladarima.³⁵⁾

U decembru 1355. godine ban Tvrtko Kotromanić potvrdio je stare trgovačke i ostale povlastice Dubrovčanima u zajednici s bratom knezom Vukom i majkom Jelenom i nazvao se "*božijom milošću Bosne ban*".³⁶⁾ Već iduće godine, 1356., bosanski katolički biskup Petar u Đakovu uspio je da mu ban Tvrtko potvrdi i povрати otieto imanje Dubnicu, vlasništvo crkve Svetog Petra u Usori, potvrđeno još u vrijeme bosanskog bana Prijedre, Tvrtkova prađedca, velikog bosanskog bana Stjepana II Kotromanića. To je uslijedilo na molbu ugarskog kralja Ljudevita I. Isprava-povelja je, kako sam spomenuo, napisana u gradu Bobovcu u Bosni kod Vareša.³⁷⁾ Iz toga originalnog spisa vidi se da je ban Tvrtko bio neovisan, suveren svoje države dok je podijelio imanje crkvi zapadnog obreda čije je sjedište tada bilo u Đakovu. To nije smetalo banu Tvrtku iako je formalno priznavao za suverena ugarskog kralja Ljudevita I. To priznanje ugarskog kralja uslijedilo je kad je bosanski ban bio u *dobrim odnosima* s ugarskim dvorom. Da je kralj Ljudevit I stvarni gospodar Bosne, ne bi molio bana Tvrtka da potvrdi pomenuta imanja.

³²⁾ T. Smiřičkai, *Cod. dipl. III*, 48; *Monumenta Vat. Hung.*, tom. II, serija I, 10, Budapešt 1885; T. Smiřičkai, o. c., IX, br. 402. Papa Ivan XXII, dozvoljava 18. jula 1319. godine banu Stjepanu II Kotromaniću da oženi rođaku u 4. koljenu i kaže da je Stjepan II progono tobožnje heretike koji su se razilili iz bosanskih domovini (*in Bosnensi patrii*), kod A. Theinera, *Mon. Slav. Mer.* I, 135.

³³⁾ Jos. Gelcich, *Mon. Ragusana* I, p. 115; Mihai Madli *Historia*, cap. 23, p. 379 (opis borbe protiv Šubića zabilježen 7. juna 1324. godine.); Lucius, *Memorie di Traù*, 188; Lj. Thallóczy, *Glasnik Zemaljskog muzeja* 1906, 403 i 406.

³⁴⁾ Pavao Anđelić, *Srednjovjekovni pečati iz Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1970, 13—15, br. 4.

³⁵⁾ Papa se obraća franjevcima u Bosni 22. decembra 1373. godine i naziva njihovu pokrajinu *Bosanskom vikarijom* (dr. Gr. Čremošnik, *Radovi III*, Sarajevo, izdanje Naučnog društva Bosne i Hercegovine, 1955, 21—22, knj. 12).

³⁶⁾ S. Ljubić, *Listine III*, p. 275—276.

³⁷⁾ Ljudevit Thallóczy, *Glasnik Zem. muzeja* 1906, 437—438.

Poznato je u diplomaciji da je pojedini vladar nosio neki naslov nekog drugog kraljevstva ili države bez obzira na stalno vladanje, po historijskom pravu ili uzurpaciji toga naslova.

O ugovoru bana Tvrtka i ugarskog kralja Ljudevita I iz 1357. godine arhikon Gallo je zabilježio da je taj ugovor predviđao da ban Bosne Tvrtko ustupa čitavi Huma za miraz ženi kralja Ljudevita i Elizabeti Kotromanići uz uvjet da ugarski kralj potvrdi u Bosni za bana Bosne Tvrtka, a u Usori brata mu kneza Vuka. Ovim je Ljudevit I želio da pokaže da neće napadati nezavisnu Bosnu. Tu su nastupile ravnopravno dvije stranke: kraljevska i banska. Ovaj je ugovor uistinu realizovan tako da u jednom natpisu iz Drežnice Masna Bujanjica postoji spomen ugarskog kralja Lajoša i bosanskog bana Tvrtka, negdje iza 1357. godine, ali prije 1377. godine. Da je kralj Ljudevit I bio vlasnik ili suveren Huma, ne bi mu bio potreban pomenuti ugovor.³⁸⁾

Kad je kralj Ljudevit I ratovao protiv bana Tvrtka idući s velikom vojskom prema Jajcu iz pravca grada Ključa na Sani u julu 1363. godine, izdao je ispravu na latinskom jeziku i spomenuo opsjedanje tvrđve Sokola u župi Plivi kod Jajca i naglasio da je grad Ključ na Sani u "*Zemlji Bosni*".³⁹⁾

Ovim je očito dokazao da je Bosna uistinu posebna država pod posebnom upravom s domaćim banom Tvrtkom na čelu. Tako je čazmanski kaptol (zbor katoličkih kanonika) napomenuo 1363. godine da je utvrdio grad Ključ na Sani zamijenio kralj Ljudevit I sa stvarnim gospodarem grada Ključa knezom Vlatkom, sinom ključkog kneza Vukosava Hrvatinića, za grad Bršanovac u županiji Križevcima. U ispravi se naglašava da je utvrdio Ključ u *Zemlji bosanskoj*, nikako u Ugarskoj kraljevini ili Donjoj Slavoniji, staroj Donjoj Panoniji. Iduće, 1364. godine, ponovo se spominje grad Ključ na Sani u *kraljevini (državi) Bosni*, i to upravo od istog ugarskog kralja Ljudevita I. Upravu te godine Venecija je imenovala bana Tvrtka, brata mu kneza Vuka i majku im Helenu za venecijske građane, napominjući da je ban Tvrtko "*milošću božijom ban čitave Bosne*", bez napomene formalnog suverena Bosne kralja Ljudevita I iz Budima.⁴⁰⁾

Naročito treba da naglasim da je ban Tvrtko zbog unutrašnjih borbi o prijestolje bio svrgnut s prijestolja od moćnih svojih feudalaca: župana i kaznaca Sanka Miltenovića, kneza Dabiše i mlađeg Tvrtkova brata kneza Vuka (Vukića), te se sklonio u Budim pod okrilje ugarskog kralja Ljudevita I. Uz pomoć ugarskog dvora i kralja Ljudevita I ban Tvrtko se ponovo povratio na bansko prijestolje 1366. godine. Treba napomenuti da ban Tvrtko nije odmah bio gospodar situacije u državi Bosni. U jednom pismu duždu metlačkome iz marta 1366. godine ban Tvrtko se oslovljava tako da se ističe da je *ban Bosne milošću božijom i gospodina kralja Ljudevita*. Upravu ovo oslovljavanje dokazuje da je Bosna bila prije toga neovisna, ali je iz zahvalnosti ban Tvrtko tada spomenuo suverena Ljudevita I jer mu je pomogao da povрати vlast u Bosni. Zbicanje s prijestolja bana Tvrtka od strane njegovih visokih feudalaca dokazuje da je Bosna imala izbornog bana. Formalno Tvrtkovo podložništvo ugarskom kralju Ljudevitu I je trajalo i nadalje do proglašenja Bosne kraljevinom.

³⁸⁾ Arhiv II, p. 35; Marko Vego, *Zbornik I*, br. 15 (spomen kralja Lajoša i bana Tvrtka).

³⁹⁾ Ilarion Ruvarac, *Wissenschaftliche Mitt.*, IV, Wien, S. 329.

⁴⁰⁾ Lj. Thallóczy, *Glasnik Zem. muzeja* 1906, 438. U ispravi kralja Ljudevita I od 5. marta 1364. godine spominje se bosansko kraljevstvo u smislu države (Lj. Thallóczy, o. c., 439); S. Ljubić, *Listine IV*, p. 74.

Za tu diplomatsku igru znao je i papa Urban V kad je pisao kralju Ljudevitu I u Budim u aprilu 1370. godine i istakao da je ban Tvrtko podložnik ugarskoj kruni.⁴¹⁾ Kad je prošla unutrašnja kriza u Bosni uslijed pobune neke vlastele i brata mu Vuka, papa Grgru XI pisao je iz Aviniona i obratio se bosanskom franjevačkom vikaru fra Bartolomeju iz Pize 1373. godine i nazvao Bosnu kraljevinom u smislu države sa samostalnom upravom.⁴²⁾ Vidi se da je papinska kancelarija vrlo dobro bila obaviještena da je Bosna posebna država te se kao takvoj i obraća i svojim crkvenim starješinama u Bosni koji vrše duhovnu pastvu nad katolicima. Izraz *kraljevina* za oznaku Bosne prije krunidbe bana Tvrtka za kralja nije nimalo neobičan u diplomatskim i drugim srednjovjekovnim spisima, jer se time označava jedino država u pravom smislu riječi. Taj izraz je upotrijebljen umjesto riječi *status*, *banatus*, *dominium* i slično. Tako se izrazio i dubrovački kroničar Junije Resti (Rastić) kad je napisao da je ban Tvrtko uzeo kraljevsku titulu još 1375. godine. To, naravno, nije u skladu s drugim historijskim izvorima. Možda je Resti (Rastić) pronašao taj podatak u nekom dubrovačkom zapisu u državnim ili privatnim knjigama i spisima. Možda se i tada pričalo o namjeri bana Tvrtka da se kruniše za kralja jer mu je to bilo ostvarivo smrću posljednjeg Nemanjića cara Uroša.⁴³⁾

Bosna postaje kraljevina

Mislim da do kraja nije osvijetljen čin krunidbe bana Tvrtka za kralja Raške-Srbije i Bosne, iako se radi o vrlo važnom problemu o kome ovisi izgradnja bosanske države u 14. i 15. vijeku. Vidjeti smo da se tokom nekoliko vijekova Bosna oformljavala i oformila državom i takvom je smatrana u stranim diplomatskim krugovima. Napominjem da jedna suverena država može biti u savezu s drugom jačom i uglednijom državom u svijetu a da time ne izgubi svoju suverenost. Takav je, po mojem mišljenju, bio odnos između bosanske i ugarske države pod upravom kralja u Budimu. Naročito ističem da pojam suvereniteta neke države u srednjem vijeku ne znači isto u buržoaskom društvu. Tako se ima shvatiti i razvoj suvereniteta bosanske države u srednjem vijeku. Potpunije informacije o tome problemu objavili su dr Ivo Krbeć i prof. Ivan Beuc. Ivan Beuc donosi vrlo važan dokaz o suverenitetu srednjovjekovnog društva na Zapadu u primjeru bune bavarskog vojvode Tasila protiv svoga suverena franjačkog kralja 757. godine. Poslije pobune vojvoda Tasilo je bio pobjeđen i unatoč toga dao je vjeru franjačkom kralju koji mu je ponovo povjerio bavarsko vojvodstvo (... ducatum sibi commissum a rege. ...). Tako se stalno dešavalo i u krugovima bosanskih vladara i feudalaca svake vrste, naročito u odnosu prema ugarskim kraljevima, kroz čitav srednji vijek.

Zna se da je čitava historija srednjeg vijeka u početku formiranja pojedinih jugoslavenskih država, pa i bosanske, započela s početnim društvenim zajednicama, koje su se postepeno razvijale u države ili samostalne oblasti. U Bosni se razvijao donacionalni sistem, posebni oblik feudalnog posjedovanja poput, i po ugledu, ugarskog feudalnog društva. (Vidi djela dra Ive Krbeć i Ivana Beuca u bilješki 1.)

Dubrovački pisac Mavro Orbini imao je poptuni uvid u arhiv grada Dubrovnik-a i privatne arhive pojedinih samostana (manastira) i crkava. Orbini nas je obavijestio da je mileševski mitropolit okrunio bana Tvrtka za kralja Raške u crkvi (u Mileševu) u Srbiji 1376. godine. Navodi da je tada ban Tvrtko uzeo ime Stefan Mirče i da je okrunjen za kralja uz odobrenje ugarskohrvatskog kralja Ljudevita I. Orbini nam ne govori ništa o krunidbi Tvrtkovoju za bosanskog kralja što bi uistinu spomenuo da se to dogodilo.

To ništa ne smeta jer ga je potpuno i jasno dopunio kralj Tvrtko I u svojim dvjema poveljama iz 1378. godine pisanim na hrvatskosrpskom jeziku: jedna od 10. aprila 1378. godine pisana u Žrnovnici (Mlinima) u Župi kod Dubrovnika, a druga 12. juna 1378. godine pisana u Trstivnici, u današnjoj Kraljevoj Sutjesci, u Bosni. Možemo se sigurno osloniti na te dvije povelje jer se radi o originalnim spisima. Pred njima se mora svako drugo mišljenje ili nagađanje odbaciti, jer bi o tome pitanju svaka rasprava bila bespredmetna.

Ipak moram povelje kralja Tvrtka I i Orbinijevo mišljenje dovesti u sklad, iako je Orbinijevo mišljenje prividno u suprotnosti s Tvrtkovim poveljama. Orbiniju se jedino može prigovoriti pogrešno ubilježena godina krunidbe Tvrtka za kralja Srbije i Bosne. Neki historičari raspravljali su o uzimanju imena Stefan od strane kralja Tvrtka I uz dodatak imena Mirče, bez raspravljanja o značenju riječi Mirče. Poznato je da je prvi bosanski knez Stjepan krajem 11. vijeka nosio kalendarsko ime. Tim imenom su se kitili i nazivali mnogi bosanski banovi poslije bana Kulina. Zna se da je djed i stric bana Tvrtka nosio ime Stjepan, različito pisano. Ipak napominjem da je najbliže istini ko tvrdi da je Tvrtko I uzeo ime Stefan upravo u vrijeme svoje krunidbe da označi da je dobio kraljevski vijenac-krunu pod zaštitom svetog Stefana čije je ime uzeo za novoosnovani grad Novi na moru, u župi Dračevici. Najbolji dokaz za to mišljenje je činjenica da ban Tvrtko prije dobivanja naslova kralj nije sebe nikad nazivao Stefanom ili Stjepanom, različito pisano, dok to ime kasnije stalno nosi.

Zanimljivo je raspraviti i osvijetliti ime Mirče koje je spomenuo Orbini. Niko do sada nije raspravljao o ovom imenu. Mislim da se ovdje radi o *miropomazaniku* kralju koga je miropomazao viši crkveni dostojanstvenik većeg reda kao što je mitropolit u Mileševu. Crkveni dostojanstvenici od biskupa navise su imali pravo da krunišu vladara sa svetim uljem za to prirednim (sacrum unguentum-oleum). Zato isključujem druga tumačenja imena Mirče, Orbinijev Mirče, dodato uz ime Stefan. Sama činjenica da je ime Stefan Mirče napisano skupa, znači da se ovdje radi o općem imenu u značenju *miropomazanika*.⁴⁴⁾

Orbinijeva godina krunidbe kralja Tvrtka I protiv se jednom glavnom zapisu u Dubrovniku od 24. septembra 1378. godine gdje se navodi u potvrdi Tvrtkova protovjestijara Ratka da će svetodimitrovski dohodak biti isplaćen kralju Bosne kad se navrši godina dana od njegova kraljevanja, i to upravu na Svetoga Dimitrija 1378. godine. Kako Sveti Dimitrije dolazi za slavljenje 26. oktobra, znači da se bosanski ban Tvrtko krunišao upravu na tu svetkovinu 1377. godine. Ovaj datum krunidbe kralja Tvrtka I je utvrdio Mihailo Dinčić i to želim nešto bolje

⁴¹⁾ Ilarion Ruvarac, o. c. 320; Fr. Rački, *Rad JAZU II*; T. Smičiklas, Cod. dipl., XIV, br. 179. (Tvrtko se spominje kao podložnik kralja Ugarske u svojstvu bana Bosne.)

⁴²⁾ E. Ferrendiz, *Acta Bosnae*, p. 40 (... in regno Bosne spectantur ...).

⁴³⁾ J. Resti (Rastić), *Chronica*, p. 133.

⁴⁴⁾ *Annales regni Francorum*, ed. Pertz, sv. 43, p. 16-17; Fr. Rački, *Documenta*, p. 321, Mavro Orbini, *Il regno*, p. 358. Izraz Mirče za kralja Tvrtka I označava pomazanog, krunjenog kralja. Posljednji Nemanjić car Uroš, po dosadašnjim istraživanjima, umro je 4. decembra 1371. godine.

rasvijetliti.⁴³⁾ Poznato je da je sveti Dimitrije vrlo poštovan svetitelj u Srbiji, Bosni i Hrvatskoj. Zato nije nimalo zagonetno što se krunidba kralja Tvrtka I obavila na dan Svetog Dimitrija. S druge strane, odabran je mjesec oktobar za obavljanje krunidbe kao jedan od najljepših mjeseci za putovanje.

Pismo kliškog trgovca Radića iz početka novembra 1377. godine, navodi kako je Radić 18. oktobra 1377. godine poslao Dubrovčanima pismo po posebnom glasoniši i ono je bilo zaplijenjeno u Porinju nad Bijelim Poljem kod Mostara kada je vodio srednjovjekovni put iz Blagaja u Konjici i dalje u Bosnu. Tu se još spominje kako je kliški trgovac Radić otišao silom na vojnu u logor kralja Tvrtka I i tu čekao na neki kraljev dug te se otuda povratio u Bosnu. Spomen naslova kralja Bosne 18. oktobra 1377. godine ne pobija Dinićevu mišljenje o datumu krunisanja Tvrtka I za kralja. Kliški trgovac Radić mogao je upotrijebiti riječ kralj za bosanskog bana Tvrtka I u smislu vladara Bosne, a nikako krunisane glave. S druge strane, Radić je mogao vrlo dobro znati da je Tvrtko pravio oko 18. oktobra otputovao u Mileševu u Srbiju da se okruni za kralja. Trebalo je oko 8 dana putovanja Tvrtku i njegovoj pratnji da stigne na željeno mjesto da se nad njim obavi svečani čin krunidbe. Po tome ne treba operisati pomenutim pismima kliškog trgovca Radića i u njima riječi "kralj". *Tu krunisanje Tvrtka I nije bila nikakva državna ni svjetska tajna i svaki bosanski građanin znao je za pripreme oko krunidbe na bosanskom dvoru.* Te pripreme doživio je lično kliški trgovac Radić dok je boravio u Tvrtkovu logoru u Visokom. Izgleda da je kliški trgovac Radić bio vrlo upućen u bosanske političke i ekonomske prilike.

Najvjerniji čin krunidbe u Mileševu u Srbiji zorno i lirske ocrtava sam kralj Tvrtko I u svojim poveljama izdatim Dubrovčanima. 10. aprila 1378. godine u *Zrnovnici (Mlinima)*, u *Dubrovačkoj Župi* i 17. juna 1378. godine u stolnom mjestu *bosanskog bana Trstivnici*, današnjem Kraljevju Sutjsci kod Vareša, u Bosni. U tim poveljama navodi se izričito da je ban Tvrtko okrunjen *sugubim (dvostrukim) vijencem da upravlja sa dva vladavstva (dvije države)*, prvo zemljom Bosnom i drugo srpskim prijestoljem po pravu nasljedstva nakon što je srpsko prijestolje ostalo prazno iza smrti cara Uroša, posljednjeg Nemanjića, 1371. godine. Vrlo je značajno za naše pitanje što je Tvrtko I napisao u pomenutim poveljama. On piše: "I odoh' v' sr'b'skuju zemlju želeći i hoteći ukrijepiti prijestol' roditel' moih" i tamo s'đšu (= išavši) venčan' bih' Bogom' darovanim mi vjencem na kratevstvo paroditel' moih' . . . —. Kralj Tvrtko I imao je legalno pravo na nasljedstvo srpske krunice po babi Jelisi, kćerici srpskog kralja Dragutina koji je vladao u Mačvi pošto se odrekao prava na srpsku krunu u Rasu.⁴⁴⁾ Prije nego se Tvrtko I krunisao za bosanskog kralja, krunisao se srpskom krunom da istodobno legalizuje i uzimanje bosanske krunice. Zna se da je Bosna bila po prostoru i važnosti u svijetu

mnogo veća i važnija nego područje koje je Tvrtko I preuzeo od ostataka srpske kraljevine i carevine 1373/4. godine. Tu se radio o pripajanje Bosni Zete (od Morave do Bileće), dijela Raške (od Mileševa do Gacka). Tako je Mileševa s tijelom svetog Save Nemanjića pripala bosanskoj državi. Tim kraljevima bosanski kraljevi su vladali u zajednici s porodicom Kosača sve do osmanskog (turskog) osvajanja i stvaranja hercegovačkog sandžaka sa sjedištem u Foči (Drini), kasnije od 1576. g. u Plevljama. Nema nikakva razloga da se Tvrtko I kruni za bosanskog kralja prije uzimanja srpske krunice, odnosno krunisanja za srpskog kralja. *Da se to samovoljno dogodilo, niko ga u svijetu ne bi priznao za kralja Bosne.*

Zato se postavila pravo pitanje zašto je kralj Tvrtko I stavio u svoj naslov prvo kralj Srbije ili Raške, pa, tek iza toga kralj Bosne. To je potpuno razumljivo kad se zna da se time željelo dobiti pravni osnov na krunidbu srpskom i bosanskom krunom, i to na osnovu historijskog prava. Tada nije bilo potrebno kralju Tvrtku I da mu papa legalizuje krunisanje, bizantijski ili rimski car na Zapadu. Tvrtko I već posjeduje nasljedno pravo na srpsku krunu po babi Jelisi, kao što je i upisano i naglašeno u pomenutim poveljama kralja Tvrtka I i nekih njegovih nasljednika. Znao se u diplomatskom svijetu da je veliki župan Stevan Prvovjencani dobio krunu od pape Honorija III u godini 1217. i da je ponovno papino legalizovanje srpske krunice besporedno.

Vrlo je zanimljivo da je pomenuto međunarodno pravo kralj Tvrtko I iskoristio te se krunisao istodobno za srpskog i bosanskog kralja posebnom krunom koju su mu vrlo vjerovatno odobrili bosanski velikaši u svojstvu izbornog vladara. To je jednostavan slučaj u srednjem vijeku da neko uzima krunu i kraljevski naslov u nekoj zemlji bez pitanja faktora koji su takve krunice i naslove zakonito dijelili, darivali. Tada je kralj Tvrtko I uspio da to njegovo krunisanje za bosanskog kralja prizna sva Evropa, pa i formalni suveren nad Bosnom "kralj Rame ili Bosne", ugarski kralj Ljudevit I, uz, vjerovatno, nagovor svoje žene Elizabete Kotromanićke, rođake kralja Tvrtka I.

Nema nikakve sumnje da je Tvrtko I Kotromanić ponio sa sobom izrađenu bosansku krunu s lilijskim okicešnim dijamantima. Kralj Tvrtko I vjerovatno je našao staru srpsku krunu u Mileševu ili Rasu koju su sigurno viši svećenici ljubomorno čuvali u manastiru. Vladimir Čorović piše: "Prema tome, ni on sam (=Tvrtko I) ne spominje stari kraljevski venac nego kao da misli na neki novi koji je "bog darovao" lično njemu". Vjekoslav Klaić drži da je Tvrtko I dosadašnju banočinu Bosnu ukrasio na samostalnu kraljevinu. Čorović, kao i ja, zabacuje to mišljenje, jer se protiv historijskim i pravnim činjenicama.

Spomenuto sam da se kralj Tvrtko I krunio dvostrukim vijencem za srpskog i bosanskog kralja. Zato mišljenje nekih historičara o prvobosanskoj krunidbi kralja Tvrtka I u Milima kod Visokog, u današnjem Arnautovićima uz rijeku Bosnu, nema nikakva osnova ni u historijskim izvorima ni u međunarodnom pravu, iako je to na prvi pogled vrlo primamljivo. Tu je osrednje historičare zbunila sličnost imena Mileševa u Raškoj sa Mileševom u Bosni, to jest Milima kod Visokog.

Tačnost ovog izlaganja, potvrdili originalnim spisima kralja Tvrtka I i njegovih nasljednika, tako da o tome pitanju otpada svaka diskusija. Kad je kralj Tvrtko I izdao povelju vojvodi Hrvoju Vukčiću Hrvatiniću u Moštri kod Visokog, u župi Visokom, 12. marta 1380. godine, nazvao se kraljem Srbijem, Bosni, Primorju, Humskoj zemlji, Donjim krajima, Zapadnim stranama, Usori, Soli, Podrinju i ostalim krajovima. Kralj Tvrtko I izričito piše: — Osposobljen bih carstvo-

⁴³⁾ HAD, *Debita notarie*, knj. 8, list 119, 24. IX 1379. f. . . *primo anno sui regni qui complebitur in festo Sancti Demetrii nunc proxime futuro* . . ., kod M. Dinića, *O krunisanju Tvrtka I za kralja*, Glas SKA 147, Beograd 1932, 137; Vladimir Čorović, *Kralj Tvrtko I*, 40–41; Jorjo Tadić, *Pisma i uputstva Dubrovačke Republike* I, br. 318; Nikola Radošević, *Obredi o krunisanju bosanskog kralja Tvrtka I*, Beograd 1948, 51; Boro Paripić, *Povijest*, Napredak 1942, 314, Sarajevo.

⁴⁴⁾ Lj. Stojanović, *SS PP* I, br. 83; T. Smičiklas, *God. dipl.* XV, br. 234; Duro Bašić piše da je vrlo vjerovatno da se Tvrtko I krunio za kralja Bosne 17. ili 18. juna 1377. godine u crkvi Svetog Nikole u Milima kod Visokog nad grobnom bana Stjepana II (ist. 58) — Prilozi, Institut za istoriju, Sarajevo 1975–1976, br. 11–12, 49–60. Za to mišljenje piše: nije mogao navesti nijedan dokaz iz raznih izvora ili potvrde iz historije prava. Jasniji je o tome pitanju dr Pavao Anđelić, *GZM 1979 (XXXIV)*, 238–9.

vati u zemljama roditelja i praroditelja naših tvoreći mi milosti i isprave svakomu po vjernosti i po njegovu dostojanstvu . . . —. Kralj Tvrtko I slično se izrazio u svojoj povelji Dubrovčanima 2. decembra 1382. godine pisanju u dvorcu Bišću u Podgrađu kod Blagaja na Buni. Tu se kralj Tvrtko I naziva da je *okrunjen krunom svojih roditelja svete gospode srpske: kraljeva i careva*. Kralj Tvrtko I je tu spomenuo samo srpsku krunu jer se radilo o ukidanju nezakonite srpske u današnjem Herceg-Novom, to jest u Sutirini, *nekadašnjem posjedu solinski vladara*. Očito se vidi da je kralj Tvrtko I dobro pazio na legalno pravo na pojedina posjedovna imanja, i to uz znanje i blagoslov Dubrovčana koji su za to bili naročito zainteresovani. Kad se radilo o bosanskim starim posjedima, kralj Tvrtko I i njegovi nasljednici držali su se legitimnog prava. Tako je kralj Tvrtko I sklopio ugovor o prijateljstvu i savezu s Dubrovčanima 9. jula 1387. godine *pa se u spisu nazvao prvo kraljem Bosne*, pa tek iza toga kraljem Srbije. Dubrovčani su izjavili da im se potvrđuju povlastice date od *bosanske i srpske gospode*. Tu se dosljedno sproveli diplomatski način oslovljavanja od koga diplomati nisu skoro nikad odstupali.

Kad je kralj Bosne Ostoja izdao povelju Dubrovčanima 15. januara 1399. godine, naglasio je da je naslijedio prijestolje svojih praroditelja *"gospode srpske i bosanske"*. Vidi se da se kralj Ostoja držao dvorskog oslovljavanja iz doba krunidbe kralja Tvrtka I u Mileševu u Srbiji. Tako su vrlo često postupali i Ostojini nasljednici.

Napomenuo sam da je Mavro Orbini napisao da je Tvrtko ban okrunjen od mileševskog mitropolita s njegovim monasima (crkvi u Mileševu). Napominjem da se tada, u doba Tvrtkove krunidbe, u samostanu u Milima kod Visokog nalazio franjevački vikar i kustos bosanske kustodije (administrativne jedinice franjevačke bosanske vikarije) koje nisu imali zvanje biskupa niti su ikad nosili zvanje mitropolit-metropolit. Takav naslov nije nosio ni dida (episkop) crkve bosanske koji bi, po svome zvanju u crkvenoj hijerarhiji, mogao da okruni bana Tvrtka I za kralja Bosne, i to posebno bosanskom krunom. Sjedište dida (episkopa) crkve bosanske nije bilo u mjestu Milima kod Visokog nego u Moštrima (Moštri) kod Visokog, Janjima kod Zenice ili u Buhorini u župi Lepenici, u centralnoj Bosni. Treba imati na umu da katolički biskup bosanske pokrajine-dijecese stojiše u to doba u Đakovu uz crkvu Svetog Petra još od oko 1252. godine. *To je jedan od bitnih razloga da krunidba bosanskog kralja Tvrtka I, iako katolika, nije obavljena u Milima kod Visokog*. Zbog tih razloga Orbinijev mileševski mitropolit nije niko drugi nego mitropolit iz Mileševa u Srbiji.

Kad je kralj Tvrtko I legalizovao bosansku krunu putem zakonitog nasljedja srpske krune, bosanski vladari poslije smrti kralja Tvrtka I većinom su se krunisali za bosanskog kralja u Milima kod Visokog, dok se izbor obavljao i u Milodraži kod Kiseljaka. Nekad je i Jaice bilo krunidbeno mjesto bosanskih kraljeva, naročito u doba posljednjih godina samostalnosti bosanske države.

Da potvrdim to mišljenje, navodim jedan jasan podatak iz oporuke hercega Stjepana Vukčića Kosača od 20. maja 1466. godine u kome se spominje kao svjedok testamenta mileševski mitropolit David. Upravo se tu radi o mitropolitu Davidu iz Mileševa u Srbiji odakle je herceg Stjepan Vukčić Kosača uzao naslov "herceg od Svetoga Save". Zato ne može biti nikakav sumnje da je Orbinijev mitropolit mileševski David iz Mileševa u Srbiji gdje se i obavila krunidba kralja Tvrtka I. Očito se vidi da je mitropolit David vršio važnu ulogu *ukućanina* na dvoru hercega

Stjepana. *Miješanje Mili sa Mileševom u Raškoj u srednjem vijeku ne dolazi nikako u obzir jer herceg Stjepan nije nikad bio gospodar područja naselja Mili kod Visokog, nego jedino Mileševu u Srbiji i svih zemalja svetog Save, starih srpskih posjeda iz doba Nemanjića*. Značajno je da postoji živa tradicija u Dubrovčana o ulozi mileševskog mitropolita u poslovima bosanske države.

Bez obzira na izloženu političku situaciju oko krunisanja Tvrtka I za kralja Srbije i Bosne mislim da je i bosanski ban imao neki vjenac s ukrasima kojim su se kitili bosanski banovi pri nastupu na bansko prijestolje i u drugim svečanim zgodama. To su izvršavali u Milima kod Visokog i kasnije u Bobovcu ili Kraljevoj Sutjesci kod Vareša. Određeni vjenac-krunu su nosili i pojedini hercezi, kao što je bio herceg Stjepan Vukčić-Kosača 1448. godine. Jedna vrsta vjenca spominje se u testamentu hercega Stjepana od 10. maja 1466. godine. Posebno stilizovan vjenac s ukrasima nalazi se i na liku hercega Stjepana Kosače u pečatima uz razne isprave i pisma. Nema velike sumnje da su bosanski banovi važniji od hercega nosili banski vjenac koji su vjerovatno oblikovali u datom momentu u bosansku krunu i čuvali je na kraljevskom dvoru u Bobovcu ili na nekom drugom kraljevskom dvoru. Ugarski kralj Sigismund I je pisao u jednoj latinskoj ispravi od 28. novembra 1405. godine da je raskralj prognani Ostoja Kotromanić boravio u utvrdi Bobovac kod Vareša i *da se u Bobovcu nalazi bosanska kruna*.⁴⁹ Ovim važnim podatkom dokazuje se da su bosanski kraljevi imali posebnu krunu koju su, po mome mišljenju, ozakonili putem srpske krune njihovih praroditelja Nemanjića. U ovoj ispravi ugarski kralj Sigismund I nije spomenuo srpsku krunu u Bobovcu nego jedino bosansku kao znak suvereniteta Bosne kao države. Ovaj podatak nas upućuje na zaključak da je svaki bosanski kralj poslije 26. oktobra 1377. godine *krunisan jedino bosanskom krunom* iako je stalno nosio naslov "kralj Srbijem" ili "kralj Raške" tako se oslovljavao ispred naslova "kralj Bosne".

Necé biti naodmet da navedem nalaz kamene ploče uzidane u veliku kamenu kuću u Dubrovniku, u ulici "Poljana Bunića" kod crkve Svete Marije. Na toj ploči raspoznaje se lik orla i na njegovoj glavi lik krune s tri pregrade u sredini polja poput nekih ljestvica. Ne sumnjam da je to grb bosanske kraljevine Kotromanića, bez obzira na njegovu eventualnu prepravku, obnovu. Kralj Tvrtko I piše Dubrovčanima 12. juna 1389. godine da će u njegovoj kući u Dubrovniku u koju će se useliti, odjesti njegov protovjestar kad dođe iz grb Dubrovnik. Kad su Dubrovčani primili bosanskog kralja Ostoju za svoga građanina 25. februara 1399. godine u svojstvu suverena bosanske države, darovali su mu tvrdo zidanu kuću-palaču koja je nekad bila *vlastinost plemića Marina Bunića*. Izgleda da je na istoj kući Bunića i danas preostao originalni ili slični grb bosanske države. To mi ne smeta što grb nije na svom prvobitnom mjestu jer su mnoge kuće u Dubrovniku stradale dje-

⁴⁹ Lj. Stojanović, o. c., II, br. 675, br. 680; Vi. Ćorović, *Kralj Tvrtko I Kotromanić*, Beograd 1925, 40—42 (ozbiljna rasprava); dr Pavlo Andeljić, *Srednjovjekovni pečati iz Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1970, tab. 28 br. 51, br. 52, br. 54; Gr. Fejér, *Cod. dipl. Hungariae*, X—4, p. 388. Kralj Ugarske Sigismund I spominje grad Bobovac gdje se čuva bosanska kruna (. . . castrum ipsius regis Onthoye Babulch-Bobovac vocatum ubi corona ipsius regni Bosne conservatur . . .). Naglašavam da nijedan pisar u srednjem vijeku nije zabilježio da se Mili nazivaju Mileševu. To nisu učinili ni franjevci koji su u Milima imali svoj samostan i sjedište bosanske kustodije pod imenom samostana svetog Nikole i kustodije Mili. Sigurno su oni znali kakvo je ime nosilo njegovo glavno sjedište. To bi znali i dubrovčki pisari u srednjem vijeku pa nisu spominjali Mileševu. Istina je da su neki novovjekovni pisci Mili nazivali po analogiji i Mileševom, ali to ne daje nikomu pravo da ta dva mjesta identifikuje. *Glasnik Zem. muzeja* 1897, 183—188, rad Thallóczyja; Lj. Stojanović, *SS PP I*, br. 85, 87, 429.

limižno ili potpuno od potresa 1667. godine. To sam naveo da se arheolozi i historičari detaljnije pozabave ovom činjenicom.

Znak suverenosti ili nekog naročitog privilegija je upotreba crvenog voska u pečatu. U pečatima bosanskih banova nije nikad bio crveni vosak u pečatnom polju, nego tek onda kad je bosanski ban Tvrtko I postao kralj. Čim se kralj Tvrtko I okrunio za kralja Srbije i Bosne, pečati su bili dvobojni, tj. grudva od pečata bila je od prirodnog voska dok je otisak u legendi imao crvenu boju. Do proglašenja Bosne kraljevinom bosanski banovi u svojim pečatima imali su tamnu boju, nikako crvenu. Na kraju svoje dvije povelje iz 1378. godine Tvrtko I se potpisao crvenim mastilom.

Suvereni vladari poput rimskog cara dodjeljivali su pravo upotrebe crvenih pečata u poveljama u znak posebne povlastice, i to feudalcima nižih od kraljeva. Tako je ugarski kralj Albert II (1437—1439) podijelio hercegu Stjepanu Vukčiću Kosaču pravo da u svoj pečat stavlja crveni vosak što je kasnije potvrdio car Fridrih III Habsburgovac u ime sinovca mu Ladislava V Posmrčeta (Postuma). Tako je Stjepan Vukčić-Kosača još u svojstvu vojvode 1445. godine upotrijebio crveni vosak u pečatu iako tada nije bio herceg.⁴³ Da je kralj Tvrtko I postao kralj prije 26. oktobra 1377. godine, sigurno bi u svojim pečatima upotrebljavao crveni vosak, a u potpisu crveno mastilo pa, i u slučaju da mu je to pravo podijelio rimski papa ili rimski car. Ovdje ne dolaze u obzir bizantijski vladari iz kuće Paleologa, bez ugleda u svijetu. Zato se mora odbaciti svako nagađanje o krunisanju bosanskog bana Tvrtka za kralja prije 26. oktobra 1377. godine. Ovdje ne dolazi u obzir ni posebna bosanska krunidba bana Tvrtka prije krunidbe u Mileševu, i to zbog legitimeteta u nasljeđivanju neke krunice. Diplomacija je vrlo važan faktor čijih se pravila morao držati i bosanski ban Tvrtko.

Međunarodno priznanje bosanske kraljevine poslije 1377. godine

Dubrovčani su u junu 1378. godine, pored isprava izdatih u Žrnovnici (Mlini) kao Dubrovnika i u Trstivnici (Kraljevju Sutjesci) kod Vareša 1378. godine, priznali naslov bosanskog kralja nazivajući ga "kralj Raške i Bosne". Tako je i Jakov Bech pred katoličkom inkvizicijom 1387. godine izjavio da je bio u mjestu Bosni (*Visokom*) gdje je vladao gospodin ban Bosne podložan kralju Raške. Ovim je Bech htio da naglasi da je ban Bosne ujedno i kralj Raške, što se odnosi upravo na kralja Tvrtka I. Tada nije postojao poseban kralj Raške niti kraljevina Raška, nego kralj Tvrtko I, nosilac naslova kralja Raške.

Ipak se po starom običaju ugarska kraljica Marija u aprilu 1383. godine oslovlila kraljicom Rame umjesto Bosne. Po ovom se vidi da još na ugarskom dvoru postoji tradicija o naslovu "kralj Rame". Na istovjetan je način ista kraljica postupila i 1384. godine.⁴⁴ Venecijansko vijeće je pisalo u julu 1385. godine svojim trgovcima koji su se spremali da otputuju u Kotor nakon što su im date informacije o darivanju Kotora raškom kralju Tvrtku I. Venecijanci su dobro znali da je ne-

kad Kotor pripadao raškoj kruni pa su u ovom smislu oslovlili kralja Tvrtka I, ali su izostavili naslov kralja Bosne. Venecijanski dužd ne boluje od pretjeranih i ne-realnih naslova. On se strogo držao diplomatskog protokola i nastupa u Kotoru i čitavoj Zeti tako da poštuje staru srpsku ili rašku vladavinu. Novi ugarski kralj Karlo Držeti se nazivao kraljem Rame umjesto Bosne. Tako se je izrazio u jednoj ispravi 1386. godine. Iz ovih nekoliko podataka vidi se stil pisanja u pojedinim svjetskim kancelarijama u odnosu na bosanskog vladara i njegovu državu.

Bosanska kancelarija na kraljevju dvoru strogo se držala svoga stila u pisanju diplomatskih spisa. Tako su bosanski poslanici u avgustu 1390. godine došli u Split da odrede međe općine Split prema Klisu i općine Omiša. Tada su bosanski poslanici naglasili da je Stjepan Tvrtko I "milošću božijom Raške, Bosne, Dalmacije, Hrvatske i Primorja slavni kralj". Za ove poslanike ne postoji izraz "kralj Rame".⁴⁵

Komisija Zadranja je trebalo da otputuje u Dakovo u drugoj polovini 1393. godine gdje će se naći s ugarskim kraljem i kraljem Bosne od koga Zadranu trpe. Napominje se da postoji primirje između ugarskog kralja i kralja Bosne pa da lažše sebi osigura Zemunik kod Zadra koji je u rukama bosanskog kralja. Tu se jasno vidi da se radilo o samostalnoj Bosni. To se ponavlja i sljedeće 1394. godine u avgustu kad je kralj Sigismund I pisao da je osvojio bosanski grad Dobor na rijeci Bosni prešavši s velikom vojskom rijeku Savu da pokori Bosnu.⁴⁶ Tako je i općina Hvar u martu 1394. godine priznala bosanskog kralja Dabišu koga naziva pravi naslovom "kralj Raške, Bosne, Dalmacije i Hrvatske". Znamo da se kralj Tvrtko I proglasio i kraljem Hrvatske i Dalmacije 1390. godine i time proširio bar privremeno svoju državnu teritoriju izuzimajući Hrvatsku i Dalmaciju ispod vlasti ugarskog kralja Sigismunda I.⁴⁷

Kad je umro bosanski kralj Dabiša, ugarski kralj Sigismund I želio je, a i prije Dabišine smrti, da sjedne na bosansko prijestolje te se s vojskom spustio u Bosnu u novembru 1394. godine. To je izvijestio Pavle De Ariminis, poslanik Franje od grada Mantove i naglasio da ugarski baroni nastoje da zauzmu Bosnu koja im je mnogo šteta nanijela. Šteta je bila u vrijeme kralja Dabiše koji se povezao s nevjernim bosanskim podanicima kralja Sigismunda I. Kralj Sigismund I nagradio je svoje barone u decembru 1397. godine što su mu pomagali da osvoji utvrdu Dobor, u oblasti Usori, kraljevini Bosni. Tim je kralj Sigismund I očito dokazao i priznao da postoji samostalna bosanska država s kraljem na čelu. U jednom važnom pismu kralja Sigismunda I pisanom u Požegi u Slavoniji i upućeno općini Trogiru 2. juna 1398. godine spominje se da je vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić pristupio Osmanlijama protiv ugarske krunice, i to uz pomoć nekih otpadnika od kralja Sigismunda I nastanjenih "u kraljevini Bosni". U istom mjesecu 1398. godine Vijeće umoljenih u Dubrovniku poslalo je kralju Ostoju 500 dukata na dar povodom njegova nedavno izvršena izbora za bosanskog kralja. Već iduće godine Dubrovčani su ga oslovlili kraljom a njegovu visoku vlastelstvenost — Bosna. Tada, a ni poslije, bosanski kraljevi prilikom svoga izbora nisu nikad tražili dozvolu od ugarskih kraljeva za svoju krunidbu bosanskom krunom, iako su se ugarski kralje-

⁴³ Gr. Čremošnik, *Studije za srednjovjekovnu diplomatiju i sigilografiju Južnih Slovena*, Sarajevo 1976, 78, bilj. 97, 99.

⁴⁴ M. Dinčić, *Iz dubrovačkog arhiva* III, br. 90; Dragutin Kniewald, *Rad JAZU* 270, 240; P. Matković, *Starine JAZU* I, 148—150; Vj. Klaić, *Poviest Hrvata*, sv. II, dio I, prilog XII.

⁴⁵ S. Ljubić, *Listine* IV, p. 219, 283; Vj. Klaić, o. c., prilog II.

⁴⁶ *Memoriale Pauli de Paulo*, p. 38—42 (Vj. Klaić, *Poviest Bosne*, 202, bilj. 20); Ivan Thwrocz, *Chronica Hungarorum*, p. 272—273.

⁴⁷ S. Ljubić, *Listine* V, 325.

vi stalno nazivali kraljem Rame ili Bosne. To je očiti znak da je taj naslov "kralj Rame" prazno kicjenje poput mnogih sličnih slučajeva na Zapadu u srednjem i novom vijeku.

Vojvoda Radić i brat mu župan Bjeljak Sanković u ispravi izdatoj Dubrovčanima 1399. godine spominju "svu Bosnu" i bosanskog kralja, prave predstavnike bosanske države. Spomenuo sam da je tada u Bosni bilo izborno kraljevstvo kojim uz kralja upravlja "državni savjet" i opći *bosanski sabor* koji su imali veliku ulogu i bitno utjecali na razvoj bosanske politike.⁵³⁾

Ugarski kralj Sigismund I stalno je razlikovao državu Bosnu i njezine stanovnike od ugarske države. Stanovnike je nazivao Bošnjanima koji su mu otimali i posljednje uporište u Bosni. Zato ih često naziva "prokleti nevjernici krune ugarske", pa i hereticima u lošem smislu. Tako se izrazio u januaru 1401. godine i naglasio da ga je zagrebački biskup pomagao u borbi protiv Osmanlija (Turaka) i "Bosanaca".⁵⁴⁾

Veliki bosanski vojvoda Hrvoje primio je u Sinju u Dalmaciji u maju 1402. godine poslanika grada Šibenika u zajednici sa šurjakom mu knezom Ivanišem Nelipićem i napisao povelju u ime bosanskog kralja Ostoje. Tada se veliki vojvoda Hrvoje nazvao "*gospodin vojvoda kraljevina Raške i Bosne*". Bosna kao samostalna država odlučila je 1403. godine da bira sebi vrhovnog pokrovitelja u osobi kralja napuljskog Ladislava i odbaci takmaca mu Sigismunda Luksemburgovca u Budimu.⁵⁵⁾

Posjednici visoki feudalci Bosne darivali su imanja i postavljali župane u župama po svojoj volji i uz savjet svojih činovnika. Tako je veliki vojvoda Hrvoje 1403. godine imenovao u gradu Vrbsu na Vrbsu u župi Vrbsu za kneza Petrića Jurjevića, dok je kasnije ponudio kralju Sigismundu I Vrbaški-grad i Kozaru kao garanciju vjernosti. To je bilo pod pritiskom političkih prilika u Dalmaciji u kojoj je kralj Sigismund I igrao veliku ulogu poslije 1409. godine.

Na krunidbu napuljskog kralja Ladislava za ugarskog kralja 1403. godine došla je u Zadar skupina bosanske gospode sa svojim kraljem Ostojom. O ovom piše Gallotus gospodinu Viviano u Firenci. Tako i ovaj stranac zna da je bosanska država posebna politička jedinica koja ima pravo izbora vrhovnog zaštitnika, suverena. Tako su iduće godine, 1404, Dubrovčani pisali vojvodi Sandalju Hranicu da su već bili poslali svoje poslanike u Bosnu, ali nisu našli na okupu staleški sabor, vjerovatno u Milima kod Visokog.

Iz 1404. godine je ostala nadgrobna ploča s natpisom u bosanskoj ćirilici vojnika Vignja Miloševića koji je služio sve bosanske banove i kraljeve od Stjepana II Kotromanića do kralja Ostoje. Pisar nije spominjao ni jednog ugarskog kralja nego jedino bosanske. Ovo je najbolji dokaz da je bosanska država imala svoju vojsku koja je branila suverenost Bosne. Natpis je na kamenju ploči uzidanoj u kuću župe katoličke Kočerina kod Lištice, u Hercegovini.

⁵³⁾ V. Makušev, *Mon. Slav. Mer.* II, 24 (... quis illi de Bossena apertunt regem istum in suum regem et dominum et dalmie usque ad confines vel iuxta equitant ...); Gr. Féjer, *Cod. dipl. Hung.* X—2, p. 438; E. Fermandzin, *Acta Bosnae*, 58—59 (... castrum Dobor in districtu Uzorae regni Bosnae ...); (V. Klaić, *Povijest Hrvata*, sv. II, dio prvi, 290; Lj. Stojanović, *SS PP* I, br. 135).

⁵⁴⁾ Dr Pavao Anđelić, *Priloge, Institut za istoriju, Sarajevo* 1976, 29, 47.

⁵⁵⁾ F. Šišić, *Starine JAZU XXXIX*, 132 (*Nekoliko isprava iz početka XV st.*).

⁵⁶⁾ S. Ljubić, *Listine IV*, 461 (Nos Herwoje regnorum Rascie et Bosnae domini vojvoda ...).

Treba napomenuti da se crkva dida bosanskog nazivala *bosanskom* sa svojim monasima na celu. Tako se izrazio episkop ili did crkve bosanske u mjestu Janjčićima kod Zenice 8. januara 1404. godine, dok se katolička crkva u Đakovu nazivala isto bosanskom, još od davnih vremena. Tako Venecijanci pišu 15. januara 1411. godine da je kralj Ostoja, nekad svrgnut u prijestolju, po volji bosanskih barona povrata na kraljevski prijestol, naročito vojvode Sandalja Hranicu. To je jasno pravo bosanskih barona da biraju kralja po svojoj slobodnoj volji.⁵⁶⁾

Već sam napomenuo da su Dubrovčani bili najbolji i neposredni poznavaoци bosanskog društva i društvenog uređenja i politike. Zato su i mogli opisati razvoj bosanske države u tačine, u svim djelatnostima. Dubrovčani su pisali vojvodi Sandalju Hranicu u novembru 1405. godine i naglasili da su bosanski stanovnici, zvani *Bošnjani*, njihovi prijatelji i da su dubrovački trgovci slobodni u Bosni, *po rusagu bosanskomu*, to jest po državi Bosni. Izraz *rusag* na ugarskom jeziku označava državu i rado se davao ugarskoj kraljevini.⁵⁷⁾ Ponekad se i oblasti u bosanskoj diplomatiki nazivaju orsagom, rusagom.

Ugarski kralj Sigismund I, ujedno i kralj Hrvatske, pozvao je grad Prešov 31. maja 1405. godine da plati 500 forinti poreza za trošak ugarske vojske koja je polazila na osvajanje teritorija bosanske države. Tada su privremeno Bihać i Dubica bili u rukama bosanskog vojvode Hrvoja Vukčića Hrvatinčića. Ipak je kralj Sigismund I spomenuo da je napao na Bosnu s velikom vojskom da bi ispravio i obnovio granice svoga kraljevstva — "*prema našoj kraljevini Rami ili Bosni*".⁵⁸⁾ Kralj Sigismund I napisao je pismo na latinskom jeziku u Bihaću 8. oktobra 1405. g. kojim daruje vlašnog vojvodu Butka Brankovića. Tada vojvoda Hrvoje nije bio gospodar Bihaća, nego iste godine u drugo vrijeme. Tadašnju situaciju u Bosni lijepo i jasno objašnjava povelja pisana ćirilicom od pisara bosanskog kralja Tvrtka II Tvrtkovića 20. juna 1405. godine kad se navodi da je kralj Tvrtko II u zajednici s hercegom Hrvojem i po savjetu bosanske vlastele ili kraljevstva bosanskoga izdao pomenutu povelju Dubrovčanima. U toj se povelji Tvrtko II potpisao da je *kralj Srbije, Bosne, Primorja, Humske zemlje, Donjih kraja, Usore, Soli, Podrinja i Zapadnih strana*. Ugarski kralj Sigismund I smatrao je da su svi bosanski posjedi njegova svojina pa ratuje da ih dobije za se, i to stalno. To mu nije nikad potpuno uspjelo.

Napuljski kralj Ladislav zorno prikazuje granice stare bosanske države na traženje bosanskog kralja Tvrtka II 26. avgusta 1406. godine. U ispravi se navodi da kralj Ladislav potvrđuje: "Sve i pojedine običaje, stanje i stara prava uvažavana i granice, i međe kraljevstva bosanskog posjedovane još od Kulina, nekć bana države Bosne, naročito od strane Ugarske ... i na način i po formi koje je granice imao rečeni Kulina ban prema Ugarskoj da je tako posjedovao dok je bio živ —. Vidi se da je Kulinaova država bila tačno do Save gdje počinju granice kraljevine Slavonije kojom su upravljali ugarski kraljevi. Upravo u vrijeme izdavanja

⁵⁶⁾ *Bullettino IV*, 173; V. Makušev, *Mon. hist. Sl. Mer.*, vol. I, 429—430, Varšava 1874; Ljubomir Stojanović, *SS PP* I, br. 277; S. Ljubić, *Listine VI*, 134 (Rex Hostia de voluntate baronum Bossien in dicto regno reversus et specialiter Sandali ...); M. Vego, *Zbornik I*, br. 1.

⁵⁷⁾ Lj. Stojanović, *SS PP* I, br. 286, br. 440.

⁵⁸⁾ Gr. Féjer, *Cod. dipl. X—4*, p. 377; Lj. Stojanović, *SS PP* I, 513; Vj. Klaić, *Povijest Bosne*, 230, bilj. 52 (*Regnum nostrum Rame seu Bosnae* ...).

isprave kralja Ladislava ugarski kralj Sigismund I je povrijedio bosanski integritet otimaajući pojedine gradove u Usori i na drugim područjima bliže Savi.⁴⁹⁾

Dubrovnik je kao slobodni grad dozvolio raskraju Ostoji Kotrcmanicu da dođe i nastani se u Dubrovnik. To je bilo u septembru 1406. godine. Protiv toga je nakon 7 dana protestovao vojvoda Sandalj Hrančić kome su Dubrovčani odgovorili da je svakom slobodno doći u Dubrovnik ko god bježi, "*priid Bosnom*". Ovdje se pod imenom Bosna misli na bosansku državu ili njezino plemstvo.⁵⁰⁾ Tu misao potvrđuje kralj Sigismund I u jednoj ispravi s kraja decembra 1408. godine kad je napomenuo da je kaznio buntovne Bosance i da je ušao "*u rečeno kraljevstvo Bosna*". Usprkos tomu još se u diplomaciji ponegdje pojavljuje izraz "*kralj Rame*" kao što je u pismu pape Grgura XII u junu 1409. godine upravljenom dubrovačkom kardinalu Ivanu.⁵¹⁾

Bosanski kralj sa svojim plemstvom je imenovao pojedine vojne rukovodioce dajući im ujedno ustaljene naslove: veliki vojvoda ili vojvoda bosanske države. Zato Dubrovčani pišu velikom bosanskom vojvodi Sandalju Hrančiću da taj naslov nosi *milostiv božijom i rusaga (države) bosanskoga*. Još su napomenuli da su od davnine imali slobode i krasne zakone s *rusagom bosanskim* i da je narod *rusački (državni)* od Bosne slobodno dolazio u Dubrovnik da kupuje so. Po ovoj sadržini pisma dubrovačkog kneza i vlastele jasno se razabire da su Dubrovčani razlikovali bosansku državu od ugarske i ostalih.

Strani diplomati su se u svojim spisima izražavali na diplomatski način. Tako su Dubrovčani pisali kralju Sigismundu I kao svomu priznatom suverenu u drugoj polovini 1415. godine i javili mu da su *baroni Bosne bili na općem državnom saboru i odlučili da oduzmu Srebrenicu* koju je nekad darovao ugarski kralj Sigismund I despotu Stevanu, gospodaru Raške. Ovim je bosanski sabor htio da naglasi da je rudarski kraj Srebrenica sa varoši Srebrenicom na čelu dio bosanske države i da na nju nije imao pravo darivanja ugarski kralj. Dubrovčani su javili da su se u augustu 1421. godine sakupili plemići Bosne na saboru u Milodražu da se dogovore o krunisanju Tvrtka II Tvrtkovića za bosanskog kralja. Tada su mu Dubrovčani poslali dar od 750 perpera (oko 350 dukata) u vrijednosti sukna. Na sličan način je kasnije izabran i kralj Tomaš Ostojić u proljeće 1444. godine, ali se kasnije nije krunisao, bojeći se naroda da primi krunu od pape. Ova bojazan je dolazila od velikog broja protivnika u redovima bosanske crkve s didom na čelu. Tako se krunio i bio biran na državnom saboru i posljednji bosanski kralj Stjepan (Stefan) Tomašević u novembru 1461. godine uz prisustvo papinog poslanika.

Dubrovčani su i nadalje održavali diplomatske odnose s Bosnom i imali trgovačke veze, tako da su u julu 1419. godine pisali vojvodi Sandalju Hrančiću Kosačiću da su od njega i njegove braće dobili polovinu Konavala po zapisanim potvrđama "*od kralja bosanskoga i rusaga bosanskoga*". Venecijanci su napisali pismo Korču-

lanima 1420. godine da dolaze u Neretvu (Narentu) na trg "*svi Bosanci vlasi* (stočari) sa srebrom, voskom, kožom i drugom robom te kupuju u trgovinama so i sukno od skupog tkiva.

Vrlo je značajna činjenica kao dokaz suvereniteta bosanske države što kralj Tvrtko II Tvrtković piše u Bobovcu 2. septembra 1427. godine da *poklanja bosansku krunu grofu Hermanu Celjskomu* za razne zasluge i to pod uvjetom ako kralj Tvrtko II ostane bez potomaka.⁵²⁾

Te činjenice očito potvrđuju da se država Bosna i njezino ime ustalilo u diplomatskim krugovima i na bosanskom dvoru. Tako se Tvrtko II Tvrtković u drugoj polovini 1422. godine u pismu iz varoši Visokoga upravljenom duždu Venecije kaže da je *božijom milošću kralj Raške, Bosne i Primorja*. Malo kasnije, 1433. g., ugarski kralj se u nekom razradenom planu o ustrojstvu svoje vojske, naziva *kraljem Rame* dok iste te godine, u drugom pismu, navodi da su Humska zemlja, Livno i Bistrički grad u samom Livnu oduzeti *od Bosanaca* iako je te posjede nekad držao ugarski kralj Ljudevit I, u doba prvih godina vladanja bana Tvrtka u Bosni.⁵³⁾ Ugarski kraljevi su se, kako sam spomenuo, stalno upitali u bosanske državne poslove i nastojali s većom ili manjom srećom da osvoje poneki bosanski strateški važan grad. Kad su stanovnici bosanske države zauzeli posljednje ugarsko uporište Veselu Stražu kod Bugojna u centralnoj Bosni 1414. godine, pobunila se kraljica Barbara iz Budima i naglasila da su joj utvrdu Veselu Stražu otieli *Bosanci* jer je zapovjednik ugarskog kralja nije dobro utvrdio. S teškom mukom su bosanski feudalci zauzimali bosanske utvrde koje je držao ugarski kralj, bilo silom, zamjenom ili kupovinom. Ovdje ne smijemo zanemariti činjenicu da su ugarski kraljevi imali u bosanskoj državi ponekog feudalca, prijatelja i protivnika bosanske samostalnosti. Takvi su se u diplomatskim bosanskim spisima naročito naglašavali i nazivali izdajnicima.

Kad je umro veliki bosanski vojvoda Sandalj Hrančić 15. marta 1435. godine, kralj Sigismund I je odmah stavio svoje ruke na Humsku zemlju i tražio preko Dubrovčana da ga priznaju za svoga suverena. Tada je u Humskoj zemlji bio veliki strah od najezde Osmanlija, pa su humski feudalci tražili pomoć od Ugara i povremeno priznavali njihova kralja. Na ovo se nije osvrtao vojvoda Stjepan Kosačić koji je na molbu Dubrovčana potvrdio njihove povlastice koje su nekada dobili od humskih knezova. Vojvoda Stjepan Kosačić je došao u Nevesinje te, ispod utvrde Vjenačca, izdao jednu ispravu na hrvatskosrpskom jeziku 10. oktobra 1435. godine. Zanimljivo je što vojvoda Stjepan naglašava u ispravi da taj njegov diplomatski spis vrijedi *pred ugarskim kraljem, carem turskim i kraljem bosanskim, ili pred ma kim od bosanskih stanovnika*. Ovim je jasno da na znanje kasniji herceg Stjepan da je Bosna ravnopravna država sa svim ostalim nabrojanim savremenim

⁴⁹⁾ U ispravi kralja napuljskog Ladislava Anžujca od 26. augusta 1406. godine opisuje se obim bosanske države Kulina bana (potvrđuje) "omnes et singulas consuetudines, statum et jura antiquitus et us operatas, nec non confinia et metas ipsius Regni Bosnae possessa et possessas per quondam spectabilem Culin olim regni Bosnae banum . . . et singulariter a partibus Hungariae . . . modo et forma, quibus illas et illa dictus Culin banus et maxime a dictis Hungariae partibus dum vixit, habuit et possedit . . .". Lucius, *De regno Dalm.* . . . p. 261—262.

⁵⁰⁾ Lj. Stojanović, *SS PP I*, br. 287.

⁵¹⁾ Fr. Rački, *Kad IV*, p. 97, nota 2; A. Theiner, *Vet. mon.*, 347; *Glasnik Zem. muzeja* 1913, 325—327.

⁵²⁾ M. Pucić, *Spomenici I*, Primjedba XXI i V. Klaić, *Povijest Bosne*, 325, bilj. 4; Lj. Stojanović, *SS PP I*, br. 311; K. Jireček, *Handelsstrassen* . . . 39, bilj. 117; V. Corović, *Historija Bosne*, Beograd 1940, 540; S. Ljubić, *Listine X*, 179; N. Jorga, *Notes II*, 417; Lj. Stojanović, o. c., I, br. 315; S. Ljubić, *Listine VIII*, 49 f. . . *tuti Bosneci a (ti) Vlaci* con loro argenti, cere, pelame et aliorum mercandantie et tolonio ala sale e panni . . .).

⁵³⁾ S. Ljubić, *Listine VIII*, p. 202—203; Ljudevit pl. Thallöczy, *Povijest (banovine, grada i varoši) Jajca 1450—1527*, Zagreb 1916, 288—189; Ilarion Ruvarac, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* 1894, 225; isti, *Wiss. Mitteilungen*, IV, Wien, S. 360; Sima Ćirković, *Istorija srednjovekovne bosanske države*, 259—260; Vl. Corović, *Historija Bosne*, Beograd 1940, 435.

državama. Ipak, uza sve to, poslije tri godine ugarski kralj Albert II. nosi u diplomatskim spisima naslov "kralj Rame", po tradiciji dvora u Budimu.⁴⁵⁾

Bosanski franjevci u državi Bosni su nastojali da ne zavise o tuđinskoj crkvenoj vlasti nego jedino o svome generalu tada u Rimu. Zato su kustosi franjevačke bosanske vikarije podnijeli pismeni zahtjev papi 1448. godine navodeći da ne žele da se podrede talijanskom vikaru jer bi to bilo na njihovu štetu. Papa je dao ispitati ovu stvar preko svoga legata u Bosni biskupa Tome i naredio mu da se udovolji bosanskim franjevcima.⁴⁶⁾ Dubrovčani su 1451. godine nazvali bosansku državu *svetim kraljevstvom*, jer im je bosanski kralj Toma trebao u borbi protiv hercega Stjepana.

Ovi podaci nimalo ne umanjuju neovisnost bosanske države ako navedem i jedan naoko suprotan podatak. Poznato je da je kralj Tomaš poslije smrti kralja Tvrtka II Tvrtkovića s teškom mukom došao na bosanski prijesto, naročito zbog Tomaševe prve žene iz niskog roda. Zato se kralj Tomaš oslonio na ugarskog kralja Ladislava i njegova glavnog vojnog komandanta Ivana Hunjadiju. U svome poduhvatu je ustinio uspio. Zato se zahvalio Ivanu Hunjadiju u Bobovcu na latinskom jeziku 3. maja 1444. godine. Oslovio se općim imenom bosanski kralj, Radi boljeg razumijevanja donosim dio isprave u prijevodu: — Mi Stjepan Toma, *kralj bosanski*, javljam svima kojih se tiče da sam, pošto je prijesto ovoga kraljevstva iza smrti slavnoga spomenutoga kralja Tvrtka, našega dragoga strica bio ispražnjen, po njegovoj odredbi ostao gospodar gradova i primorskih posjeda istoga kraljevstva: to je prebegli gospodin naš Ladislav, kralj ugarsko-poljski, po savjetu, dobroj volji i odredbi moćnog gospodina Ivana Hunjadiju, vrhovnog vojvode svih vojska, mene svečano za kralja bosanskoga namjestio i potvrdio. — Tada se kralj Toma obavezao da će svake godine na određeni dan plaćati Ivanu Hunjadiju 3000 dukata u znak vjernosti Ugarskoj. Tada se kralj Toma nije krunisao u Milima kod Visokoga.

Kad su Dubrovčani sklopili ratni savez s kraljem Tomom u Bobovcu 18. decembra 1451. godine, Toma se oslovio pismom naslovom "kralj Srbije, Bosne, Primorja, Humske zemlje, Donjih kraja, Usore, Soli, Podrinja, Zapadnih strana i drugih krajeva". Interesantno je da je kralj Toma skratio pomenuti naslov u povelji iz Kreševa izdatoj 3. septembra 1444. godine. Tada je kralj Toma napisao da je "kralj svoj Bosni i Donjim krajem i k tomu". Izraz *sva Bosna* označava sve izričito nenavedene zemlje bosanske države, to jest razne oblasti i krajeve. Drugi put se kralj Toma jednako izrazio 7. januara 1456. godine. Ovakva situacija u oslovljavanju bosanskih kraljeva izražava se i na nekim nadgrobnim kamenim spomenicima kao što je na stećku u selu Kašićima kod Konjica, ispod grada Koma, u srednjovjekovnoj župi Komu. Tu se spominje u natpisu Kurjak Vučić koji je vjerovatno poginuo u Bijelom Polju kod Mostara u doba ratovanja hercega Stjepana Vukčića Kosače i sina mu Vladislava uz savez s Dubrovnikom i kraljem Bosne Tomom, 1451—1453. godine. U tome natpisu se spominje "Bosna i Dubrovnik". Pod imenom Bosna pisar smatra državu Bosnu, bosansko plemstvo a Dubrovnik autonomnu općinu.⁴⁷⁾

⁴⁵⁾ Jos. Gelcich—Thallóczy L., *Diplomatarius Ragusinus*, p. 390—391; Lj. Stojanović, SS PP, II, br. 647; Petar Matković, *Strine JAZU X*, 155; Lj. Thallóczy, *Studien*, S. 89.

⁴⁶⁾ A. Thöner, *Monumenta Hungariae*, II, p. 250; E. Fermentzin, *Acta Bosnae*, p. 208.

⁴⁷⁾ Arkiv II, 38—39; J. Gelcich—Thallóczy, o. c., br. 285; Lj. Stojanović, o. c., II, br. 696—698; Marko Vego, *Zbornik*, III, br. 177.

Diplomacija je i nadalje smatrala da je Bosna suverena država poput ostalih u Evropi. Tako venecijanski dužd stalno priznaje bosansku državu kao teritorijalnu jedinicu s kojom održava tijesne veze ekonomskog karaktera, rijetko političkog. Generalni guverner Albanije Melhior de Imole je pisao gospodi Renegardi de Gonzaga 19. jula 1463. godine da je sultan iz Carigrada zauzeo veći dio kraljevine Bosne i da je odmah napustio Bosnu i uputio se u Sjenicu u Srbiju. Osmanlije su poštivali zatečeno stanje u Bosni tako da su imenovali domaćeg čovjeka Matiju za bosanskog kralja. Nazivali su svoju upravnu jedinicu u Bosni bosanskim sandžakom umjesto bosanskom kraljevstvom.

Osmanlije su stalno napredovali u pravcu Vrbasa i Save. Zato je kralj Matija Korvin došao lično u Jajce da odatle organizuje otpor Osmanlijama uz pomoć hercegovačkog vojvode Vladislava Hercegovića. Za veliki uspjeh u ovom ratovanju kralj Matija je izdao povelju u Jajcu 6. decembra 1463. godine i darovao vojvodi Vladislavu Hercegoviću posjede u Rami, Livnu i Uskoplju. Tada je kralj Matija napisao da su Turci (Osmanlije) upali u "kraljevinu Bosnu" i ubili joj kralja Stjepana (Tomaševića).⁴⁸⁾

Da bi spriječio osmansko nadiranje u kraljevinu Bosnu ugarski kralj Matija je zbog svojih granica nastojao da se rat vodi na bosanskom području. Zato je uz privolu svojih barona i visokih svećenika izabrao za novog bosanskog kralja Nikolu Iločkog 1471. godine koji se, u jesen iste godine, krunisao u Jajcu, sve, tobože za spas Bosne.⁴⁹⁾

Dubrovčani su stalno spominjali Bosnu kao jedinstveno tijelo iako je bila pod osmanskom vlašću. U ovom smislu je pisao, do sada neiskorišteno u historiji Bosne, iako nije u uskoj vezi s mojom temom, Dubrovčanin Kalistus Šimon kad se pismeno javio iz Barolije u Italiju knezu Polikstra u Italiji posljednjeg dana marta 1484. godine. Šimon Kalistus je napomenuo da su Turci (Osmanlije) imali tri vojnika kapetana u Bosni koji se u svakodnevnim poslovima dogovaraju. Među njima se imenuje: Soliman-baša, Daut-baša i treći kapetan, brat kneza Vlatka, sina hercega Stjepana. Spominje se i Ahmet-beg Hercegović kao aga janijčara koji radi po svojoj volji. Po ovom pismu se vidi jedna novina, jer se do tada smatralo da je vojvoda Vladislav, u ovom pismu spomenut kao brat kneza Vlatka Hercegovića, već davno odeslio u Slavoniju gdje mu je kralj Matija dao Veliki i Mali Kalnik za izdržavanje. Bez obzira na staro tumačenje o vojvodi Vladislavu Hercegoviću postoji ovaj novi dokaz da je vojvoda Vladislav Hercegović bio osmanski kapetan u Bosni u martu 1484. godine. Možda se odatle povukao malo kasnije.⁵⁰⁾

⁴⁸⁾ Fr. Rački, *Rad JAZU VIII*, n. 149, nota 3; V. Makušev, *Monumenta Hist. Sl. Mer. vic. populum*, *Belgradi 1882*, br. 4; Sima Cirković, *Istorijski glasnik Ist. društva Srbije 1954*, sv. 3, 126, bilj. 4, 125, 128—129; Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo 1959, 49—50.

⁴⁹⁾ E. Fermentzin, *Acta Bosnae*, p. 258; V. Makušev, o. c., II, br. 10. Rektor i Vijeće i općina Dubrovnici pisali su kralju Ferdinandu od Sicilije kako su svi prelati i baroni ugarskog kralja s kraljem na čelu izabrali za bosanskog kralja Nikolu Iločkog (come la Maesta del Re de Hungaria con consenso di tutti e Prelati e Baroni ha creato Re de Bosina lo illustrissimo Signor vojvoda Nicola de Iloch, el quale se aspetta che venga ad Jajza ad coronarse . . .). Kod L. Thallóczya, *Studien*, S. 433—434, 118.

⁵⁰⁾ V. Makušev, o. c., II, 554—555 (br. 14). U pismu Simona Kalista navodi se kakvo je stanje u Bosni 1464. godine (. . . che lo gran Turcho have facti tre capitani deli armata, zoe lui, Soliman bassi, Daut Bassi et un altro figlio de chercheg, fratello del conte Vlatcho, ad cio e che non debbano fare uno senza altro, che facciano come fece Augmat (Ahmat) bassa e piu un altro fratello de agaz de janizari havei dicto . . .); E. Fermentzin, *Acta Bosnae*, p. 298—299.

Na kraju naglašavam da je tradicija o samostalnoj bosanskoj državi ostala dugo u uspomeni dubrovačkih pisara i raznih vijeća. U vrijeme konačnog osvajanja bosanske države u cjelini, razni trgovci iz bosanskog sandžaka i hercegovačkog i nadalje su dolazili u Dubrovnik i slobodno trgovali sa svojim i dubrovačkim kapitalom. U ovoj trgovini se naročito ističu gradovi iz istočne Bosne i Hercegovine te gradovi Pljevlja i Prijepolje. Spominje se u dubrovačkim dužničkim knjigama iz septembra 1493. godine kako su trgovci Nikola Ratković i Nikola Veljić (Velic), obadva iz Pljevlja iz Bosne, garantovali svojim imanjem da će isplatiti dug Dubrovčaninu Franji Radovanu, zvanom Strujić, i to u iznosu od 9 dukata. Iz ovog podatka se očito vidi da su Dubrovčani dobro znali da je nekad grad Pljevlja bio u sastavu bosanske države iako je pomenute godine pripadao hercegovačkom sandžaku. Tradiciju o jedinstvenom imenu za bosansku državu su stalno čuvali bosanski franjevci bosanske vikarije u svim svojim spisima od pisama do knjiga i zapisa. Ovakav je slučaj bio i u vrijeme kad su u Bosni upravljali stranci u svojstvu bosanskih vikara. Kad se održao generalni sabor (kapitul) franjevacu u gradu Asizu u Italiji 1. juna 1487. godine, donesen je zaključak da *kustodija Bosna* bude samostalna, odvojena od vlasti franjevac bosanske vikarije. U *djelokrugu rada bosanske kustodije uklapaju se svi krajevi koji su pod osmanskom vlašću*. Vidi se da franjevci zadržavaju svoje staro ime za zemlju u kojoj žive — Bosnu.

Ugarski pisci se strogo drže stila pisanja i oslovljavanja svojih vladara bez obzira na stvarnost. U svojim radovima se zadržavaju na starim preživjelim izrazima koji za historičare u pojedinim vremenskim periodima ne predstavljaju mnogo. Tako je pisao ugarski pisac Ivan Turci u svojoj hronici o historiji ugarskih kraljeva i države sa feudalcima na raznim stepenima. Služio se dvorskim izvorima iz Budima pa je ugarskog kralja nazivao "*kralj Rame*." Djelo je napisano krajem 15. vijeka.⁷⁹

Da bismo se potpuno uvjerili da je srednjovjekovna bosanska država bila svjetski priznata kao samostalna država bez obzira na privremeno i skoro formalno priznanje nekog moćnijeg susjednog vladara, najbolji je dokaz da su bosanski banovi i kraljevi imali sve odlike suverenih vladara koje su se sastojale po internacionalnom pravu u samostalnom vođenju diplomacije i oslovljavanju, sudstvu, davanju gradova i posjeda, zamjeni gradova i posjeda, u pravu kovanja novca, iskorišćavanju rudnog bogatstva, sklapanju trgovačkih ugovora sa stranim državama i autonomnim gradovima. Poznato je da su bosanski banovi iz roda knezova i banova Šubića od 1299—1322. godine i kasnije, u doba vladanja bana Bosne Stjepana II Kotromanića poslije 1338. godine, kovali više vrsta bosanskih dinara. Ističem da ugarski kraljevi nisu nikad imali punu i trajnu vlast u bosanskoj državi u srednjem vijeku, nego su se za nju stalno borili vojnom silom i uz pomoć crkvenih starješina iz reda stranih i domaćih misionara i redovnog domaćeg klera. Činjenica, kao što sam spomenuo, da su ugarski kraljevi molili bosanske banove, kraljeve i bosanske feudalce da zamijene neki bosanski grad za drugi: bosanski za slavonski, najbolji je dokaz samostalnosti domaćih vladara uz saglasnost domaće vlasti.

Ugarski kraljevi tražili su redovno zamjenu gradova-utvrđenja strateškog značaja ili su ih silom osvajali. Ako im to nije uspjelo, poslužili su se diplomacijom i

raznim savezima s domaćim feudalcima proglašavajući i krstaške ratove. U čitavom nizu borbi države Bosne za svoju samostalnost dolazi u obzir i pomoć bosanske crkve s didom na čelu, naročito u istočnoj i centralnoj Bosni i u Usori. *Mislím da je bosanska crkva s didom na čelu bila motorna snaga koja je stalno pomagala bosanski dvor i državni interese*. Otpor tudinu davali su i stanovnici srednjovjekovne Hercegovine bez obzira na tri vjeroispovijesti koje su postojale u hercegovačkom društvu. To se neprestano naglašava u stranim i domaćim diplomatskim spisima. Poznato je da suvereni vladari nisu uvijek pitali svoje podložne feudalce za dodjelu nekih povlastica kao što je to činio ugarski kralj u odnosu na bosansku državu i njezine predstavnike. Vidjeli smo da ugarski kraljevi, tobožnji suvereni nad Bosnom državom, nisu nikad uspjeli u srednjem vijeku da nametnu stanovnicima Bosne i Hercegovine njihov naslov "*kralj Rame ili Bosne*", pa, ni u vrijeme najprisnijijsih diplomatskih odnosa i rodbinskih veza između Kotromanića i Anžujaca iz Budima. *Bosanski stanovnici su vrlo dobro znali kakvo ime nose i u kakvoj zemlji, državi žive*. Zato su dosljedno i bez izuzetka zadržali svoje pokrajinsko i državno ime Bosna bez obzira što su na tom području živjeli suplemenici: narod Hrvata i narod Srba.

Na kraju spominjem, radi pravilnog shvatanja ovoga rada, da u ovom radu raspravljam jedino o teritorijalnom razvitku bosanske države, državnosti i suverenosti na osnovu tadašnjeg klasnog društva u kome su kmetovi bili bez političkih prava. Jasno se vidi da se u srednjovjekovnoj bosanskoj državi podrazumijevaju svi njezini stanovnici bez razlika nacionalnih imena koja su postojala od prvih dana doseljavanja Južnih Slavena. Doznali smo da su nacionalna imena u srednjovjekovnoj bosanskoj državi postepeno bila potiskivana u domaćoj i stranoj diplomaciji da ustupe mjesto *državnom nazivu*. Ostale su i vjerske razlike kroz čitavi srednji vijek. Sličan proces bio je u čitavoj feudalnoj Evropi. Upravo ime Bosanska država obuhvatalo je u sebe dva postojeća nacionalna imena kao njihov nosilac s najvećom dozom vjerske tolerancije, osim sporadičnih iznimaka nastalih pod utjecajem tudnje vlasti. To se stanje produžilo i u osmansko (tursko) doba poslije 1463. godine iako su novoosnovani bosanski sandžak, kasniji pašaluk skupa s hercegovačkim sandžakom u Foči bili područje stanovnika različitih naroda s posebnim nacionalnim imenima i osobenostima u svakodnevnom životu, ali, ujedno i s mnogim zajedničkim običajima.

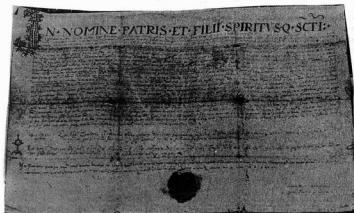
Napomena: Pomenuti rad završio sam još 1977. godine povodom šeststogodišnjice stvaranja bosanske kraljevine.

⁷⁹ HAD, Debita notarie, knj. 55, list 177. verso (... de Pileugasti de Bosna ...); Ivan de Tworc, Cronica Hungarorum (kod Schwandnera, Scriptores rerum Hung., I, p. 360).

DOKUMENTI

Sl. 1. Dio okruglog glagoljskog natpisa iz Kijevaca kod Bosanske Graditke iz 10—11. vijeka (Marko Vego, Zbornik natpisa srednjovjekovne Bosne i Hercegovine, knj. IV, br. 277). Preostali dio natpisa spominje gradnju (vjerovatno) crkve.

Sl. 2. Povelja-isprava hrvatskog kneza Muncimira (Mutimira) iz 892. godine sa spomenom župana Hlivna (Livna) Želimira ili Željiveka (Duško Kečkement, Kaštel-Sućurac, Split 1978, str. 53—59).

Prijedov isprave hrvatskog kneza Muncimira (Mutimira) iz 892. godine sa spomenom župana Hliva (Livna) i po dru Mihi Baradi glasi:

"U ime oca i sina i duha svetoga. Godine poslije nego je Krist doista primio presveto tijelo od Djevice osamstotina devedesetdruge, indikacije jedanaeste, dvadeset i osmog rujna.

Dok su se vodile oštre prepirke između biskupa Solina i Nina o darovanju koje je neko učinio Trpimir, pobožni vladar, predavši kao vlasništvo i posjed svete majke crkve Dujma i Staša, blaženih mučenika, crkvu Svetog Jurja, i to ona koja je u Putalju, na riječi Petra splitskoga nadbiskupa. Pa za ovu spomenutu crkvu, darovanu od rečenoga vladara i pravovjerno ispravom zajamčenu, imamo pisano svjedočanstvo da je predana kao vlasništvo u posjed naše crkve.

Odgovarajući Aldefredo, biskup ninske crkve govoraše: "Nije tako nego radije pripada kao vlasništvo našoj crkvi, jer nije predana crkvi Svetog Dujma i Staša, kako vi to kažete, da je ona ima kao vlasnost nego da je njen biskup privremeno uživa".

Doznavši da se to tako zgada, ja Muncimir, po milosti božjoj vladar Hrvata (Muncimiro, diuino munere iuvatus Croatorum dux), sjedeći na očinskom prijestolju, Gospodnjim nadahnućem, jednodušnim pristankom svih mojih vjernih i prvaka puka, sve pretresavši i zaključivši raspravu, odredio sam da već spomenutu crkvu Svetog Jurja predam ispravom u vlasništvo crkvi svetih mučenika Dujma i Staša, sa svim prihodima, rashodima, robovima i ropkinjama, poljima i vinogradima, oranicama i šumama, uopće sve pokretno i nepokretno.

Koju crkvu, Bog mi je svjedok i zaštitnik, hoću da se nijedan od mojih nasljednika ne samo oteći od vlasti splitske crkve ili bilo u čemu umanjiti ne usudi, nego po starom običaju, kao darovanu od mog oca, povraćamo i upravo sada po ovoj ispravi ponovo predajemo u vlasništvo, da potpuno bude u posjedu rečene crkve.

Tko bi pak poslije upaljen zubijama lakomosti i podignut na rogovima oholosti, omalovažavajući našu odluku, htio malo prije spomenutu crkvu oduzeti od vlasništva svetih mučenika Dujma i Staša ili pokušao, bilo na koji način, spomenuto darovanje oštetiti, neka ga snađe srdžba Sveomogućega gospodara nebesa, Spasitelja svijeta, te svih svetih; neka je nerazmjerno svezan prokletstvom 318 otaca; k tomu neka padne na nieza i njegov dom, kao i na njegove pomagače, deset zala koja su se zbila u Egiptu, a guba Sirca Naamana njih neka nikada ne ostavi; neka ih proguta zemlja kako Datana i Abirona; a na posljednjem sudu, imajući protiv sebe dosljednost svetaca, neka sa vragom i njegovim strašnim anđelima te Judom Iskariotom budu nagrađeni u ognju paklenom, gdje se vatra ne trne i crvi ne umiru.

Učinjeno u Bijacijama pred vratima crkve Svete Marte Djevice, vremena, dana, indikacije gorespomenutih pred ovim svjedocima koji pristaju i potpisuju. Zatim da unaprijed ne prestanu važiti, naredismo da se na donjem kraju zapečati našim prstenom.

Znak mojom rukom koji gore Muncimir izdavač ove darovnice.

Znak rukom: Budimir, dvorski župan.

Znak rukom: Željivek, župan Livna.

Znak rukom: Petar župan.

Znak rukom: Priština, župan mačonoša.

Znak rukom: Prvad, župan konjušnik.

Znak rukom: Željist, župan komornik.

Znak rukom: Željidjed, župan peharnik.

Znak rukom: Boljedrug, župan komornik.

Znak rukom: Budimir, župan vladarice.

Znak rukom: Kržemisl, drugi komornik.

Znak rukom: Stjepan, sin Budimira, treći komornik.

Znak rukom: Željidrag, vladarice mačonoša.

Znak rukom: Pribitjeh, sin Petra, župan.

Znak rukom: Dragočaj, sin Samočasna.

Znak rukom: Tugina, župan štitonoša.

Znak rukom: Žitalj, predstojnik samostana.

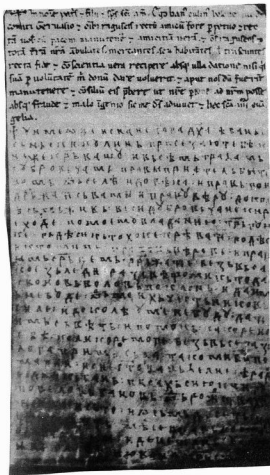
Znak rukom: Židrag, župan Klisa.

Znak rukom: Pavalj, rizničar.

Sutradan pak, 29. rujna, došavši ja više puta spomenuti vladar u grad Split pred oltare rečenih svetaca, postaviv svojom rukom ispravu, uz druge darove do kojih sam mogao doći, na posvećeni oltar svetog Dujma, i tako predavši u vlasnost rečeno darovanje svetom Dujmu, otidoh.

Ja, Firmin, dakon i kapelan rečenoga vladara, na zapovijed gospodina moga Muncimira, slavnoga vladara pred spomenutim svjedocima napisah što sam čuo i poslije predajem, neka je sretno, završih."

Latinski prijepis Muncimirove isprave nalazi se u župskoj crkvi u Kaštel-Sućurcu kod Splita.

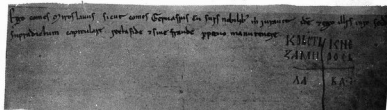
3. S. Povelja-isprava bosanskog bana Kulina pisana 29. augusta 1189. godine u korist dubrovačke trgovine (Ljubo Stojanović, Stare srpske povelje i pisma, I, br. 3).

Povelja-isprava bana Kulina izdata Dubrovčanima 29. augusta 1189. godine ćirilicom od dijaka Radoja u kojoj se potvrđuje prijateljstvo i slobodna trgovina između Bosne i Dubrovnika.

Povelja-isprava u prijepisu glasi:

"U ime oca i s(i)jna i s(v)etago d(i)uha. Ja ban' bos'n'ski Kulin' prisezaju (prisežem) tebi, kneže Kr'vašu i v'sim' (svima) građam' (građanima) Dubrov'čam' (Dubrovčanima) (da ču) pravi prijatelj' (prijatelj) biti vam' od' sele i do vijeka i prav' goi dr'žati s' vami i pravu vjeru dokola (dokle) s'm' (sam) živ' v'si (svi) Dubrov'čane (Dubrovčani) kire (koji) hode po momu vladanju (državi) tr'gujake (trgujući), godje (gdje) si kto hoke (hoće) krjevati (kretati) godje (kuda) si kto mine pravov' vjerov' (pravom vjerom) i pravim' sr'd'cem' (srce) dr'žati e (je) bez' v, sakoe (svake) zledi (zlobe) razve što mi kto (tko) da svoev' volov' (svojom voljom) poklon' i da im ne bude od' moih' č'st'nikov' (činovnika) sile i dokole (dokle) u mene (u mene) budu, dati im' s'vjet' (daće im se savjet) i pomok' (pomoć) kakore i sebi, kolikore moge (može) bez' v'sega (svega) z'loga primisa: tako mi Bože pomagaj (pomaga) i sie (ovo) stgo (svetago) evangeliie (evandjelje). Ja Radoe (Radoje) dijak' ban' (banov) pisah' siju (ovu) knigu (knjugu) povelov' banov' (po zapovijedi banovu) od' roz' stva Hristova: tisuka (tisuća) i s'to i osm' (osam) deset' i devet' ljet', mjeseca av'gusta u d'vadeseti i deveti dn' (dan) usječenija (Usječenja) glave Jovana Kr'stitela (Jovana-Ivana Krstijelja)."

Napominjem da sam jat različitio čitao jer se vidi u tekstu da je imao i različiti izgovor. Prepisao sam jat u ijevakskom izgovoru kad se radilo o narječju.

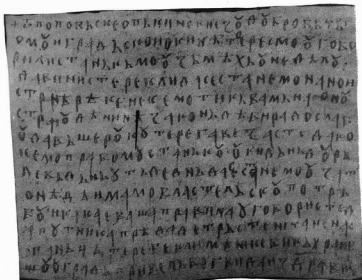

Sl. 4. Ćirilski potpis na ugovoru velikog humskog kneza Miroslava i Dubrovnika 17. juna 1190. godine (Lj. Stojanović, Stare srpske povelje i pisma, I, br. 2).

Na kraju isprave na latinskom jeziku potpisane od dubrovačkog kneza Gervazija (Krvša) i velikog humskog kneza Miroslava 17. juna 1190. godine, knez Miroslav se potpisao na srpskohrvatskom jeziku. Potpis glasi: "Ego comes Miroslavus, sicut comes Gervasius cum suis nobilibus mihi iuravit, idem et ego illis iuro, secundum suprascriptum capitulare recta fide et sine fraude perpetuo manutenerē (Ja knez Miroslav, kao i knez Gervazije (Krvša) sa svojim vlastelinima meni se zakleo, isto i ja njima se kunem prema gore napisanom ugovoru pravom vjerom i bez prevare da ču vječno ugovoreno držati).

Kr'st' kneza Miros'lava."

Knez Miroslav, gospodar Humske zemlje poslao je poslanike župana Maura (Mavra) i Sergija s prijedlogom da mu Dubrovčani osiguraju sklonište u Dubrovniku u slučaju potrebe. Dubrovčani su mu odgovorili da mu je slobodno doći u Dubrovnik sa svojim ljudima i imovinom po starim običajima između Dubrovnika i Humske zemlje. Ugovor je potpisao dubrovački knez Gervazije (Krvša) sa svojim vijećnicima. Svi vijećnici su se lično potpisali kao i knez Gervazije (Krvša) i knez humski Miroslav.

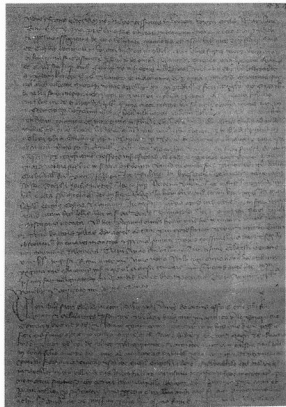
Sl. 5. Općina Popova (župa Popovo) u 13. vijeku ugovara s dubrovačkim knezom o stanku (sastanku) porote radi neke krađe. Općina Popovo je odgovorila na ćirilici, na pergamentu nekad upotrijebljenom a sada ponovo upotrijebljen za odgovor Dubrovčanima. Takvo pismo naziva se palimpsest (pobriši i napiši). Pismo je elegantno napisano u pravilnim redovima (Lj. Stojanović, Stare srpske povelje i pisma, I, br. 31).

U srednjem vijeku (srednjovjekovna župa kao političko-teritorijalna jedinica nazivala se i Općina, iako je to bilo vrlo rijetko. Takav je slučaj s općinom Popovo u Humskoj zemlji s bogatstvom žita i stoke. Dubrovčani su stalno dolazili u Popovo radi trgovine i prolaznog mjesta u pravcu sjeverne Humske zemlje, Zagorja i Bosne uopće. Veliko je bogatstvo baštine kulturnih spomenika na području župe ili općine Popova. Vrlo je zanimljivo da je općina Popovo imala svoga pisara koji je dobro poznavao ćirilsko pismo i ondašnju ortografiju. Zbog čestih putovanja Dubrovčana u Popovo i Popovljana-Popovaca u Dubrovnik često se događao napad na dubrovačke karavane pa je dolazilo i do sudskih sporova. Jedan takav spor je trebalo riješiti u 13. vijeku, pa su se Popovljani dogovarali s dubrovačkim knezom o mjestu i vremenu stanka obadjuju stranaka, to jest dogovorili se o sudskom sastanku. O tome govori slijedeća isprava općine Popova.

Popovska općina protestuje protiv nasilja i za to traži stanak (sastanak sudski). Pismo nije datirano pa se po sadržini pisma misli da je diplomatsko pismo napisano u 13. vijeku. Pismo glasi:

"+ Ot popov'ske op'kine (općine) knezu Dubrov'č'komu i grad'skoi op'(p)ini (općini). To ere smo ugovorili (jer smo ugovorili) stan'k'm h' (o Vazam-Uskrs) u nedjelu (nedjelju) da vi niste rekli da se stanemo (sastanemo) na noi (onoj) strani rijecke: neke mo = ti (nećemo ti) k' v'am' (vama) na onu stranu dje (gdje) ni nije (nije) zakon': dje (gdje) vi

Radoslavu dav'she (davaše) ruku tere ga vezaste: da = ko kemo (dako ćemo) pravomu stanku: u ki (kojij) d'n' dur'dev' (Durdev) d'n' (dan) u t'de dn' da se stanemo (sastanemo) u Zatonu (Zatonu) dje (gdje) imamo vlastel'sku potrebu i kako e (je) vaša pravina, ugovoriste da putnika pridaje Tr'stencičani (Trsteničani) na stan'ci (stanku-sastanku) tere e (je) Klime Nikavik' (Ničević) Hranišu u grad priveł'. Bog vi (vama) dai (daj) zdravie (zdavrljev)!" Na spoljašnjoj strani pisma na pergamentu s ustavnim pismom piše: Knezu i op'kini.

Sl. 6. Konac darovnice Bele IV Bos. biskupij god. 1244. Archivum Secr. Vaticanum: Reg. Aven. vol. 195, f. 484r. (E. Fermentzin, Acta Bosnae, p. 12-13; D. Mandić Bogomil'ska crkva bosanskih krstiana. Chicago, 1962, 160-161, bilj. 229).

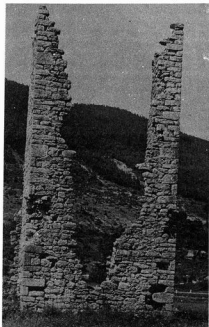
Ugarski kralj Bela IV izdaje ispravu bosanskoj katoličkoj biskupiji 20. VII 1244. godine kojom joj daruje neke posjede u tadašnjoj bosanskoj banovini pod upravom bana Ninoslava Mateja. To je urađeno u prisustvu i s dozvolom bana Ninoslava (Mateja). Tekst je sačuvan u prijepisu bule pape Grgura XI od 31. X 1375. godine. Tekst je objavio prvi A. Theiner, Monumenta Slavorum Meridionalium I, p. 296—298 i t. Smičiklas, Cod. dipl. I, p. 236—240, s više pogrešaka u citiranju imena i pojedinih nabrojenih mjesta. Manje je greške učinio A. Theiner. Zato donosim dio isprave na latinskome jeziku koji se tiče Bosne i uz njega i srpskohrvatski prevod.

Dio teksta glasi: "... nos attendentes in Bozna hereticorum perfidiam admodum inualuisse seu populassee ita quod pauci inuenirentur in partibus illis uere fidei zelatores uel cultores quasdam possessiones in comitatu de Vulkio (= Vukovar), Dyaconensem scilicet et Blesnamensem, subsidii ecclesie Boznensis omnibus pertinentiis suis ... damus ... ratificamus nichilominus et approbans donationem factam de consensu nostro per predictum regem Colomanum, carissimum fratrem nostrum de possessionibus prelibatis ... (f. 483 verso) ... Item confirmamus ex certa sciencia et approbamus et ex (f. 484 r.) nouo conferimus ecclesie Boznensi et episcopo possessiones in Voyzora Vozora (!) quas Nynozlaus banus de Bozna propter diuersas iniurias et dampna data eidem ecclesie dedit ... de nostra voluntate, conuientia et consensus, volentes expresse, quod episcopus et capitulum decimas in Vozora, in Sou (= Soli), in Olfeld (Partes inferiores) et in aliis more aliarum ecclesiarum de Hungaria sine distinctione personarum de omnibus suis habeant et percipiant; populos etiam episcopatus et capituli sui super omnibus causis non nisi episcopus uel officialis suus aut capitulum iudicabit ... Ceterum idem Nanizlaus (= Ninoslaus) banus cum fratribus suis et baronibus confessi sunt et recognouerunt possessiones infra scriptas ad ins et proprietatem ecclesie Boznensis pertinere, quarum nomina sunt hec: in supra Vrbozna Burdo cum omnibus suis pertinentiis, ubi ipsa ecclesia cathedralis sancti Petri est fundata. Item Bulino. Item Knespole. Item Vrudchy, ubi est ecclesia sancti Stephani Prothomartiris. Item in supra Neretua Bulino. Item in supra Lepenicha Rocil, ubi est ecclesia sancti Michaelis. Item in supra Vydgossa Lubinchi apud ecclesiam Beate Virginis. Item in Mell apud ecclesiam Cosme et Damiani. Item in supra Losoua apud tres ecclesias. Item in supra Vozocpla apud ecclesiam beati Johannis. Item in supra Bored Bolinapola. Item in comitatu Beroz Pracha Byscupina uocata." Vatikanski arhiv. Reg. Aven. vol. 195, f. 483 r, 484 r.

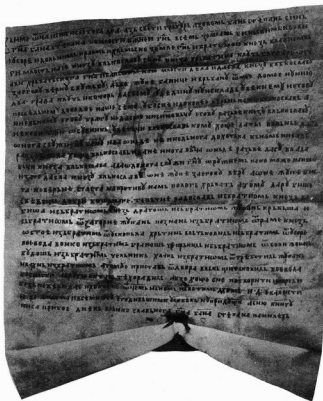
Prijevod na srpskohrvatskom jeziku isprave Bele IV od 20. jula 1244. godine glasi:

"... Tvrdimo da se u Bosni nevjerstvo sada uvrjelo i nastanilo tako da se malo privrženika i poštovatelja prave vjere u tim zemljama nalazi i za to neke posjede u kneževini vukovskoj, đakovačkoj i bliznanskoj imovinu, za pomoć crkvi bosanskoj (latinskoj) sa svim imanjima svojim ... dajemo ... potvrđujemo pak i odobravamo darivanje učinjeno sa pristankom našim po rečenom kralju Kolomanu, najmilijim našim bratom, o posjedima dragim ... Tako potvrđujemo po sigurnom znanju i odobravamo i iznova podijeljujemo bosanskoj crkvi i biskupu posjede u Usori koje je dao ban Ninoslav od Bosne zbog različitih nepravda i šteta nanesenih istoj crkvi ... našom voljom, vladanjem i pristankom htijući izričito, da biskup i kapitul (zbor kanonika) desetine imaju u Usori, Soli (Tuzli), Donjim krajima i drugim po običaju ostalih crkava Ugarske bez razlike lica, i to od sve svoje imovine i da primaju; sudiće pak narode episkopata i kapitula svoga o svim krivicama biskup ili njegov službenik ili kapitul ... Uostalom isti ban Ninoslav sa svojom braćom i baronima izjasnili su se i priznali dolje popisane posjede kao pravo i vlasništvo crkve bosanske da joj pripada, kojih imena su ova: Brdo nad Vrhbosnom (varoši) sa svim svojim posjedima, gdje je sama crkva katedralna Svetog Petra sazidana (utemeljena). Tako Bulino, tako Knešpolje (= vjerovatno na Alipašinu polju u Sarajevu), tako Vrucici (kod Vrela Bosne), gdje je crkva

Svetog Stjepana (Stefana) Prvomučenika, tako u župi Neretvi Bulino, tako u župi Lepenici Rocil (Rotilj kod Kiseljaka) gdje je crkva Svetog Mihajla, tako u župi Vydgosi (Vogošći) Lubinchi (Ljubniči) kod crkve Blažene Djevice, tako Mel (Mili u današnjim Arnaudovićima kod Visokog) kod crkve Kozme i Damjana. Tako u župi Lašvi kod triju crkava. Tako u župi Uskoplju (Skoplju oko Vrbasa) kod crkve Blaženog Ivana. Tako u župi Boredu u Bilinom polju (Brod u Bilinom polju kod Visokog). Tako u kneževini Vrh-Prači zvana Biskupina (i danas postoji uz rijeku Praču kod Sjetline ili Podgraba)."

Sl. 7. Ostaci ranosrednjovjekovne crkve Svetog Đurđa (Jurja) u selu Koluniću kod Bosanskog Petrovca gdje je grupa stećaka i na jednoj nadgrobnoj ploči glagoljski natpis Ostoje Ostojica iz 14—15. vijeka (Marko Vego, Zbornik, knjiga IV, br. 264).

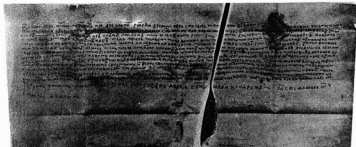
Sl. 8. Povejka-listina bana Stjepana II Kotromanića izdata knezu Vukoslavu Hrvatiniću ključkom iz roda knezova Stipanica 1322—1324. godine. Daruje mu župe Vrbanju kod Banje Luke i Banice oko grada Ključa (Glasnik Zemaljskog muzeja 1906, 403, Sarajevo 1906).

Prijepis isprave bosanskog bana Stjepana Kotromanića izdate 1322—1324. godine u Milinu (danasnjim Arnautovićima kod Visokog) u korist kneza Vukoslava Stipanica-Hrvatinića darujući mu župe Banice i Vrbanju, staru djedovinu knezova Stipanica-Hrvatinića uz potpise: iz Bosne Radoslav tepčija, knez Dabiša, župan Krkša i braća; od Zagorja: župan Poznan (= Purčić Poznanji); od Rame: knez Ostoja; od Uskoplja: Hrvatini Vučković; od Usore: vojvoda Vojko, Branoš Čeprenić; od Soli (Tuzle): župan Budoš, deonik

Hlap, svi sa braćom. Ispravu je napisao dijak Priboje s dvora bana Stjepana II Kotromanića. Isprava je izdata zato što je knez Vukoslav Hrvatinić prešao na stranu bosanskog bana i napustio Šubiće. *Prijepis isprave:*

"V ime ota i s(ija) i svetoga d(uj)ha. Az' (jaz) sveti Gr'gur' a zovom' ban' Stjepan', sin' g(ospo)d(ij)na bana Stjepana, po milosti b(og)žiei (božjoj) g(ospo)d(ij)na i brat' moi (moj) knez' Vladislav'. Bi m(ij)lost' naju (njihova) knezu VI'koslavu, sinu kneza Hr'vatina ključkoga (ključkoga), ere (jer) ostavi hr'vat'skoga g(ospo)d(ij)na i Bap'siće (Šubiće) naju m(ij)losti dijela, i dasva (daviši) knezu VI'koslavu za egovu (njegovu) vjernu služ'bu d'vi (dvije) župe: Banice i Vr'banu (Vrbanju), ot mee (meje = međe) do mee (meje = međe) i u niju (njima) dva grada: Kluč' (Ključ) i Kotor', dasva (daviši) mu u djedinu i u isklad' u vjeki emu (jemu = njemu) i egovu (njegovu) posljed'nemu (posljednjemu — nasljedniku) dokole e (je) naše sjeme u Bosni i dokole e (je) vjer'n' (vjeran) nam' VI'koslav'. I jako (ako) bi b(og)žiei osuenuk' (osuđenik) u djet'ci VI'koslav', komu hošte (hoće) dati, vol'n' (voljan) e (je). Da ot' onoga služi g(ospo)d(ij)nu banu i da on'dje nije ni ed'noga (jednoga) dohot'ka k' nam' ni sade raz've da vladav'ci (činovnici) kneza VI'koslava; i da nije inoga vl(ad)avca (činovnika) on'dje raz've da su vladav'ci (činovnici) kneza VI'koslava; i da od onoga služi g(ospo)d(ij)nu oružiem' (oružjem), kako može najbolje (najbolje). I zato dasva (daviši) knezu VI'koslavu one župe za egovu (njegovu) vjeru (= vjernu službu) a one župe bista (bile su) nevjer'ne (i) stasta (stale su) naprotivu nam' (nama) polog' (pored) Hr'vat' (Hrvata).

A tomu daru biše svjedoci dobri Boš'nane (Bošnjani): tep'čija Radoslav' i s' bratiom' (braćom), knez' Dabiša i s' bratiom' (braćom), knez' Dragoš i s' bratiom' (braćom), župan' Kr'kša i s' bratiom' (braćom); ot Zagorja župan' Poznan' i z' bratiom' (braćom); ot Rame knez' Ostoja i z' bratiom' (braćom); ot Uskop'la (Uskoplja) Hr'(vajtin' VI'čkovil' i s' bratiom' (braćom); ot Usore vovoda Voiko i z' bratiom' (braćom), Branoš' Čeprenić i s' bratiom' (braćom); ot Soli župan' (župan) Budoš i z' bratiom' (braćom), čel'nik' Hlap' i z' bratiom' (braćom); ot Trebotić' (župa u Podrinju kod Srebrenice) župan' Ivahn' (Ivan-Ivahn) i z' bratiom'. A tomu e (je) pristav' ot dvora VI'k' (Vuk) Stit'kovil', vovoda bosn'ski, a drugi Vitan' Tihoradić'. A kto hošte (ko hoće) sie (ovo) potvoriti i poroci bez nevjere, da e (je) proklet' otcem' i s(ij)nom' i svetim' d(uj)hom' i. D. (4) eva(n)čelstii i. Bl. (12) ap(osto)lom' (apostola) i vsimi B(ogu) ugodiv'simi (ugodnicima mi) u si (ovaj) vijek' i u priduti (budući). A siju (ovu) knjigu (knjigu) pisa Priboje, dijak' velikoslav'noga g(ospo)d(ij)na bana Stjepana na Milih' (u Milinu)". Original je pisan na pergamentu dok pečat od voska visi na gajtanu. Isprava je vrlo važna da se vidi da su knezovi Stipanici-Hrvatinići konačno pristupili u sastav visoke feudalne gospode bosanske države ostavljajući svoje prijašnje gospodare banove Šubiće: to jest bosanskog bana Mladena II Šubića.

Sl. 9. Povelja-listina Stjepana II Kotromanića, bosanskog bana, velikom knezu Grgru Stipančiću-Hrvatiniću, napisana poslije 1324. godine (Lj. Thallóczy, Glasnik Zem. muzeja 1906, Sarajevo 1906, str. 406).

Bosanski ban Stjepan II Kotromanić izdao je čirisku ispravu poslije 1324. godine u korist velikog kneza Grgru Stipančića-Hrvatinića darujući mu pet sela u sjevernoj Bosni, na području oblasti Usore.

Svjedoci su bili: tepčija Radosav, Hlap, Vuk Šćitković, vojvoda bosanski, knez Dabiša Berojević, knez Dragoš Zorinović, svaki sa svojom braćom. Svjedok od Zagorja oko Kalinovika bio je župan Poznan Purčić s braćom; od Neretve Vuk Vučković s braćom; od Rame Ostoja Pribojević knez s braćom; od Duvna: vojvoda Bogdan s braćom; od Donjih kraja s područja oko Ključa na Sani: župan Porodaš s braćom; od Usore: Vojko vojvoda usorski i knez Vitan Tihoradić s braćom; od Soli: župan Budoš s braćom; od Trebotića: župan Ivahan (Ivan) i Gojsav Obradović s braćom.

Pristav je bio s dvora banova: sin tepčije Radosava, Vukosav. Pisao je ispravu dijak bana Stjepana Pribisav.

Prijepis isprave glasi:

"Va ime ot(,ca i sin' i sveti (svetoga) d(u)ha. Az' (jaz) sveti Gr'gur' a zovom' ban' Stip'an', po milosti božjoj g(ospo)di'na vsm' (svima) zeml'm' (zemljama) bos'n'skim' i sol'skim' i Us(o)r'skim i Doinim' (Donjim) kr'em' (krajem) i H(u)m'skie (Humske) zemli (zemlji) g(ospo)di'jn' i br't'a' (brat) moi (moj) kneza (knez) Vl'disav' i d(a)sv' i d(a)svo (dasmo) knezu Gr'guru velikomu Stipančiću milost' svojoj vi naju (njihovu) viru i dušu i dasv' (dasmo) mu pr'vo Čet'vu (Čečavu), drugo (drugo) Hr'stuš' treće (treće) Unenavičijak's' (Nenavište u Nenavištu župi). D. (4) Volović'e. (5) Modrič' (= Modriča). Toi (to) mu da za negovu (njegovu) v(i)r'nu (vjernu) službu tad', kada g' (ga) posl'smo (poslismo) prvi (pred) našimi (našom mi) vl'steli (vlastelom) po gospoju po moju cr'ru (caru) bur'skomu (bugarskomu) i tom nam' poosl(u)ži pr'vo i vir'no. I ja ban' Stip'an' s br'tom' (bratom) moim' (mojim) s knezom' s V(i)l'disavom' (Vladisavom) tai (ta) sel' (sela) naju (njihova) dasv' (dasmo) knezu Gr'guru Stipančiću u vike vikom' (vjekova), nemu (njemu) i negovu (njegovu) ost'lomu' (nasljednicima) da mo (mu) se to ne poreče nikadare ni nemu ni negovu (njegovu) ostalomu (ostalomu — nasljednicima), što bi g' (ga) ne opit'l' (ispitala, potvrdila) cr'kv' (crkva) bosan'sk' (bosanska), sa vsmi (svim) dohoci (dohocima) i sa v'simi kupno (svom kupovinom). A tomo (tomu) su svidoci dobri Bošn'ne (Bošnjani): tepč'ja (tepčija) Ratosav' (Radosav) i s br'atim' (braćom), Hlap' i s br'tiom' (braćom), Vuk' Šćitković',

voevoda bosan'ski, (s) br'tiom' (braćom), kneza (knez) Dabiš' (Dabiša) Berojević' s br'tiom' (braćom), kneza (knez) Dr'goš' (Dragoš) Zorinović' sa br'tiom' (braćom); ot Zagorja župan' Pozn'na (Poznan) Purčić' s br'tiom'; ot Neretve Vuk' Vučković' i(s') br'tiom'; ot R'me (R'me) kneza (knez) Ostoja Pribojević' i z br'tiom' (braćom); ot Domn' (Duvna) vovoda (vojvoda) Bogdan' i s br'tiom' (braćom); ot Donih' (Donjih) kr'i (kralji) župan' Porodaš' s br'tiom' (braćom); ot Usore svidok' Vojko, voevoda us(o)r'ski, i s br'tiom' (braćom), kneza (knez) Vit'n' (Vitan) Tihor'tić (Tihoradić) i s br'tiojm' (braćom) i (ot) Soli župan' Budoš' i s br'tiom'; a ot Trebotić (a) župan' Iv'hn' (Ivahan, Ivan) i s br'tomo (braćom), Goisav' Obr'dović' i s br'tiom' (braćom). A tomo (tomu) e (je) pristav' ot tvor' (dvor' = dvora) Vukosav' sin' tepče (tepčije) Radosav' (Radosava).

A tko će sei (ovo) naše zapisanie pritvoriti, ili bi naš' posljedni ili bi inoplemenik', da e (je) proklet i ocem' i sino(m') i svetim' duh(om') i dum'nadeset' (12) apos(to)lo(ma) (apostola) i. D. . . iz'br'nimi (izabranim božijim) i d(a) e (je) Judi Skarios(k)omo (Skariotskomu) trug' (drug) i d(a) (e = je) pričest'n' (učesnik) kr'vi bož'joi (božijoj) i da e (je) pro(kle)t' (proklet) vsm' (svim) tvorom' (tako!) nebeskim'. A se pisa Pribisav' dijak' ban' (bana) Stipan' (Stipana) koi (koj) dr'žaje ot (od) S(a)ve do mor' (mora), ot (od) Cetine do Drine."

Original je napisan na visokom pergamentu, 38 cm dugom.

Sl. 10. Povelja-listina bosanske banice i bosanskog bana Stjepana II Kotromanića izdana u Ribičima u Sani knezu Vuku Hrvatinu poslije 1329. godine (L. Thallóczy, Glasnik Zem. muzeja 1906, 407, Sarajevo 1906).

Banica bosanska Jelisaveta i sin joj ban Stjepan II Kotromanić, zadaju vjeru knezu Vuku Hrvatinu iz Donjih kraja da neće biti ni njihov zarobljenik ni taljenik (talac) i da će dotle zadržati njega i djecu mu u vjernosti mu dok ga ne osudi 14 ljudi s banom Stjepanom II Kotromanićem, njegovom ženom i majkom mu banicom Jelisavetom koji su bili prisegli bratu mu knezu Vukoslavu Hrvatinu.

Ispravu je napisao ćirilicom u mjestu Ribičima kod Ključa na Sani, u Donjim krajima, dijak Radin poslije 1329. godine.

Prijepis isprave glasi:

"+ V' ime oca i s(i)jna i svetoga duha. Ban(čija) Elisavta (Jelisaveta) i moi (moj) s(i)j'n' ban Stipan' milost' naju (njihovu) knezu VI'kc(u) (Vukcu) da e (daje) viru naju naju (sic) (njihovu) knezu VI'kc(u) da ne (nije) u naju (u njih) suž'n' (sužanj) ni talenik' (talac) ni poručenik' (pozvanik), ni da se ne s'vr'že (svrže) vira za naju (njihova) života i ko(n') (kodi) nega (njega) i egovu dite(tel)vi (njegovu djetetu), dokole ga ne sude četirinaesete (14) koi (koji) su prisegli s banom' Stepanom' knezu VI'koslavu i s'egovom' (njegovom) gospoom' (gospojom) i s' egovom' (njegovom) materiju (materom) ban(čijom) Elisavetom' (Jelisavetom), bez' egove (njegove) nevire i bez' egove (njegove) v'štine nam' ponesenija, da mu se vira ne s'vrže ni egovu (njegovu) dite(tel)vi (djetetu). A t'ko se (ovo) porče, da e (je) proklet' B'(go)m' (Bogom) i s(i)jnom' ego (njegovim) i pričistom' materiju (materom) ego (njegovom) i č's'nim' (časnim) životvoreštim' (životvornim) kr'stom' i četir'mi eva(n)gelisti (evangelistima) i dumanadesete (12) apusto(lov)m' (apostola) i četir'mideseti (14) učeni(kov' (učenika).

A s'ju (ovu) knigu (knjigu) p(i)sa Radin' dijak' u Ribičih' (u Ribičima kod Ključa na Sani) na Katalinin' (Katarinin) d(i)j(n) (dan), na sveticu gospoe (gospoje) bani(ce)."

Glas jat sam transkribovao ikavicom zbog nekih ikavskih riječi gdje ne dolazi jat.

Original isprave je dug 26,5 cm, napisan na pergamentu s voštanim pečatom obješenim o vrpцу.

Sl. 11. Povelja-listina reudalca Betsava Skočića iz Donjih kraja izdata 1323. godine Beroju Dobrkoviću i braći mu u pogledu nekih imanja (L. Thallóczy, Glasnik Zem. muzeja 1906, 405, Sarajevo 1906. g.).

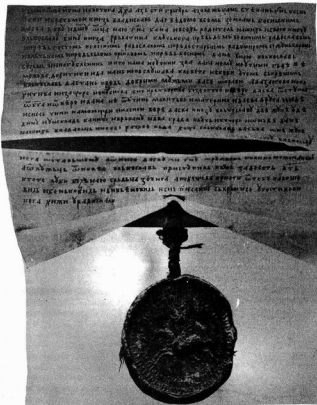
Isprava bosanskog feudalca Berislava Skočića izdata 1323. godine sa sinovima kojom daruje u nasljedstvo od pola gomile svoje zemlje knezu Beroju Dobrkoviću i braći mu. Pristavi su: Stjepan Jarčič iz Zemunika kod Banje Luke, Stjepan Čavlovič iz Zemunika i Toloe Vratislavič od strane rodbine, svi sa svojom braćom. Svjedoci su bili: Vučko Matejjevič, Hotjen Jezevič, Mileta Volhnik, Boleslav Zovjenovič, Pribislav Kalinič, Dobrogost Radogostič, Mrdeša Ignovič, Prvonjeg Tolislavič, Vuk Ugrinič, Danilo Radovič, Tomislav Kaznac, Ljuboslav Markovič. Isprava je pisana pred knezom Pavlom Hrvatinićem i Zemunićanima u vrijeme kad je sin bana Stjepana bio gospodin svoj Bosni a knez Pavao Hrvatinič svemu Zemuniku. Pisar je bio Ivaniš Ivanovič, zvani dijak.

Prijepis isprave glasi:

"V' ime oca i sina i svetoga duha. Skočić Berislav' (s') svojim (svojim) vionimi (vojnicima) s'in'i (i) sinom mi ima pol' gomil' na onoga pola pol' uz'vodi (daruje) (k)než(z)la Beroja Dobe'(kov)iča i s'nega (njegovom) bratiem' (braćom) (da) učeš'čue (učestvuje) u djedinu u viku (viku) vjekovma (vjekova) emu (njemu) i ega (njegovu) ostalomu (nasljednici-ma). A tomu pristav' Stjepan' Jarčič' i s' bratiem' (braćom) od' (Zem'l'i)n'ika (Zemljani-ka), d'rugi Radoslav' Čav'lovič' i s' bratiem' (braćom) od' Zem'l'n'ika, Toloe Vratislavič' i s' (b)ratiem' (braćom) od' bratie (braće).

A (t)omu svjedok' Vl'č'ko (Vučko) Matijjevič' (Matijjevič) i s' bratiem' (braćom), a d'rugi Hotjen' Ezevič, (Jezevič) i s' bratiem' (braćom), a treći (treći) M'ileta Volh'nič', čet'v'r'ti (četvrti) Boleslav' Zovjenovič' i s' bratiem' (braćom), peto (Prij)islav' Kalinič' i s' bratiem' (braćom), šestu Dobrogost' Rad'ojostič' i s' bratiem' (braćom), sed'mo Mr'deša Ig'novič' i s' bratiem' (braćom), os'mo (Pr'e't'v'onjeg' Tolislavič' i s' bratiem' (braćom), de-veto V'l'k' (Vuk) Ugr'inič' i s' bratiem', deseto Danilo Radovič' i s' bratiem' (braćom) i ed'no(n)adesete (11.) Tolislav' Kaz'n'c' (Kaznac) i s' br'atiem' (braćom), druginadesete (12.) Lubeslav' (Ljuboslav) Mar'kovič' i s' bratiem' (braćom). A da (dade) mu uz'dariju (uzdarje) kona (konja) vranca tere d'va vol'i (smotak) sv'jite (sukna). A to se (upis)sa pred' knezom' P(a)v'lom' Hr'vatinič'em i Zem'l'i'n'icima (Zemljanićima) u to vrijeme, (k)'da bi-ješe Stjepan' bana sin' u v'soi (svoj) Bos'n'i gospodi(n) (gospodin) naibole (najbolje), a knez' Pav'l' mu b'o(š)e Hr'vatinič' (v)jer'n (vjeran) gos'podinj (v)semu Zem'l'n'iku. A kto to po-reče da nije (Zem'l'k)anin' (Zemljanićin), a gospodinu plaća (plaća) (š)est' deset' (60) djevič' (robinja). A to e (je) vol'n'i (dobrovoljni) zagov'or' (dogovor). Od' sina bo(š)ija roenija (rođenja) bi(še) minulo ljet' (ljeta) tisu(ća) i trista i dva(des)eti i (t)ri ljeta do toga vremene (vre-mena). (A) to p'isa Ivaniš' d'ijak' Ivanovič'."

Original je na pergamentu s otkinutim dijelom kad je stradao i pečat. Isprava je važna za imovinske odnose u doba bana Stjepana II Kotromanića, odmah iza preuzimanja vlasti u Bosni. Knez Pavle Hrvatinič je preuzeo vlast u Zemljaniuku 1323—1332. godine.

Sl. 12. Povelja-listina bosanskog bana Stjepana II Kotromanića izdata u Moštri kod Visokog "u hiži velikog gosta Radoslava" ključkom knezu Vukosavu (Vukoslavu) Hrvatiniću 1332. godine (L. Thallóczy, Glasnik Zem. muzeja 1906, 404—405).

Bosanski ban Stjepan II Kotromanić i brat mu knez Vladislav kunu se na svoju čušu i svojih roditelja i zadaju vjeru sinu klučkog kneza Hrvatina, knezu Vukoslavu da ga neće ubiti ni pogubiti; ako bi ipak učinio neko zlo, treba da mu sude dobi ljudi Bosne. Daruju mu u djedinu dvije župe: Banice i Vrbanj za gradovima Ključem i Kotorom (Kotor-Varoš danas) i još k tomu i Luči odakle je knez Vukoslav pristupio uz bosanskog bana Stjepana

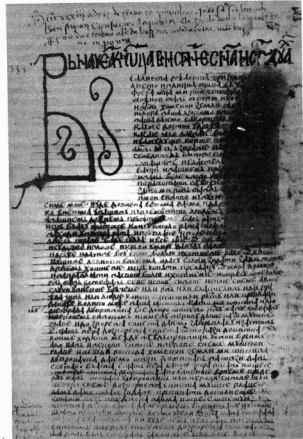
II Kotromanića unazad 10 godina. Ispravu su napisali u Moštri kod Visokog u hiži dida velikoga Radoslava: pred velikim didom Radoslavom, pred velikim gostom Radoslavom, pred starijima Radoimirom, Žunborom i Vučkom i pred svom crkvom i pred Bosnom, tj. bosanskim plemstvom. Iz ovoga se vidi kako je bosanski ban suveren i kako traži od kneza Vukoslava da mu služi oružjem što bolje može. Čini mi se da je isprava napisana 1332. godine kad je ban Stjepan s bratom knezom Vladislavom poštivao bosansku crkvu s didom na čelu ne smatrajući je heretičnom.

Pripjev isprave (listine, povelje) glasi:

"Va ime ot'čja i s'ijna i svetoga duha. Az' (jaz) s'veljetj Gr'gur' a zovom' ban' Stjepan' g(ospo)d'ij(n) bosn'ski i brat' moi (moj) knez' Vladislav', da e (je) vedomo (znano) vsim' (svim) zeml'm' (zemljama) bosan'skim', dasva (dasmo) vjeru i d'ijusa ot'čja naju (njihova) g(ospo)d'ij(na) bana i vsih' (svih) rodite'l' (roditelja) naših' i svoju knezu VI'koslavu, sinu kneza Hr'vatina kluč'koga, pred' dje(doj)m' velikim' Radoslavom' i pred' gostem' (gostom) velikim' Radoslavom' i pred' starcem' Radoimirom' i Žun'borom' i VI'čkom' (Vučkom) i pred' v'som' cr'k'vom' (= bosanskom) i pred' Bosnom' (bosanskim plemstvom), da nije u naju (u njih) suz'n' (sužanj) ni pogubljenik' (pogubljenik), i kto nama ne učini zla, da ga i emu (njemu) ne učini, g'dje vi može(va) dobiti i da na n' (ni) ne posluša(a) kletve. I ako bi u čem' s'griješil' VI'koslav', da stane pred' dobrimi mu'f'ni (dobrim muževima), da se opravi (opravda), a da za egovo (njegovu) ne pohitva ni za šore (niza što). I ako bisva (bi se) sie (ovo) pretvorila bez' egove (njegove) nevjere, da sva (su) ot'ustup'ij(a) ot b(oga) i ot vjere, i da na(m') nije ot'čine molit've i materine, i da sva (su) druga (drugovi) Ljudi (Judj).

I sie (ovo) se čini na Moštri. I na siei (ovoj) vjeri dasva (dasmo) knezu VI'koslavu dvije župe u djedinu i u isklad': Banice i Vr'banu (Vrbanju) i dva grada: Kluč' (Ključ) i Kotor'. I on'dje da nije naših' vladav'e' (vladalaca, činovnika) niasde, raz'v'e k'da hošite (hoće) VI'koslav' (Vukoslav). Das'va one župe ot mee (meje, mede) do mee (meje, mede), a ne ino mu bratu egovu (njegovu) ni sinov'cu raz'v'e knezu VI'koslavu i ega (njegovu) ostal'temu (nasljedniku); a od niju (njih) da služi g(ospo)d'ij(nu) oružjem' koliko može najbolje (najbolje). A od Luči (Luči u Donjim krajinama), ot'kole e (je) VI'koslav' (Vukoslav) pristupil' k' (n)ajm' (namu) za deset' l'jet(a), kto te lubi (ljubi), ' bez' naju (njihova) s'd'ca, zovi ga. I ne hoševa (ne htje) prieti (preći) od tebe Kalošević' i Ben'janović'. I sie (ovo) pisanje (pisanje) s'vr'ši (svrši) se u gosti velikoga hiži u Radoslavi (u hiži velikoga gosta Radoslava)."

Isprava je napisana ćirilicom na živom srpskohrvatskom jeziku na pergamentu dugom 25–26 cm i pričvršćenim voštanim pečatom na vrpci. Vidi se da je naselje Luči pristupilo na stranu bosanskog bana Stjepana II Kotromanića s knezom Vukoslavom Hrvatincem na čelu, dok tri feudalca gore spomenuta nisu se pridružili nego su ostali uz Hrvate, Šubiće. L. Thallóczy misli da je knez Vukoslav dobio na uživanje Luči za 10 godina dok ja mislim da izraz "za deset' l'jet'" znači da je knez Vukoslav prije deset godina pristupio banu Stjepanu II Kotromaniću, to jest 1322. godine.

Sl. 13. Dio ugovora bosanskog bana Stjepana II Kotromanića s Dubrovčanima sastavljen 15. februara 1333. godine pod gradom Šrebenikom o otupuštanju Stana s Ratom (Peliceom) i okolnim otocima uz plaćanje godišnjeg donotka u iznosu 300 perpera (oko 230 dukata). Povelja je napisana ćirilicom iz onog vremena (Lj. Stojanović, Stare srpske povelje i pisma, I, br. 52).

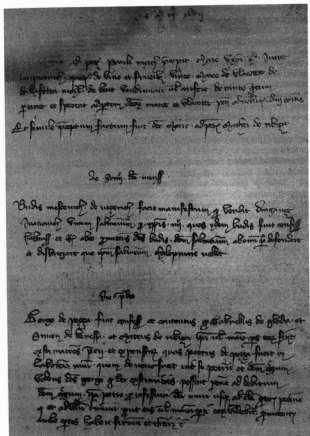
Bosanski ban Stjepan II Kotromanić je zauzeo Humsku zemlju 1322. godine i uz pomoć svoga zeta župana Nikole s područja od Nerete do blizu Dubrovnika. Pronašao sam natpis na razbijenom stećku gospoje Kataline (Katarine), sestre bosanskog bana Stjepana II Kotromanića. Na drugom stećku u obliku sanduka je i danas ćirilski natpis kneza Vladislava, sina gospoje Katarine i župana Nikole, svi iz 14. stoljeća. Tako je ban Stjepan II Kotromanić zauzeo Ston i Pelješac od raškog kralja. Dubrovčani su željeli da prošire svoje posjede izvan zidina svoga grada pa su kupili Ston sa Pelješcem od bosanskog bana za godišnji dohodak od 500 perpera (oko 250 dukata). Dubrovački poslanici su došli u grad Srebrenik kod Tuzle gdje je tada boravio ban Stjepan II Kotromanić. Tada je ban Stjepan II Kotromanić izdao ispravu (povelju) 15. februara 1333. godine u svojstvu suverenog gospodara slobodne bosanske države, i to upravo u varoši Srebreniku (Podsrebreniku).

Isprava glasi u cijelosti u slobodnom prijepisu:

"V' načetak' oca v' ispl'nje sji'na i s'vet(o)ga duha va lieta rožastva Hristova (a. t. l. g.) lieto indicia (indikcija) pr'va ei. (15) dan (na u...) frevar (februara) m(je)s(e)c(e). Mi g(spod)in' Stefan' (po milosti) božoi ban' Bosni i Uo(ri i Soli) i go(spod)in' homskoj zemli (Humskoj zemlji) jaki pr'..., i sloga naša ljubimo i ni(m' milost') naša dajemo sa koristju (korišću) i (sa ljubovju) kako se dostoi (dostojli) uzdr'žati (na svakomu) kazaje jako da zna- je vsaki (sei dni) i va budušte (buduće) koi (koji) te (će) postlie biti) am(i)jn'. Ja pr'vizivaje bla(govolenije) svieditel' i mnogo po(rabotanje) o(ri) baštine i vlastel' (vlastele) (i ljude) dubro- vo(ri) vačci i našiem' prar(oditelem) i nam' vele mnogo i hote (hoće) (od' se)le porabotati sa božijem' (hotienjem') zato mi go(spod)in' bann' S(tefan') i moi (moji) sinove (sinovi) i unu- čje (i da kolije) sime moje bude do vieka vjekova (vijekova) dasmo i daro(vasmo) do vieka vjekova (vijekova) u baštinu i u plemenito ljudem' (ljudima) (Dubrovačkijem' = dubrova- čkim) a našiem' draziem' pr'jatelem' (priateljima) vas' Rat' i (Ston') i Pr'vlaku (Prevlatku) i otkoe koi (koji) su okolo Rata i sa svi(em) što se nahodi unutra Rata i Pr'vlake i gore i polija (dubrave) liest' trave, vode, sela i vse što (sve što) je od Pr'vl(ake) do Loišta i sud'c' (sudac) bo i globe i kr'vi u miru da budu na nih' (njihovu) volju da imaju i dr'že i da čine (sudac) bo i globe i kr'vi u miru da budu na nih' (njihovu) volju da imaju i dr'že i da čine vsu (svu) svoju volju (volju) i hotienje kako od svoje baštine do vieka vjekova (vijekova) i da su volni (voljni) zidati zadi (sada) torne (tornje) dg-i-em' hotie i pr'kopati Prevlatu od mora do mora i napraviti na svoju volju i hotienje i ošte (jošte) se obetue (obećava) g(spod)in' ban' Stefan' sebe i svoje sinove i svoje sieme ako se sluči u niekoje (nekoje) vr'ieme ili g(spod)in' ili vlastelin' ili graždanan' ili ljude (ljudi) koi (koji) bi pakostili R'tu (Ratu) ili Pr'vlaci (Prevlati) da pomože koliko može naša jakost' a za to mi opkina i ljude (ljudi) grada Dubrovnika vse (sve) dobro opkeno (općeno) g(spod)in'jnu banu Stefanu i ne- govem' (njegovim) sinovom' (sinovima) i simenu negovu (njegovu) do vieka od' muške gla- ve i do zgorjenja svieta dajemo za Pr'vlaku (Prevlatku) i za Stone'. e. cat' (500) per(pe)ra do zgorjenja svieta od' togazi dobika ko ime (ima) hoditi među nami Dubrovnicu (Dubrovni- ku) u onoi (ono) vr'ime ako ban' i negovi (njegovi) sinove (sinovi) i negove (njegovo) sieme muškoj glave (muške glave) i ne bude gospoda Homskoj zemli (Humskoj zemlji), mi opkina (općina) dubrovačka dajemo onzi (onoj) dobitak' na onzi (onaj) dan' svetago Vlasija (Vla- he). e. cat' (500) per(pe)ra kako je zgora pisano i ošte (jošte) se obetue (obavezuje) opkina (općina) dubrovačka ako u niekoj (neko) vr'ieme pr'de (pride) g(spod)in'jnu ban' Stevan' u Dubrovnik' ili negovi (njegovi) sinove (sinovi) ili negovo (njegovo) sieme do zgorijenja sve- ta muške glave da mu damo polače zidane pr'bivati (prebivati) do kol i = em je stati bez' niednoga naima i ošte (jošte) se obetuje (obavezuje) opkina (općina) dubrovačka da ne pr'memo (primamo) u Pr'levlaku i u Ston' i u Rat' i u onzi (one) otkoe ke (koje) sime uzeli od' gospodina (gdna) bana Stefana negova (njegova) vlastelina ki (koji) bude nemo (njemu)

neveran' i negovem' (njegovim) sinovom' (sinovima) i negovu (njegovu) simenevi (sjemenu) do zgorjenja svieta, a ja go(pod)in' ban' Stefan' zaklinu (zaklinjem) se u svetoje božje evan- gelije i u. d. (4) evangelisti (evangelista) i u. vl. (12) apostola i u sve moštje sveti (svete mošti) koje su u Dubrovnicu (Dubrovniku) za mene i za moih' sinova i za moje sieme po muškome' kolienu do zgorijenja svieta, sve toi (to) tvr'do imati i dr'žati i ne potvoriti do zgorijenja svieta i vse više pisano a mi obština i vsi ljude (ljudi) dubrovački kl'nemo se u svete božje jevangelijske i u. d. (4) evangelisti (evangelista) i u. vl. (12) apostola i u sve svete mošti koje su u Dubrovniku za nas' i za naše sinove i za naše natražje (nasljedstvo) do zgorijenja svieta vse (sve) tvr'do da imamo i dr'žimo do konca svieta nepomačno (nepomično) i zato stavljaju (stavljam) ja g(spod)in' ban' Stefan' svoju zlatu (zlatnu) pečat' (svoj zlatni pečat) da je verovano: svaki da znajet' (zna) i vidi istinu a tomui (tomu) su. d. (4) povelje (povelje): jed- nako dvije latinsci (latinske) a dvie sr'scie (srpske) a sve su pečakene (pečaćene) zlatiemi (zlatnim) pečati (pečatima): dvie sta (su) povelje (povelje) u g(spod)in'jnu bana Stefana a dvie povelje (povelje) u Dubrovnicu (Dubrovniku), a to je pisano pod' gradom' pod' Sr'br'nikom' (pod gradom Srebrenikom kod Tuzle) a tomu svedoci zvani moleni (moljeni) Vitan' Tihoradik', Radosav' Hlapovik' (Hlapović), Miloš' Vlukašik' (Vukasik), Hr'vatin' Stefanik' (Stefanić), Stefan' Druščik' (Druščić), Tvr'tko Ivahnik' (Ivanić), i za to da. g. (3) pr'stave (pristava): Divoš' Tihoranik' (Tižarić), Šitko Hlapovik' (Hlapović), Mihai- lo Menčetik' (Menčetić), Dubrovačanin'."

Prijepis se nalazi u Historijskom arhivu u Dubrovniku u knjizi "Privilegija", vol. 1. list 25. U početku isprave piše nad ćirilskim tekstom godina i dan izdavanja na latinskom jeziku s kratkom sadržinom.

Sl. 14. Budis Mesojević iz Večerića spominje se u dubrovačkom zapisu od 19. augusta 1347. godine radi neke prodaje. Zapis na latinskom jeziku je u drugom odsječku priloženog faksimila, a nalazi se u Historijskom arhivu u Dubrovniku, Diversa cancellarie, knj. 15, list 22.

U zapisu na latinskom jeziku u Historijskom arhivu u Dubrovniku od 19. augusta 1347. godine spominje se Budis Mesojević iz Večerića, područja od Ljubuškog do Drežnice ili naselja Večerića, možda današnji Cerin u župi Bročnu. Tada se spominje da je Budis Mesojević prodao neku spravu — fabricium Draganču Ivanoviću za 4 perpera (Budis Mesojević de Uečerich facit manifestum quod vendit Draganče Iuanouich vunum fabricium per ypperperos 4 quos ydem Budis fuit confess. (us) habuiss(e) et quod adeo permittens dictus Budis decem salmerium ad onus per defendere et disbrigare quae ipsum salmerium chalopniss vellet.).

U dubrovačkom zapisu u knjizi Debita notarie 39, list 52 verso od 24. septembra 1470. godine spominje se neki Ostoja Dupović iz sela (villa) Večerića koji se zadužio u Dubrovniku 23 dukata (Ignacije Voje, Kreditna trgovina u srednjovjekovnom Dubrovniku, 1976, 53 bilj. 164).

Sl. 15. Povelja-listina bosanskog bana Stjepana II Kotromanića izdata knezu Vuku Hrvatiniću-Vukoslaviću 1351. godine (L. Thallóczy, Glasnik Zemaljskog muzeja 1906, 408, Sarajevo 1906).

Prijepis ćirilске isprave Stjepana II Kotromanića, bosanskog bana svih bosanskih zemalja, Usore, Humske zemlje i Donjih kraja i brata mo kneza Vladislava kojim saopćavaju svim bosanskim plemićima da oni knezu Vuku Vukoslaviću (Hrvatiniću) i bratu mo knezu Pavlu potvrđuju zemlje Banice (oko Ključa na Sani) s Pečima što je, po svjedočanstvu plemenitih ljudi tih pokrajina plemenita baština rečenih daroprimaoca, dalje i Podstijne s Vrbnama, Tukleke, Slivance, Pustarie, Trisku, Piščenicu, Krasulino, gornje i donje Pomničino, Črnilino, oba Zepina, u Vrbani pak Dabrane, Odrinice, Kozal do Suhodola i Ranta, i to za onu službu koju mu je nekoć učinio knez Vuk Vukoslavić-Hrvatinić, kad je ban Stjepan II bio u borbi u Raši i trebalo da se spase u boju, a Vuk mu je podmetnuo konja tako da su ga isjekli nasmt; drugi put pak, kad je car raški uzeo njegov Novi-grad (u današnjoj

Gabeli kod Čapljine), tada je ban s pomoću kneza Vuka preoteo grad Novi na Neretvi, a knez Vuk za bana svoju krv prolio; treći put pak, kad je kraljev nevjernik uzeo od njega grad Visući na Cetini, sjeverno od Omiša, na lijevoj strani, dok je knez Vuk uzeo Trilski brod, te je kroz to ban Stjepan II uzeo svoj izgubljeni grad Visući. Tada su došli knezovi Grgur i Vlatko Vukoslavić-Hrvatinić s braćom i dosudili su kotar Zemunik knezovima Pavlovićima-Hrvatinićima a banički kotar oko Sane s centrom u Ključu knezovima Vukoslavićima-Hrvatinićima, u Donjim krajinama.

Svjedoci za to i pristavi su bili: Vladislav Dabić, Ratko Šanta (iz Šantića kod Turbete blizu Travnik), Mrko Šćitković, odnosno Šćitovljanin, svi Bošnjani; od Osore: Pribislav Hlapotić, Stipoe Čelnić, Poručen Pribislavić; od Donjih kraja s područja rijeke Sane: Ratko Lužac, svi s braćom po običaju srednjeg vijeka. Dijak Kupusac bana Stjepana II Kotormana koji je napisao ispravu 1351. g.

Prijepis isprave glasi:

"Va ime oca i sina i s(ve)t(o)ga d(ou)ha. Az' (j)az ban' Stipan' a zovom' s(ve)t(o)ga Grg'ura rab', Ja ban' Stipan' milostju (milošću) B(o)žijom' i moi (moj) brat' knez' Vladislav' v(ših) (svih) z(e)m(l) zemalja bosanskih' g(spo)d(ijn') i Osoure i Hi' m(ške) zemle (Humske zemlje) i Dol'nih' (Donjih) krai (krajeva, kraja), i pitah' v(ših) (svih) plemenitih' loudi (judi), ki (koji) sou (su) ou (u) tih' z(e)m(l)ah' (u tim zemljama), i v(ših) (svih) edonim' (jednim) glasom' rekoše, da sou (su) Banice plemenito kneza Vika (Vuka) VI' k(š)olanih' i negova (njegovu) brata kneza Pavla. I ja ban' Stipan' i moi (moj) brat' knez' Vladislav' dasva (dasmo) milost' knezou VI' k(š)olaviću (Vukoslaviću) i negovu (njegovu) bratou (bratu) knezou (knezu) Pa(v)lju (Pavlu) ou (u) videnije vsakomu (svakomu) plemenitou (človiku čovjeku) ki (koji) e (je) u Bosni da potvrdih' tou (tu) z(e)m(lu) zemlju imenom' (imenom) Banice s Pečiju (Peći), Poctinie (Postinje) s' Vr'bnami, Toukleke (Tukleke) vse (sve) koupno (sveukupno), Slivance ot mee (meje, mede) do mee (meje, mede), Poustarie (Pustarije) vse koupno (sveukupno), Triskou (Trisku) ot mee (meje, mede) do mee (meje, mede), Piščenicu (Piščenicu) vsou koupno (sveukupno), Krasolulino (Krasulino) o(t) mee (meje, mede) do mee (meje, mede).

Pomničino gor'ne (gornje) i dol'ne (donje) ot mee (meje, mede) do mee (meje, mede) do mee (meje, mede), Črnolino ot mee (meje, mede) do mee (meje, mede), obi Žepini (obadvije Žepine) ot mee (meje, mede) do mee (meje, mede), ou (u) Vrbani (Vrbani) Dbrane (Dabrane) ot mee (meje, mede) do mee (meje, mede); tvr'di vse (sve) Odrinice ot mee (meje, mede) do mee (meje, mede) do mee (meje, mede) do mee (meje, mede); Iz' (j)az, az ban' Stipan' i moi (moj) brat' knez' Vladislav' tou (tu) z(e)m(lu) zemlju potvr'disva (potvrdismo) knezou (knezu) VI' ku Vukoslaviću (Vukoslaviću) i nega (njegovu) bratou (bratu) knezou (knezu) Pavlu (Pavlu) vikou (viku) vikoma (vijekova, vikova) i niju (njihovu) ostal(o)mu (nasljedstvu).

To stvorih' za Vikovu (Vukovu) vir'nou (virnu) sloužbou (službu), za tou (tu) sloužbou (službu), kada bih' ou (u) Rasi i bi mi r'vna (ratovao u Rasi) i tou (tu) VI' k' (Vuk) poda me kona (konja) podmače (podmače) poda me, i tou (tu) nega (njega) isikoše na smr't. Drougou (drugu) sloužbou (službu) učini kada biše c(a)r' raški ouzel' Novi moi (moj) grad; tou (tu) skrozi (preko) VI' ka vazeh' (uzeh) moi (moj) grad', i tou (tu) proli Vik' (Vuk) kr'v' za me.

Tretou (treću) sloužbou (službu) učinu (učini) Vik' (Vuk), kada mi biše kraljev' (kraljev) neviri'k' (nevirnika) ouzel' (uzeo) grad' moi (moj) Visoči (Visući na lijevoj strani Cetine, sjeverno od Omiša); tadai (tada) mi Vik' (Vuk) Vukoslavić' (Vukoslavić) ouze (uze) trl'ski (trilski) brod; skrozi (preko) to ouzeh' moi (moj) grad'. To posloui (poslужи) Vik'

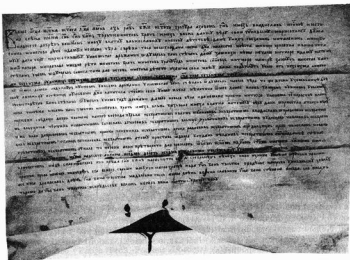
(Vuk) Vukoslavić' (Vukoslavić); za te sloužbe (službe) da potvrdih' Banice i Peć' moim' listom' i zakonom' da ne služi inim', takmou (takma, osim) štitom' tere (i) soulicom' (suličom); da e (je) plemenita taa (ta) z(e)m(la) zemlja, ka (koja) se imenou(e) (imenuje) ou (u) tom' listou (li:tu), Vlokou (Vuku) Vukoslaviću (Vukoslaviću) i nega (njegovu) bratou (bratu) Pavlu (Pavlu) vikou (viku) vikoma (vikova) i niju (njihovu) ostalomu (nasljedstvu, nasljednicima).

I pride (priđe) Grgour' (Grgur) Pavlović' i z' bratiom' (s braćom) i Vlat'ko VI' k(š)olavić' (Vukoslavić) i z' brat(i)om' i postavije kotar' Zema'l'nik' (Zemljanik) Pavlovićem' (Pavlovićima) a Banice Vukoslavićem' (Vukoslavićima) koupno (skupno) s k(o)tarom'. I na to sou (su) pristavi i svidoci dobri Bošnane (Bošnjani) i Osourane (Usorani): ou (u) počelo (u početku) pristav' i svidok' Vladislav' Dabić' i z' bratiom' (braćom), drugo Ratko Šanta (kasniji Šantić), svidok' i pristav' i z' bratiom', Mr'koe Šćitovlanin' (Šćitovljanin), pristav' i svidok' i z' bratiom'(); od Osoure (Usore): Pribislav' Hlapotić', pristav' i svidok' i z' bratiom', Stipoe Čel'ničić', svidok' i z' bratiom'() (braćom), Poroučen' Pribislavić' (Poručen Pribislavić), svidok' tomou (tomu) i z' bratiom' (braćom); ot Dol'nih' (Donjih) krai (kraja): Ratko Loužac' (Lužac), svidok' i pristav' i negov' (njegovu) ostali.

To s(t)vorih', da ta (taj) list' nobija (pobja) vsakog (svakog) lista (svaki drugi list) i ne more nidan' protivou (protivu) nemou (njemu) govoriiti, ki (koji) bi pri pisan' (pripisan) na tou (tu) z(e)m(lu) zemlju, ou (u) ime (imenom) na Banice, ali (ili) posli (poslije), — vsakoga (svakoga) pobja. (A) tko bi to porekal' moih' ostalih', da e (je) proklet' ocom' i si-nom'() i s(ve)t'im' d(ou)h(o)m' i. d. (4) e(v)a(n)č(e)l(i)sti i s(ve)t(o)m' Mari(o)m' i vsmi (svima) b(o)lgou (Bogu) ougod(iv)imi (ugodnicima) ou (u) su (ova) vik' i ou (u) pridouci (idući); i da e (je) pričestnik' (učesnik) Judi Skariotskomou (Skariotskomu), tko bi to pritvoril' (drukite učinio, zloupotijebio).

Pisa Koupusac' (Kupusac), bana Stipana dijak'(), ot s(t)ina b(o)žija (božijeg) roista (Rođenja). Ž. lit' i. t. i. l. i. a o lito = 1351."

Pisar je upotrijebio glagoljsku brojnu vrijednost napisanu ćirilicom. Zato su neki učenjaci pogrešno čitali godinu kao 1331.

Sl. 16. Ban Tvrtko izdao je čirlišku povelju — listinu na Suhoj u današnjem Služnju kod Čitlika, u župi Brotnju, kad je prvi put došao u Humsku zemlju 1353/4. godine (L. Thallóczy, Glasnik Zem. muzeja 1906, 409—410, Sarajevo 1906).

Knez bosanski Vladislav Kotromanić, žena mu Jelena Nelić, sin im bosanski ban Tvrtko i brat mu knez Vuk sa 12 svjedoka zadaju vjeru knezu Vlatku Vukoslaviću i djeci mu iz roda Hrvatinića iz Donjih kraja oko Sane da ga neće činiti ni svojim zarobljenikom niti taocem, ni njegovu djecu. Potvrđuje mu ovom ispravom pisanom čirliškom pod zakletvom da će ga mirno ostaviti u svakom imanju koje je knez Vlatko držao kad je ban Stjepan II Kotromanić umro. To su bila dobra: Ključ sa selima pod njim: Ig, Lipovci, Rudinice, Ribiči (kod Ključa), Ljubinje, Sveta Gora. U Zemuniku (Zemljanjiku) dao mu je dva sela: Lipnicu i Stjenice; u Vrbani dva Latičića s tri sela: Kable, Jakotinu i pola Blizka. Isprava je napisana oko 1353. godine, možda i 1354. g., u Suhoj na Prozračcu u župi Bročnu (Humška zemlja, Hum).

Prepis isprave

"V" ime ot(')ca i sina i s(ve)toga d(u)ha am(ī)n'. Az' (jaz) rab' b(o)ž(i) i s(ve)toga (svetoga) Gr'gura a zovom' g(ospo)d(ī)n' knez' Vladisav' i gospoja kneginja (kneginja) Elena (Jelena) i niju (njihov) s(ī)n' g(ospo)d(ī)n' ban' Tvrt'ko i negov' brat' knez' Vlt'k' (Vuk) dali su vjeru svoju gospodsku i prisegli su dumadesete (12) dobrih' Bošnan' (Bošnjana) knezu Vlat-

ku Vl'koslaviću i negovu (njegovu) djetetevu (djetetu) da nije u nih' (njihov) svezanik' ni talenik' (talac) ni poručnik' (pozvan na sud), ni negovo (njegovu) djetete, i da mu se ne može vjera svrtiti (svrći), česa (što) ne ogledata (ne ogleda, ispišta) ona dvanadesete (12) (dvanestorica) koja sta (koja su) š' nīm(i) s' (n)jima) prisegla. I više toga mu su dali vjeru i prisegli mu sem, u koem' (kojem) ga e (je) dr'žani (držanju) odum'r' ban' Stjepan', da mu za onozī nejma pečal' nikore (nikakve žalosti), i d'amu na to nije ni ot kogare (ni ot koga) ni prav'de ni edne (jedne) riječi, ni negov' (njegov) brat' ni negov (njegov) bratučed' ni egov' (njegov) sinove' (sinovace) nitkore (nikoji); najprije za Kluč' (Ključ) kako ga e (je) ban' Stjepan' u nem' (u njemu) odum'r' samoga tako da e (je) negov' (njegov) i negova (njegova) djetete (djeteta); i za ona sela koja su dana pod' Kluč' (Podključem-varoši): u ime Ig' bez' izma (zapreke), Lipovici (valda Lipovica) bez' izma (zapreke), Rudince bez' izma (zapreke), Ribiče bez' izma (zapreke), Lubine (Ljubinje) bez' izma (zapreke), S(ve)ta Gora bez' izma. Ta e (je) sela dal' (dao) ban' Stjepan' knezu Vlat'ku ot mee (meje, međe) do mee (meje, međe) pod' Kluč'. I u inom u v'sem' (u svemu drugomu) dr'žani (držanju), u koem' (kojem) ga e (je) ban' Stjepan' otum'r' (odumrl, ostavi u času smrti), na vse (sve) vjera to, što dr'ži u Zeml'nici (Zemljanjiku) dva sela: Lip'nicu i Stjenice, i u Vr'bani (Vrbanju, župi Vrbanju) dva Latičića s tr'mi (trima) seli (selima): u ime K'ble (Kable) i Jakotino ot mee (meje, međe) do mee (meje, međe) i pol' (pola) Bliz'k' (Bliska) i u inom u v'sem' (svemu), u zem' gode — godi ga e (je) ban' Stjepan' otum'r' (odumrl, ostavio na času smrti) u kom' godi dr'ži u držanju, da mu e (je) na v'se (sve) vjera, i da ne može prieti nitkore u našem' gospod'stva (gospodstvu) Vlt'kova človjeka (čovjeka), ni sam' ban' Tvrt'ko ni negov' (njegov) brat knez' Vlt'k' (Vuk) brez' vole (volje) kneza Vlatka, na to mu su vjeru dali i prisegli. A toizi (toj) vjeri i priseži (zakletvi, prisegi) svjedoci dobri Bošnane (Bošnjani) najprije voveoda Pu-r'ca (iz Podrinja) i s' bratiom' (braćom), Ivahn' (Ivahan) Ivanović' i s' bratiom' (braćom), Vladislav' Obradović' i s' bratiom' (braćom), Vl'čina Tepčič' i s' bratiom' (braćom), Boleslav' Duković' i s' bratiom' (braćom), Vl'kak' Hr'vatinić' i s' bratiom' (braćom), Branko Čavlić' i s' bratiom' (braćom), Vlai (Vlaj) Dobrovoević' i s' bratiom' (braćom), Branko Pri-bi-nić' i s' bratiom' (braćom), Jur'ša Radoević' i s' bratiom' (braćom); a ot Dol'nih' (Donjih) kraji (kraja) Ninoslav' Novaković' i s' bratiom' (braćom), Stanac' Gapilović' i s' bratiom' (braćom).

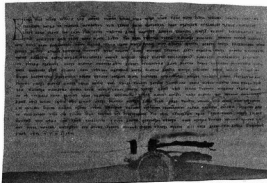
A tomu pristav' ot (od) dvora Bogdan' Bijel('h)anije i s' bratiom' (braćom), a ot (od) vladanija (činovnika) Stjepoe Hr'vatinić' i s' bratiom' (braćom). A tko će to poreći a ili preotvriti, da e (je) proklet' ot(')cem' i s(ī)n(om) i d(u)hom' s(ve)t(ī)m i ma(e)triju (materom) b(o)žjom (Božjom) i četir' mi eva(ġ)elisti (evangelistima) i dumanadesete (12) ap(u)s(to)lo-ma (apostola) i sedm' deset' (sedamdeset) i sedmi (sedam) iz'branimi (izabranimi) i v'semi (svima) B(o)gu ugodni'šim(i) (uгодnicima) u si (ovaj) vjek' (vik) i u gredušt(i) (iduću), i da e (je) pričestnik' (učesnik) Jidi Skariotskomu koi (koji) preda s(i)na b(o)žija (božijega) na ras-petie (raspeće) za L. (30) srebr'njih' pjenzi, i koi (koji) izliha (zlobno, himbeno) upjaise: prop'ni, propni, propni, — kr'v' na nem' (na njega) i na čedi' (djecu) ega (njegovu).

A sie (ovo) se svr'ši na Suhoj na Prozračci (na kraju jat' k'da (kada) g(ospo)d(ī)n' ban' Tvrt'ko zred se (gredjaše) naj'vpo u H'msku zemlu (u Humsku zemlju). A se (ovaj) pis' Dražeslav (= Bojić), dijak' g(ospo)d(ī)n(a) bana Tvrt'ka, nadvorni pis' (pisac-pisar, predsjednik dvorske kancelarije), a pr'vo (prije bio) dijak' Velikoslav'noga g(ospo)d(ī)n(a) bana Stjepana (Stjepana II Kotromanića).

I k'da (kada) sie (ovo) pisah', t'da (tada) mi da (dade) g(ospo)d(ī)n' ban' Tvrt'ko ispred' (ispriješ) sebe velik' pehar' vina popiti u dobru volu (volju)."

Original je napisan na pergamentu dužine 35,5 cm s voštanim pečatom. Isprava je napisana na Suhoj na Prozračci u župi Bročnu, u Humskoj zemlji kad je mladi ban Tvrtko u

pratnji dvorske svite došao prvi put u Humsku zemlju. Suha je današnji Služanj kod Čitluka a Prozračka u Velikom Ograđeniku gdje je povećala nekropola sa stećcima od kojih se ističu steći knezova i župana Komlinovića. Na jednom lijepo izrađenom stećku su dva čitilska natpisa sa spomenom umrlog kneza Pavla Komlinovića. U natpisu se spominje knez Pavao Komlinović i to dva puta (Marko Vego, Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine, I, br. 11—12; M. Dinć, *Humsko-trebinska vlastela, SAN, Beograd 1967, 41 bilj. 4*). U vrijeme izdavanja ove isprave ban Tvrtko se još borio da učvrsti punu vlast u Humskoj zemlji. Tada je u Služnju postojala vjerovatno i crkva Svetog Jurja spomenuta 1306. godine (J. Radonić, *Archiv für slavische Philologie* 22, S. 174; M. Dinć, *Glas SKA* 182, 186; Marko Vego, *Historija Brotnja* od najstarijih vremena do 1878. godine, 88—91, 156).

Sl. 17. Ban Tvrtko s majkom Jelenom i bratom knezom Vukom saživa bosanski sabor u mjestu Milima kod Visokoga, u današnjim Arnatovićima 1354. godine. Tada su potvrdili imanja knezu Vlatku Vukoslaviću-Hrvatiniću iz Donjih kraja (L. Thallóczy, *Glasnik Zemaljskog muzeja* 1906, 410—411).

Kad se majka bana Tvrtka sa sinom knezom Vukom vratila iz Ugarske, iskupila se sva Bosna (bosanski feudalci), feudalci iz Donjih kraja, Zagorja i Humske zemlje u Milima kod Visokoga (današnji Arnatovići kod Visokoga), banova majka i ban Tvrtko i dvanaest Bošnjana (dobrih Bošnjana) i zadali su vjeru feudalcu knezu Vlatku Vukoslaviću kao predstavniku suverene bosanske države da će ga ostaviti u miru na svim posjedima koje je imao kad je ban Stjepan II Kotromanić umro.

Državni sabor u vidu višeg savjeta potvrdio je pomenuta prava knezu Vlatku Vukoslaviću, sinu kneza Vukoslava Hrvatinića iz Donjih kraja, i to 1354. godine. Isprava je datirana čitilskim slovima, a u duhu glagoljskog brojanja.

Prijepis isprave glasi:

"V" ime oca i sina i s(ve)toga d(uh)a amin". V" (u) ono vrijeme k'da (kada) pride (dode) gospoja bana mati s' Ugr' (iz Ugarske) i svojim' (svojim) sinom' s knezom' VI'kom'

(Vukom), i k'da (kada) bi stan'k' (sabor) na Milih' (u Milima kod Visokoga) v'se (sve) zemle (zemlje) Bosne i Dol'njih (Donjih) kraj (kraja) i Zagorija (oko Kalinovika) i Hi'mske zemle (Humske zemlje), prisegla e (je) gospoja bana mati i ne (njen) sin' g(ospodj)in' ban' Tvrt'ko dumanadesete (12) dobrih' Bošnan' (Bošnjana) knezu Vlatku VI'koslaviću (Vukoslaviću); a sizi (ovi) su prisegli: pr'vo gospoja bana mati, drugo g(ospodj)in' ban' Tvrt'ko, treće (treće) kaz'nc' Boleslav', četvr'to tepčija Ivahn' (Ivahan), peto knez' Vlaj (Vlaj) Dobrovoević', šesto voveoda Purač (iz Podrinja), sedmo knez' Mr'koe, osmo župan' Cr'nug', deveto knez' Vladislav' Obradović', deseto župan' VI'čihna (Vučina) Tepčić', pr'vonađesete (11.) knez' M'st'n' (Mastan-Mastan) Bubanić' (iz Drežnice na Neretvi), drugonađesete (12) knez' Vlatko Obrinović', tretienadesete (13.) knez' Bogdan' Bjelhanić'.

Tuzi (tu) su prisegli knezu Vlatku VI'koslaviću (Vukoslaviću) na moćeh' (a na evan'čeli (evanđelje), dokole su sija (ova) gospoda i dokole e (je) knez' Vlatko i negovo (njegovog) dijete, za nih' (za njihova) gospod'stva da nije Vlatko u nih' (u njih, kod njih) poručnik' ni talenik' (ni pozivan ni talac) ni uz'nik' ni negovo (njegovog) dijete, i u čem' (čemu) e (je) ban' Stjepan' odum'r' (odumrl) kneza Vlatka, da mu se onoi (ono) ne otmine (otimlje) ni štore (ništa) ni ot sie (ove) gospode ni ot nih' (njihovih) vlastelina, i da za tozi (to) ne ima pečali (žalosti) ni ed'n' (nijedan) brat' Vlatkov' ni bratužed' ni ed'n' (nijedan) šljovjek' za nih' gospod'stva; da e (je) u onom' knez' Vlatko onako tvr'd' kako e (je) bil' tvr'd' u onom' za bana za Stjepana.

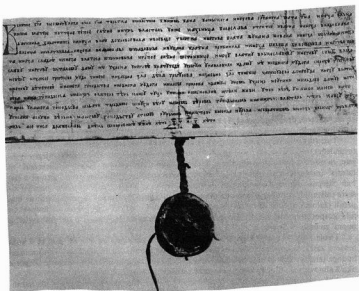
I vola (volja) koja bi kleveta a ili obada uzlijezla na kneza na Vlatka, a ili bi u koju nevjeru zašl' (zašao) knez' Vlatko, da mu nisu vol'ni (voljni) učiniti niednoga (njednoga) hudoga (zla), dokole ga nije ogledala Bosna i Dol'ni (Donji) kraj (kraji) i Zagorje (Zagorje oko Kalinovika) i Hi'mska zemla (Humska zemlja).

I ako bi dopal' (dopao) knez' Vlatko koe (koje) krivine (krivice) ali nevjere, da mu nijesu vol'ni (voljni) svriječi (vrči) vjere, dokole knez' Vlatko ne bude doma u svoje (svojoj) hiže (hiži, kući, domu) u Kluču (Ključu). A tko će tozi (to) poreći a ili pri(tvoriti) (prevnuti) drukčije, da e (je) proklet' otcem' (ocem) i sinom' i d(uh)o(m)' s(ve)tim' i materiju (materom) b(o)žiom' (božijom) i četir'mi evan'čelisti (evanđelistima) i dumanadesete (12) ap(u)st(olom) (na dva deset apostola) i sed'mideseti (sedamdeset) iz'branimi (izabranih) u (ovoj) vijek' i u priduti (idući), i da e (je) pričestnik' (učesnik) Judi Skariotskomu i koi (koji) preda sina b(o)žija (božijeg) na raspete (raspeće) za trideseti (trideset) srebr'nih' pjenezi-pinezi i koi (koji) izliha (zlobno) upjaše: propni, propni, propni; -kr'v' (krv) na nem' (na njega) i na čedi'h' ega (njegove) čede, djecu).

A tomu ručnik' tepčija Ivahn' (Ivahan) i knez' Mr'koe. A se pisa Dražeslav' dijak' ot (od) poronjenja (porođenja) b(o)žija (božijeg) ljeta. Ž. t. i. d. (1354) ljeta."

Original je u porodičnom arhivu Jeszenaka, u Mađarskom narodnom muzeju.

Isprava je dokaz suverenog prava bosanskog bana na području Donjih kraja za koje se otičao i mađarski kralj Ljudevit I (Ludvig I) Anžubac. Pisa Dražeslav je u to doba bio vrlo star, porijeklom iz roda Bojića, vjerovatno iz okolice Kalinovika, gdje i danas postoji obitelj Bojić. Svjedoci su potpisani bez oznake koju župu predstavljaju, ali se te župe mogu odrediti iz drugih isprava bosanske diplomacije. U ovoj ispravi se navodi da je Dražeslav (Bojić) dijak umjesto nadvornog pisara iz prethodnih isprava bosanske državne kancelarije.

Sl. 18. Povelja-listina bosanskog bana Tvrtka godine 1357, izdata knezu Vlatku Vukoslaviću-Hrvatiniću (L. Tahalöczy, Glasnik Zemaljskog muzeja 1906, 411—412).

Isprava bosanskog bana Tvrtka, brata mu kneza Vuka i majke im gospoje Jelene i njihove vlaste potvrđuje knezu Vlatku Vukoslaviću-Hrvatiniću iz Donjih kraja oko Sane i sinu mu Vukoslavu i potomstvu im, da im ne bude nikakva zla zbog nevjere bratuce kneza Grgura Pavlovića-Hrvatinića. Ispravu je napisao dijak, nadvorni pisar bosanske državne kancelarije 1357. godine.

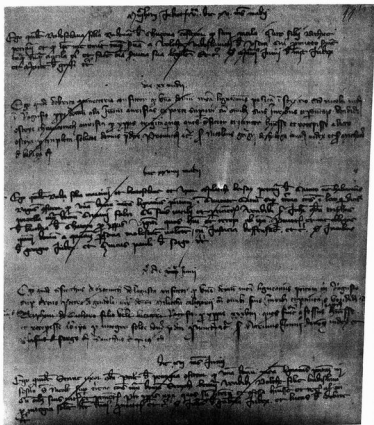
Prijepis iprave glasi:

V (u) ime b(o)ga v'semogućega (svemogućega) vjera g(ospo)d(i)na Tvrt'ika milostiju (milošću) b(o)žiom' (božijom) bana bosn'skoga i negova (njegov) srd'č'anoga (srdanoga) brata g(ospo)d(i)na kneza Vl'ka (Vuka) i niju (njihove) matere počtene gospe Elene (Jelene) i nih' (njihove) vlastel' (vlastele): u ime: kaz'n'ca (kaznaca) Boleslava i tepčie (teptčije) Ivahana (Ivahana) i kneza Vladislava Dabišića z bratiom' i kneza Vlaja Dobrovoevića (Dobrovojevića, vjerovatno s područja župe Livno) i voveoda Tvr'tika i negova (njegov) brata župana Novaka i kneza Mr'koja i kneza Vl'kca (Vukca) Hr'vatinića i kneza Vladislava Obradovića i župana Brajana Pribinića i kneza Miloša Divoševića i negova (njegov) brata kneza Sladoja i kneza Vlatka Obrinovića i gospoe (gospoje) Elene (Jelene) (Ostojnice), — knezu Vlatku Vl'kostlaviću (Vukoslaviću) i negovu (njegovu) sinu Vukoslavu (Vukoslavu) i negovu (njegovu) ostalomu (nasljednicima), da mu nije uzrok' u negova pratučeda u Gr'guri (Grgu-

ra) u Pavloviću (Pavlovića), i da mu nije niednoga (nijednoga) hudoga (zla) skrozi (zbog) Gr'gurevu (Grgureve) nevjeru (nevjere) ni za koe (koje) Gr'gurevo hudo (zlo) činene (činjeno) ni za edna (jedna) zla djela Gr'gureva ni za edno (jedno) zlo činenie (činjenje) za Gr'gurevo, da ne bude knezu Vlatku i negovu (njegovu) djetetevi (djetetu) ot (od) našega gospod'stva niednoga (nijednoga) hudoga (zla) ni koeza (kojega) priroka (poroka), i da mu se u tom' uzrok' ne učini nik'dare (nikad); da mu e (je) na to vjera naša gospod'ska i naših' vlastel' (vlastelina) tih', koi (koji) su tuzi (tu) upisani i imenovani, nego li živi u toi (toj) vjeri u našoi (našoj), koju si prie (prije) našl' (našao) ou (u) našega gospod'st(tva), i s'da (sada) ti tvr'dimo onuzi (onu) vjeru našom' vjerom' gospod'skom' i naših' vlastel' (naših vlastelina, naše vlastele) tih', koi (koji) su tuzi (tu) upisani, a služi vjerno našem gospod'stvu.

A tome e (je) ruč'nik' i pristav' voveoda Pur'ča (iz Podrinja) s' bratiom' (braćom) i knez' Vl'k'c' (Vukac) Hr'vatinić'.

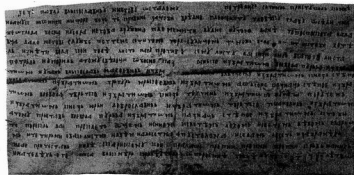
A se pisa Dražeslav' (= Bojić, dijak' o(t) poroenija (Porodenja) b(o)žija (božijeg), ljet' (ljeta). ž. t. i. z. (1357) ljetu.*

Sl. 19. Radosava, kći Radovana od Kučeva (de Chuceua) očituje pred svjedocima 1367. g. da je sluškinja Zora Boklića, zidara iz Dubrovnika, kupljena od Vukosava Vladislavića iz Usore. Kučevo je vjerovatno današnji Kalinovik u Zagorju. Tekst o tome je u prvom odjelu (Hist. arhiv u Dubrovniku, Vendita cancellarie, knj. 2, list 11 verso — obratni list).

U dubrovačkom zapisu u knjizi Vendita cancellarie II, list 11. verso (druga strana) na latinskom jeziku piše: "Ego quidem Radostlavia filia Radouani de Chuceua confiteor quod sum ancilla Gure (Džore) filii Bohaxe petrarii et quod ipse me emit tamquam suam a Vol-

chosaua Vidoslauich de Usora . . ." Zapis je datiran sa 15. V 1367. godine. Vrlo je značajan jer govori da je Kučevo, po mome mišljenju, današnji Kalinovik, trg za prodaju roblja u župi Zagorju. Ta se župa Zagorje spominje prvi put u natpisu bana Kulina iz 1193. godine. To dokazuje da je zagorska župa bila bosanska od 12. vijeka. (M. Dinčić, Iz dubrovačkog arhiva III, 21. 27; Marko Vezo, Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine, IV, Sarajevo 1970, br. 254; Vinaver Vuk, Analī Historijskog instituta u Dubrovniku, 1953, 128, 142). Napominjem da je u Zagorju vladala županska obitelj Purčića, i to u 14. vijeku.

Sl. 20. Povelja-listina bosanskog bana Tvrtka izdata godine 1367. godine knezu Pavlu Hrvatiniću-Vukoslaviću (L. Thallóczy, Glasnik Zem. muzeja 1906, 412, Sarajevo 1906).

Bosanski ban Tvrtko potvrđuje knezu Pavlu Vukoslaviću-Hrvatiniću i potomstvu mu sve ono s čim je k njemu prešao, izričući da se nikad ništa ne odzime, osim ako bi što skratio, za što se bosanskom plemiću glava odsijeca. Nasuprot ovoj ispravi ne vrijedi druga.

Svjedoci su iz Bosne: kaznac Sanko (Milenović), vojvoda Purča (iz Podrinja), župan Vukoslav Nahojević, tepčija Vučihina, knez Stjepoe Hrvatinić, Grgur Mrkoević; iz Usore: kaznac Stjepoe, vojvoda Tvrtko, knez Tjehčin, župan Poručen, knez Jure Dobrosavljević, Tvrtko Čekanović, svi sa braćom. Pisar je bio Vukmir Krlječić (ili Kralječić). Isprava je napisana 1367. godine. Original je na pergamentu dugom 33—34 cm.

Prijepis isprave glasi:

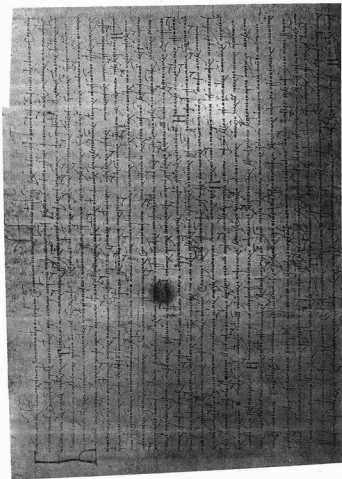
"(K)nezu (knezu) Pavlu VI^okslaviću (Vukoslaviću i negovu (njegovu) ostalomu (nasljednicima) . . . (za jednu riječ prazan prostor) pot(vr'dnih' s' čiem' (čime) e (je) pristupil' (pristupio) k' mne (meni) i da mu se ne otime (otima) ništore (ništa) bez' te krivine za što bi vrijedno plemenitu slovjeku glavu otjeci, česa (što) ne ogleda (ne prosudi) čosna i Usora, negova (njegova) družina plemeniti ljudje (ljudi), i u tom' da nije gospoşoga (sić) (gospodskoga) (v)jvldavca (doli) negove (njegove) službe počtene s' štitom' tere (te) i sulicom', što može bole (bolje). I — (i) i kto (iko) bi hotil' iznijeti vola (volja) loi (koji) godi (god) list' nasuprotivo semu (ovomu) listu, da e (je) sidi (ovi) list' vsakoga (svakoga) lieta (lieta) potr' (potro) i umoril' (uništio) potpuno).

A tomu svjedoci: ot (od) Bosne: kaz(nac') San'ko i z bratiom' (braćom), voevoda Purča i z bratiom' (braćom), župan' VI'koslav' Vukoslav Nahoević i z bra(tio)m', tepčija) VI'čihna (Vučina) i z bratiom' (braćom), knez' Stjepoe Hr'vatinić i z bratiom' (braćom), Gr'gur' Mr'koević i z bratiom' (braćom); a ot (od) Usore: kaznac' Stjepoe i z bratiom' (braćom), voevoda Tvr'tko i z bratiom' (braćom), knez' Tjehčin' i z bratiom' (braćom), župa-na (= župan') Poručen' i z bratiom' (braćom), knez' Jur'i (Jure, Juraj) Dobroslavić i z bratiom' (braćom), Tvr'tko Čekanović i z bratiom' (braćom).

A tomu (svjedoci) pristav' voevoda Purča i z bratiom' (braćom), kaznac' Stjepoe i z bratiom' (braćom). Tko bi to porekl' (porekao), da e (je) proklet' otcem' i sinom' i svetim' duhom' i svetom' Dijevom' Mariom' i četir'mi eva(n)celistima (evangelistima) i dvam(a)na-destma (12) apustoloma (apostolima) i sedam'deset' (70) izabranih' (božijih); i da e (je) pri-čestan' (učesnik) Judi Skari(ot)skomu, ko(i) pralate (vapijaše): propni, propni, propni, — kr'v' (krv) na nih' (njih) i na čedi(h) (čeda) ego (njegova).

Pisa VI'kmir' Kr'ljetić' (ili Kraljetić) ot (od) poroenija (Porodenja) božija (božijega) ljet' (ljeta). č. i. t. i. X (grčko) i. z. ljeito (1367)."

Ovdje se radi o jednom odlomku isprave. Original je sačuvan bez pečata dok je donji rub uvijen.

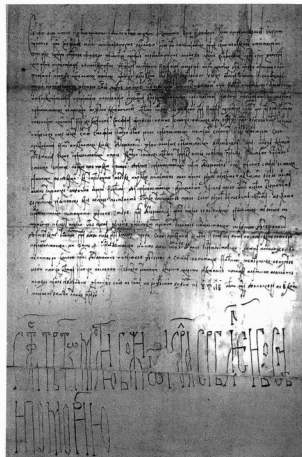

Sl. 21. Prvi dio povelje kralja Tvrtka I izdane Dubrovčanima u mjestu Trilivici (Kraljevo suzjesci) kod Vareša u Bosni 17. juna 1378. godine (L. Stojanović, Stare srpske povelje i pisma, t. br. 93).

Ban Tvrtko Kotromanić postao je kralj Srbijem i Bosni 1377. godine te su ga Dubrovčani zamolili da im potvrdi ispravu predašnjih banova i srpskih kraljeva u Zrnovnici (Mlinima, u župi Brenu, danas Dubrovačkoj župi) 10. aprila 1378. godine dok je na povratku u Bosnu izdao drugu ispravu istovjetne sadržine 17. juna 1377. godine u Trstivnici (u Sutjesci kod Vareša). Isprava je očiti dokaz o suverenosti bosanskog kralja Tvrtka I i njegove države. Krunio se u Mileševu u Raškoj ne pitajući ugarskog kralja Ljudevita I (Ludviga I).

Prijepis dijela isprave iz Trstivnice glasi:

" + Blagoč'stivni (blagočastivo) i dostojetno (dostojubno) pohvaliti i istin'voju (istinom) vjeruju i želanoje slovo pr'nesti ka svomu b(o)gudietelju vladici Hr'tu (Hristu) im'že vsač'skaja (svakoja) satvorjena i javlena (javljena) biše na hvaloslov'je božastenago (božanstvenoga) smotr'nja (smotrenja) eže milosr'd'ja o rodi (rodu) člov'e'scem (čovječjem) jegože satvori v' prič'eti (prečasnji) obraz' svojego božastva i daste jemu oblast' i razum' ja-ko biti njemu (njemu) svemi vseni (svima) mi zemljanemi (zemljama) isas's'vei i razumjeti i tvoriti sud' i pravdu po srede (posred) zemlje. Takođe (takoder) že i meni svoiemu rabu za m(i)l(os)'t svojego (svoga) b(o)žastva (božanstva) darova procisti mi odrasli b(o)godasni da rodi (rodu) mojem' i spodobi (udostoji) me *sugubim* vncem (vijencem) jako oboja vlad-častva ispravljati mi pr'vi od isprva (va) b(o)godarovani (bogodarovanoj) nam' zemli (zemlji) Bosne, potom že gospodu mojemu b(o)gu spodobl'su (sposobnom) me nasledovati (naslijediti) pr'stol' (prijestol) mojih (mojih) praroditel' (praroditelja) gospode sr'pske zanje bo ti behu moi (moji) praroditelje va zemalnem (u zemljama) car'stvi (carstva) car'stvovaže na nebesno car'stvo pr'seliše mene že videštu (videću) zemlju praroditel' (praroditelja) mo-jeh' (mojih) po nih (poslije njih) ostavše (ostavljene) i nemuhtu svojego (svoga) pastjera i odoh v' (u) sr'psku zemlju želaje (želi) i hote (hoće) v' (u) sr'psku zemlju, želja i hote v' (u) sr'psku zemlju želja i hote (ponovljeno dvaput) ukr'pit (okrpit) prestol' roditel' (roditelja) mojih (mojih) i tamo pošad' (pošavši) venčan' bih b(o)godarovanemi (bogodarovanim) vncem na kraljestvo (kraljestvo) praroditel' (praroditelja) mojih (mojih) jako bit mi, o H'ri(ste) Ususe (Isuse), blagovot'nomu i b(o)gom postavljenomu (postavljenomu) Stefanu kralju Sr'blem i Bosne (Bosni) i Pomorju i Zapadnem (Zapadnim) stranam' i potom' načeh' s' b'ogom' kraljevati i praviti prestol' sr'b'skie zemlje . . . "

St. 22. Povelja-listina kralja Tvrtka I od 2. decembra 1382. godine izdata u dvorcu Bičlu u Podgrađu kod Blagaja na Buni kojom se ukida solana u Sutorini u korist Dubrovčana (Lj. Stojanović, Stare srpske povelje i pisma, I, br. 85).

Isprava kralja Tvrtka I kao suverena od 2. decembra 1382. godine napisana na dvorcu Bišću u Podgrađu kod Blagaja blizu Mostara, na Vračima gdje je postojala crkva Svetog Kozme i Damjana u doba velikog župana Nemanje i brata mu velikog husmukog kneza Miroslava 1193. godine. Bišće — dvorac je bio stjecišće bosanskih banova i kraljeva, naročito vojvoda i hercega iz kuće Hranici Kosača u 15. vijeku.

Ovom ispravom kralj Tvrtko I, na molbu Dubrovčana, ukinuo je nezakonito uspostavljenu carinarnicu soli u Sutorini kod Novoga (Herceg-Novoga) u župi Dračevici. Tu se vidi da je kralj Tvrtko I uspostavio nezakonito pomenutu carinu i ukinuo je bez pitanja ugarskog kralja.

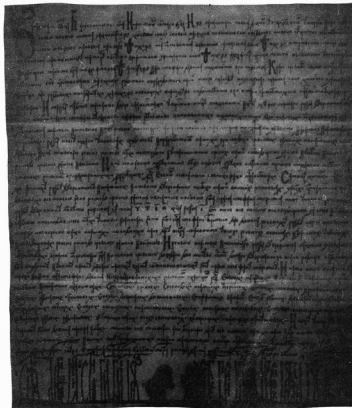
Prijepis isprave glasi:

"Sie (ovo) ubo (pak) bl(a)goč(a)sto (blagočastivo) i zelo (vrlo) prijetno (prijetno) i dostojepno (dostojno) pohvalit i istinnoju (istinotom) vjeroju (vjerom) i želanoje (željeno) slovo prineti (prinijeti) ti tebi, o m(u)č(e)niče H(r)i(s)tov", ti bo (pak) pobivaljuštih (postojećih) te m(o)laše (moljaše) se (ovo) glje (gije) gdi (gdje) ne postavim' griha (grijeha) sego (ovoga) i ne videt bo (pak) čto (što) tvoret' (raditi). Toga radi, mnogostradal'če, jakože (iako) bo (pak) za onih' mljaše (moljaše) se pobivaljuštih' te bol'se (bolje) te bi m(i)li se vlad(i)ci mojeju H(r)i(s)tou (Hristu) b(o)gu za svega (svega) m(i)šta (moleći) te i prizivajušta i ispovjedajušta te za H(r)i(s)t(a) b(o)ga postrad(a)vašta (postradavši) poneže (postaknut) mljenijem' (mišljenjem) tovim' (tvojem) prijev' (primih) bl(al)godet' ot' (od) B(o)gia i spodobljen' (ospodobljen) bih' vijenca i č'sti (časti) i kšćetra (skiptra) c(a)r'ska (carskoga) pr'vih' moih' (mojih) roditel' (roditelja) s'vet(i)h gospode sr'bske kraljeva i c(a)r' (careva) i posjeduje (oponaša) žitju ih' (njihovu) i vjeri (vjerom) i pravilom' c(a)r'skim' i vsa (sva) nedostat'čnaja (nedostatke) ispravljaje (ispravlja) i ispl'njaje (ispunja) v' (u) zemljah b(o)godarovanago (bogodarovanog) mi kraljev'stva i v' (u) sih' (ovim) pribivaljuštu mi obrete kraljev'stvo mi v' (u) Primori (Primorju), u župi dračevičkoj (Dračevica župa oko Herceg-Novog) mjesto podobno na s'zidanije (sazidanje) grad(a) i togda (tada) prizvah' na pom(o)št' (pomoć) gospođa b(o)ga i s'vet(al)go i velikago m(u)č(e)nika i aridijakana Stefana jakože bo (pak) i više rekoh' i v' (u) ime gje (njegovu) s'zdah' (sazidah) grad' na rečeniem (rečenom) mjesti (mjestu) i narekoh' ime jemu (njemu) s'vet(i) Stefan' (nazvao ga Svetim Stefanom).

I tuzi (tu) biješ reklo kraljev'stvo mi postaviti slanicu (trg soli) i da budeť (bude) tr'g soli prodavanija i tom vidjenjem' (s tim viđenjem, naumom) doide (dođe) Dubrovniku (u Dubrovnik), zato poslaše kraljev'stvo (kraljevstvu) mi vlastelina svoga kneza Dragoja Gučetića (Gučetića) a mole kraljev'stvo mi i prose da tuzi (tu), u tom' mjesti (mjestu) u gradu i pod onim' grad(o)m' ne postavi kraljev'stvo mi slanicu ni da se sol' prodaje, a govore (govori) Dragoje kraljev'stvo mi kako Dubrovnik ima zakone stare s' (sa) vsimi (svima) raški- (raškim) gospodami (gospodama) da u Primorju ne bude nigdjere (nigdje) postavljen' novi tr'g' razve (osim) na mjesto gdje jest' bil' postavljen' u pr'vih' (u prvima) obični tr'g' i mješta (mješta).

Da kraljev'stvo mi razumjev'si zakone pr've što su imali Dubrovčane (Dubrovčani) z gospodom' raškom da se ne more postaviti nigdje u Primorje (Primorju) tr'g' soli razve (osim) na obična (uobičajena) mjesta, ne hotje (ne hitijuci) kraljev'stvo mi potvoriť zakone stare grad(a) Dubrovnika što su imali z gospod(al)m' (gospodom) raš'kom' n' bolje (najbolje) potvrdih kako su imali ot pr'va (otprije) zakone z gospod(o)m' pr'vom. On(i)li se kraljev'stvo mi po Dragoju (Gučetiću) Dubrovniku da ne budeť (bude) u onom grad(u) ljubó (pak) pod' gradom' tr'g' soli prodanja (prodaja) do vijeka i sija (ova) vsa (sva) biše pisan' na da ne potvori (povrgne) kraljev'stvo mi ni sin' kralje(v'stvo) mi ni što ljubó (niko

pak) ot' surodnik' (srodnika) kraljev'stva mi da sijega (ovo) nikoliže (niko) ne potvori (potvrže) do kole (dokle) grad Dubrovnik' i vlaste(a) dubrov'čci (dubrovačka) sijega (ovo) ne potvori (svrže) i nikom' nevjerom' ne izgube oni i nih' (njihova) djeca i nih' (njihovi) posljedni (posljednji, nasljednici).

Sl. 23. Povelja-listina bosanskog kralja Dabiše Kotromanića izdata Dubrovčanima u Lušcima u Donjim krajima oko Sane 17. jula 1392. godine u vezi trgovine i zakupa carina. Kralj Dabiša potvrđuje stare poveljske Dubrovčanima date od predašnjih vladara bosanske države. Tada je bosanska granica bila do Grmeča (Lj. Stojanović, Stare srpske povelje i pisma, I, br. 178).

I semu (ovomu) ručnici (činovnici) dvor'ski Mir'ko Radojevič (Radojević) i vojevoda Vlatko Vl'ković i knez' Pav'l' (Pavao) Jablanik' (Jablanić) (svi svjedoci). Zapisā žes sie (ovo) v' (u) ljeta po rožd'stvi (Rođenju) božijem (božijemu) na. č. t. p. v. (1382) ljetu mje'stjeca dekembra. v. (2) dn' (dan) pisan na Bis'ci u Podgradi (Podgradu): + Stefan' Tv'r'tko m'ij(o)stiju (milšču) božiom kral' (kralj) Srblem (Srbiju) Bosni i Primoriju."

Isprava je potpisana crvenom bojom na pergamentu s pečatom.

Bosanski kralj Dabiša Kotromanić izdao je ispravu na pergamentu s obješnim pečatom u Lučima u Donjim krajinama oko Sane 17. jula 1392. godine kojom potvrđuje Dubrovčanima isprave (povelje) svojih prethodnika uz potpis visokih bosanskih feudalaca, dvorskih i oblasnih.

Prijepis isprave glasi:

"Va našetak' otca, va izpl'njen'e (ispunjenje, impletio) s'ij(na i san'tijem (svetim) sv'e)tago d(u)ha. Iže va našetak' nebesa divnim utvr'đen'jem (utvrđenjem) utvr'di i vasetleniju (vaseljenju) svojeju (svojim) voljuju (voljom) osnova za milos'r'de žes milosti snide (side) s nebese (nebasa) na zemlju čovjekoljubno (čovjekoljubno) i pad'sečelovise (čovjeco) s'ust'vo pristupljenjem soboju (svojom) oboživ' na nebasa vaz'vede tim' žes vsa (sva) od nebitija (nebića) va bitije (bića) sastaljena biše. Tim' žes i pogub'se (pogubiše) ov'ce domu izravileva (izraelova) ka istinomu pastiru i b(o)lju vsedr'žitelju (svedržitelju) vaz'vrastene (vazvrastene) biše. Tim' žes i kufr'kufr'te (skiptar) c'ajr'sci (carski) po vsei (svemu) vasetleno' (vaseljenju) utvr'ždajut (utvrđuje) žes i kraseše se (udostojše se) slavet' (slaviti) b(o)lja vsedr'žitelja (svedržitelja). Takožde (takođe) žes i az' Stefan' spodobljen' (osposobljen) bih c'ajr'stovati va (u) zemljah' (zemljama) roditel' i praroditel' (praroditelji) naših tvore prav'du i izpraljeje (ispravljaj) pravila čine(ći) milosti i zapisanija viru žes dae (daje) gradovom' (gradovima) i vladan'jum (vladanju, činovništvu) malim' žes i velicim' (velikim) vsakomu (svakomu) žes po dostojaniju (dostojanstvu) ego (njegovu) i tako sastojati mi se kral(e)j'stva ka miri i va (u) slavi.

I tagda (tada) pridōše (pridoše) va (u) slavni dvor' kral(e)j'stva mi u Tr'stiv'nicu plemeniti i mudri mužie (muži) slavnoga grada Dubrovnika vlastele (vlastela) i poklisarie (poklisari) Stifan' Lukarevič i Rafal' Gužetič' s' počtennimi (poštenim) i mnogocinnimi (mnogocijenim) dari (darovima) i čast'mi (častima) od rečenoga grada Dubrovnika vlastel' (vlastele) i općine i tie (ti) rečeni poklisarie (poklisari) sa vsakoju (svakoju) ljubov'ju (ljubavlju) nas' iskaše (od nas tražiše) i opraljaše (opravljajše) za uvite (uvjete) i za zakone i za svobod'stine rečenoga grada koe (koje) su imali u poveljah' (poveljama) s roditeli (roditeljima) i praroditeli (praroditeljima) našimi (našim) z gospodom' sr'b'skom', raškom' i bosan'skom kako da bismo i mi (mi) po običaju rečene gospode nim' (njima) potvr'dili i ustanovili (ustanovili) pr'vih' naših' svobod'stine (slobodštine), zakone i uvjete i povelje gospode sr'bske, raške i bosn'ske (bosanske).

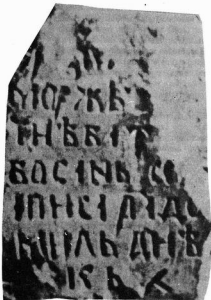
I mi (mi) slišav'se (slušavši) i razumiev'se (razumijevši) nih' (njihove) podobne, razumne i prilicne prošne (prošnje) i imav'se (imavši) s'vjet' (savjet) s privisokom gospoim (gospojom) b(o)godarovannom' mi kraljicom' kir Elenom i s vlasteli (vlastelom) i vel'možama (velmožama) kral(e)j'stva (kraljevstva) mi, satvorih milost' kral(e)j'stvo mi reč(e)nnomu gradu Dubrovniku i vlastelem' i op'ćini dubrovačkoj (dubrovačkoj) po sih' (ovima) naših (našim) listih' (listovima) i poveljah' (poveljama) za nih' (njihovu) sr'dčan'stvo (srčanost) potvr'dimo im' vse (sve) povelje rečene gospode sr'bske, raške i bosan'ske i povelju (gospod)ina kralja Stefana Tv'r'tka koju e (je) učinil' (učinio) rečenomu gradu Dubrovniku

pod ljeti rož'stva (Rođenja) Hristova. č. t. u. i. m'jesejca aprila. i. (10), d(a)n' (1378). i ine vse (sve) povelje i svobod'stine (slobodštine), zakone i uvjete prid'nje (pređašnje) i poslidne (posljednje) koe (koje) e (je) nim' (njima) učinil' i zapisal' (učinio i zapisao) rečeni gospod(d)in' kral' (kralj) Stefan' Tv'r'tko da e (je) do vika rečenomu gradu i ego (njegovoj) op'ćini tvr'do i neporočno nami (nama) i našimi (našim) poslidnimi (nasljednicima), pače da us vsегда (svagda) stanoviti (stalni) u vsih' (svima) rečenih' (rečenim) poveljah' (poveljama) i u zakonih' (zakonima), uvjetih' (uvjetima) i svobod'stinah' (slobodštinama) rečene gospode sr'bske, raške i bosn'ske.

I rečeni vlastele (vlastelini) i poklisarie (poklisari) grada Dubrovnika primise i zavezaše se (obavezaše se) kral(e)jstvu mi davati od rečenoga grad(a) i ob'ćine sr'b'ski dohodak' dvi tisući perper dinari dubrovačkih' (dvije tisuće dubrovačkih dinara) vsako (svako) godište na Dmitrov' d(a)n' po zakonu i uvitu kako su davali našemu bratu sv(e)topoživ'semu gospo(d)inu kralju Stefanu Tv'r'tku. I na to više pisanno prisegoh' az' (jaz) reč(e)ni kral' (kralj) Stefan' Dabiša i s' b(o)godarovannom' mi gospoim (gospojom) kralicom' kir Elenom (Jelenom) na sv(e)tom' evan'čel'ji (evanđelje sveto) i na časnom' kr'sti (krstu) gospodni (na časni krst gospodnji) i s' vlasteli (vlastelom) kral(e)j'stva mi: s voevodom' Hr'voem', s voevodom' Vlatkom Usorskim', s knezom' Stipom' Hr'vatiničem', s knezom' (knezom) Radosavom' Pribiničem', s knezom' (knezom) Dobroslavom' Di-voševićem', s tefačiom' (tepijom) Batalom (Šantić), s knezom' (knezom) Gojakom' Dragosalicem', županom' Tv'r'disavom' Tuicom', s knezom' (knezom) Vl'čihom' (Vučinom) Vlatkovićem', s knezom' (knezom) Voisavom' Voevodičem', s knezom' (knezom) Vl'k'cem' (Vukcem) Nar'tičiem', županom' Radoem' Radosalicem', županom' Juriem' (Jurjem) Tih' činovnic' s, s dvor'scim' stan'cem' Prikušicem' (Pr'kušicem').

I semu (ovomu) utvr'ždenju (utvrđenju) i neporočnu biši do vika našega i nih' (i nich' ili njihova) tko li bi sie (ovo) potvoril' (krivotvorio) ili porekal' (porekao) da su vse (sve) kletvi (kletve) na nem' (na nj) pale i da e (je) klet' b(o)gom' odcem' (ocem) i s'ijnom' i sv(e)tkim' (duhom) i vsimi (svima) bogu ugodi'v'sim, i (ugodnicima). Pisano va čestito (čestito) volsci kral(e)j'stva mi u Dol'nih' (Donjim) kraih' (krajinama) u Luš'cih' (Lučima na lijevoj strani Sane) rukoju (rukou) sr'dčanoga (srčanog) mi sluga Tomaša logofeta (pisara) pod ljeti (ljetom) togda (toga), gospoda Hrista (Hristova) rođenija (Rođenja). č. t. č. i drugo ljetu, m'jesejca julya (jula), z. i (17) d(a)n'.

Stefan' Dabiša milostiju (milosću) Is(u)sa b(o)ga kral' Sr'b'slem' (Srbijem, Srbiji), Bosni i Primoriju i gospoja kralica (kraljica) kir Elena (Jelena)."

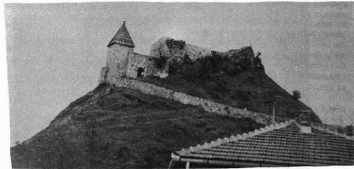

Sl. 24. Bosanski visoki feudalac s dvora bosanskih kraljeva tepčija Batalo (Šantić) iz Šantića kod Gornjeg Turbeta imao je svoj mauzolej u Gornjem Turbetu kod Travnika. Izgleda da je njegova obitelj držala u svojoj vlasti župu Lašvu sa sjedištem u Lašvi, današnjem Travniku. U njegovu mauzoleju je nađen omanji kameni spomenik s cirilskim natpisom u kome se naziva bosanskim tepčijom. Natpis je urezan poslije 1400. godine. Poznato je iz historije da je tepčija Batalo Šantić dao napisati i okovati u zlato i srebro jedno evanđelje (Batalovo evanđelje) 1393. godine. Odlomak Batalova evanđelja na četiri listu čuva se u Biblioteci u Lenjingradu.

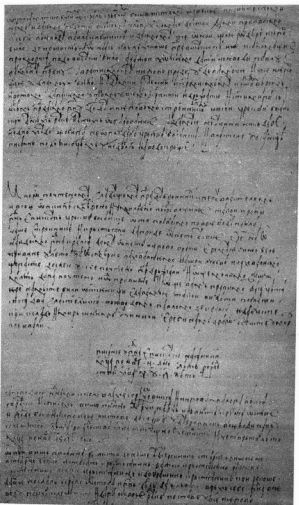
Natpis bosanskog tepčije Batala glasi:

"(= A se teži) uzm(ožni) muž' (tepčija Bat(alo)) bosan'ski(i), a pisa Radomil' dijak'."

(Marko Vego, Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine, knjiga IV, br. 257, s navedenom literaturom; o odlomku Batalova evanđelja raspravlja Đorđe Sp. Radojičić i donosi facsimil, Bulletin de L' INSTITUT D'HISTOIRE, TOM 14—15, 1964, Bugarska akademija nauka.)

Sl. 25. Srednjovjekovni bosanski grad Doboj na lijevoj strani rijeke Bosne, bedem otpora ugarskim kraljevima u 14. i 15. vijeku, danas popravljen.

Sl. 26. Pismo kralja Ostoje iz Visokog od 6. januara 1404. godine upućeno Dubrovčanima kojim javlja da povraća oteta imanja vojvodi Pavlu Klešiću osim grada Visuća na Cetini kod Umisa.

Drugo pismo u faksimilu odnosi se na Pavlu Klešića (dida) bosanske crkve iz Janjica kod Zenice upućeno Dubrovčanima 8. januara 1404. godine radi pitanja vojvode Pavla Klešića.

Treći zapis u faksimilu odnosi se na registraciju pomenutih pisama datiranu na 21. januara 1404. godine.

Vrlo značajna tri pisma o bosanskoj crkvi i njenim vjerskim poglavcima: jedno od kralja Ostoje od 6. januara 1404. godine, drugo od episkopa bosanske crkve s didom ili episkopom na čelu pisano u Janjicama kod Zenice, dok je Ostojin pismo napisano u Visokom. Sva pisma poslana u Dubrovnik posebno su registrovana 21. januara 1404. godine.

Pismo kralja Ostoje iz Visokog od 6. I 1404. g. glasi u prijevodu:

"Ostoja m(i)lostiju (milošću) b(o)žijom' kral' (kralj) Sr'bljem (Srbiji), Bosni i k tomu na vekje (veće) i na više spominamo (spominjamo) i dajemo vidjeti vsakomu (svakomu) člo(i)ku komu se dostoi (dostoj) da mi prizvasmo k sebi vojevodu Pavla Klešića (Klešića) i dasmo mu vse (sve) što je godijere (god) njegov(o) bilo do po'st'ja (odlaska) od naas' iz'loživše grad (izuzimajući) grad Visukjega (Visuća na Cetini) i s onim' što je primorja pod' Visuki (Visući) bilo, a za toi (to) hokjemo (hoćemo) dati vojevodi Pavlu zamjenu pod(o)bnu a vratimo mu negov' (njegov) grad u D'lamoči (Glamoču) i vse (sve) njegovo što e (je) u Dlamochi (Glamoču) bilo i u Dumni (Duvnu) i u Bosni i primismo mu našom vjermom' i rotom' (zakletvom) da ga kjemo (ćemo) u tom' u vsem' kripiti i dr'žati i s timi (time) pridasmogospod(i)nu didju (didu) i negovim' stroinikom (redovnicima) i vsoi (svoj) cr'kvi bosans'koi (bosanskoj) i nih' (njihove) ruke i u nih' (njihova) oboravanje (čuvanje) i da mu se ne učini nik'dare (nikad) nijedno hudo (zlo) što bi ga ne ogledala cr'kva bosanska i vlastele (vlastela) bosanske (bosanska). Pisanno pod' Visocijem' (Visokom), u nedjeđu na Vodokr'šte (Vodokršće)."

Prijepis pisma episkopa bosanske crkve iz Janjica od 8. januara 1404. godine u kojem piše Dubrovčanima da šalje u Dubrovnik svoje strojnike (redovnike) i kršćane da prime vojvodu Pavla Klešića i ujedno moli da Dubrovčani pošalju dva svoja vlastelina s vojvodom Pavlom Klešićem da ga pomire s kraljem Ostojom.

Tekst u cijelosti glasi:

" + Mnogopočetnomu vladuštumu (vladajućemu) grad(u) Dubrovniku, knezu 'vlastelom' (vlasteli) i vsoi (svoj) opkini (očini) smjerno i umiljeno pozdravljenie. Takoi (takoi) pragospod(i)in' episkup' (episkop) cr'kve bosanske: Oto (u to) poslamog po vojevodu Pavla naše strojnike (strojnike) i kr'stjani (krstijane) da pride (dode) opet, u svoje (u svoje otete posjede) ere (jer) na to naidosmo gospod(i)na kralja da mu opet' negovo (njegovo) vrati jere (jer) mu je bilo bez' krizine uzvete. Zato smjerno zahvaljujemo vašoj ljubavi i zahvali'smo što ga ste dosle (dosle) u sebe počeno pridr'žati i ošte (još) molimo vašu m(i)lost' da ga počeno i odpravite i ošte (jošte) vam' pravimo vas' cijekja (ciježa?) jere (jer) ste bili op'kjenici (općenici) e da vam' i takoi (takoi) vidjeti, poslati (sklo da vidite) svoja dva vialičkja (vlastelicija) s vojevodom' do kralja, jedn biste koi (koj) sklad' i mir' s' nim' (njim) učinili ere (jere) bi nam' drago da biste u miru pribivali (prebivali).

+ Pisano e (je) u gospod(i)na episkopa na Janikih (Janjicićima) m(i)jes(e)ca genvar(a) (januara). i. d(a)n' rožd'stva (Rođenja) H(r)ist(o)va. E. u. d. i. to (1404)."

U trećem pismu na faksimilu Dubrovčani upisuju oba lista u svoje knjige 21. I 1404. godine.

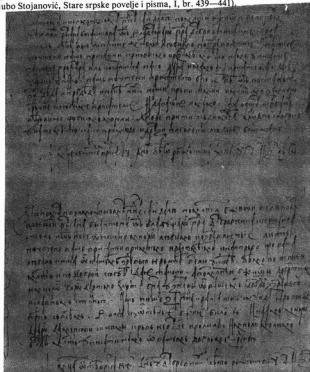
Upis glasi u prijevodu:

" + Zapovjedju (zapovijedju) gospod(i)na mi kneza Vlahu Sorkočevikja (Sorkočevića) i njegova maloga vijekja (vijeća) ja Rusko ispisah' više pisajanno od riječi na riječ' iz' lista kralja Ostoje i djeda bosanskoga koje listove doslaše (poslaše) u Dubrovnik' vojevodi

Pavlu Klešiku (Klešicu) ljeta rožd'stva Hr(ri)s(to)va tisušno (tisuću) i četiri(ri) sta i četvr'to ljetu m(je)s(e)ca genvar(a) (januara) ka. (21) d(a)jn'.

Ovaj (ova) više pisanna. v. (2) lista donijese u Dubrovnik star(a)e Mišljen' (iz Puhovca kod Zenice) i star(a)e Bijeljko i Stojan' kr'stjanin', Ratko kr'stjanin', Radosav' kr'stjanin', Radak' kr'stjanin' i Dobrašin' kr'stjanin' koi (koji) rekoše da ih je poslal' (poslao) kral' Ostoja i g(ospo)d(i)n' d' ed' (bosanske crkve) da uz'mu vr'h sebe g(ospo)d(i)na vojvodu Pavla Klešika (Klešića) i da ga i(z) svoje ruke postave u vse (sve) njegovo (u njegove posjede)."

(Ljubo Stojanović, Stare srpske povelje i pisma, I, br. 439—441).

Sl. 27. 1. zapis: Pismo Dubrovčana vojvodi Sandalju Hranicu Kosači od 13. 9. 1407. godine kojim javlja da su Dubrovčani držali za prijatelje pretke kneza Grgura Nikolića kao dobre susjede.

2. zapis: Dubrovčani u drugom pismu od 29. 10. 1407. godine pišu vojvodi Sandalju Hranicu Kosači da im je milo što se kralj Sigismund I povratio s ratista u Bosni (Lj. Stojanović, Stare srpske povelje i pisma, I, br. 293—294, ispis iz Lettere di Levante, knj. 1, list 72).

Dubrovčani odgovaraju na dva pisma velikom bosanskom vojvodi Sandalju. Pismo vojvodi Sandalju Hranicu Kosači je napisano 13. septembra 1407. godine u komu naglašavaju da su pretke kneza Grgura Vukoslavića-Nikolića držali za svoje prijatelje, da drže i njega, i da može doći u Dubrovnik kad god želi kao i drugi plemeniti Bošnjani.

Prijepis pisma glasi:

" + Slavnomu i vel'možnomu g(ospo)d(i)nu San'dalju po m(i)l(o)sti b(o)žioi (božijoj) velikomu vojvodi rusaga bosanskoga od' vladuštaga grada(a) Dubrovnika kneza vlastel' (vlastela) i od' vse (sve) opkine (općine mnogoljubimo pozdravljenje, pis(a)nije počtene vaše prijazi primismo i razumjesmo što nam' upisaste za kneza Gr'gura Vl'kosalika (Vukoslavića) kako da ga imamo za prijatelja i da je ufan' u naas'. Naš' počteni prijatelju. B(o)g' je ve (zna) od' postan'ja (postanja) nih (njihova) djeda i pradjeda i ljubime (ljubljenje) prijatelje i danas' je mii (mi) imalih (imali) smo za mnogors'd(a)čne i ljubime (ljubljenje) prijatelje i danas' je imamo (njih) imamo) a za vašu ljubav' i od'više što bismo mogli: more priti (prići, doći) k'da (kada) mu je ugodno slobodno u naše mjesto kako prihode i druzi plemeniti(ri) ljud'je (ljudi) Bošnjane (Bošnjani).

+ m(je)s(e)ca septembrija (septembra. g. i. (13) d(a)n' ljetu rožd'stva Hr(ri)s(to)va. ž. u. i. z. (1407) ljetu."

U drugom pismu Dubrovčana vojvodi Sandalju Hranicu Kosači da im je milo što je ugarski kralj Sigismund otišao iz Bosne (s vojskom) i nije se krv među Bošnjanima i vojskom ugarskog kralja prolila. Tu se vidi da je Bosna suverena i da energično odbija ugarske osvajačke ciljeve.

Pismo u prijepisu glasi:

" + Slavnomu i velemožnomu g(ospo)d(i)nu San'dalju po m(i)l(o)sti b(o)žioi (božijoj) velikomu vojvodi rusaga (države) bosanskoga od' vladuštaga (vladajućega) grada(a) Dubrovnika kneza, vlastel' (vlastele) i od' v'se (sve) opkine (općine) mnogoljubimo (mnogoljubivo) pozdravljen'je (pozdravljenje). List' počtene vaše prijazi primismo i razumjesmo i naipr'vo što vaša ljubav' pita o našem' zdrav'ju (zdravlju) jer' ste ves(e)li uzna't', vemo (znamo) po tvojoj (tvojoj) m(i)l(o)sti i po dobroj ljub(avi) da je takoz(ako) a po m(i)l(o)sti b(o)žioi (božijoj) dobri ti smo i mnogo bi(a)godarimo Hr(i)sta b(o)ga uznav' o vašem' dobrom zdrav'ju (zdravlju) i slavnom' stanju i što pišet(e) za g(ospo)d(i)na kralja Siž'munda jer' poide (ode) prijeko-priko (preko Save) s' v'sim' (svima ili sasvim). Volja i hotijen'je (hotjenje) b(o)žije (božije) bilo je i naam' (nama) mnogo drago (nema je mnogo drago) da megju (među) vi (vama) š nimi (s njim) kr'v' ne bude se prolila i mnogo molimo (da) budit(e) m(i)l(o)st' upisati naam' o vašem' dobrom' zdrav'ju (zdravlju).

+ M(je)s(e)ca oktobrija. kd. (29) d(a)n' u Dubrovniku i to rožd'stva (Rođenja) Kristova. ž. u. i. z. (1407) i to."

Vojvoda Radosav Pavlović, gospodar Pavlovića zemlje s centrom u Borču — gradu, potvrđuje darivanje dijela Konavala od vojvode Sandalja Hranica Kosače napisavši ispravu u Borču 24. aprila 1421. godine. Vojvoda Sandalj je ustupio Dubrovčanima gornji dio Konavala dok je donji držao vojvoda Radosav Pavlović.

Isprava je na pergamentu sa obješenim pečatom.

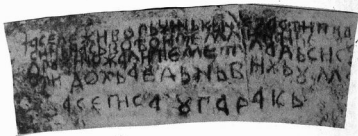
Prijepis isprave glasi:

"+ Slavni b(o)že c(a)ru koi (koji) okrm'lueš' (okramljuješ, ohramljuješ) i praviš' svojim' (svojim) b(o)ž'stvom' (božanstvom) vsu (svu) vasieliju (vasionu) aaz' (jaz) smirni prid' bož'stvom' (božanstvom) ti rab' Radosav' sin' i nasljednik' slavnoga pomenut'ja (pomenuća) g(ospo)d(i)na kneza Pavla Radinovića b(o)ž'stvu (božanstvu) ti slavu nepristano vladaju koi (koji) me po tvoei (tvojoj) slatkoj (slatkoj) milosti spodobi i postavi g(ospo)d(i)na v'semu (svemu) stežan'ju moih' (mojih) priroditel' (praroditelja) i bude z bogom' va puni (punom) gospodstvi (gospodstvu) smislih' i smotrih' v' (u) sr'dčanih' otainih' sr'dca (srca) moego (moga) veliku neskrvnu pače vsemu (svemu) svietu ob'javlenu (objavlenu) slatku i velikos'r'd(a)čanu (velikosr'dačnu), počenu prijazan' koju e (je) vazda i u vsako (svako) vrime imal' (imao) g(ospo)d(i)na knez' Paval' roditel' (roditelj) mi i potom' g(ospo)d(i)na mi i brat' starij (stariji) voveoda Petar' slavnim' gradom' Dubrovnikom' i s toga (toga) počtenimi (poštenom) vlasteli (vlastelom) i oni š nimi (njima) hotismo i mi g(ospo)d(i)na voveoda Radosav' po običaju nih' (njihovu) onuče (onuče) i onakuge (onakude) počenu ljubav' (ljubav) i prijateljstvo š nimi (njima) lošte (još) bole (bolje) ponoviti i ukriptiti i ustanoviti' (ustanoviti) izato da e (je) va (u) svidine (svidnje, znanje) v'sakomu (svakomu) malomi i golimomu (golemomu) ere (jer) po vem' (po ovom) našem' listu odana' (od danas) naprida (naprijed) do koli (do kad) sviet' stoi (stoji) ponovih' ukripih' i bol'se (bolje) ustanoviti' slavnim' gradom' Dubrovnikom' i s toga (toga) počtenimi (pošteno) vlasteli (vlasteli) vsaku (svaku) počenu ljubav' (ljubav) i prijazan' i obitue (obitaje) gospodstvo mi biti im' sr'dčani (srčani) i virni prijatel' (prijatelj) do vika i nih' (njihove) tr'govci i ludi (ljude) i iman'e (imanje) sabladati (sačuvati) po svoi (svoji) mooi (mojoi) dr'žavi i vsudi (svuda) kudi (kud) naša mošt' (moć) more doseći i vsak' (svaki) tko nas' sluša da ih' sablada (sačuva) i obaruje (čuva) oda vsakoe (svakoj) zlobe i štete lošte (još) na onui (onu) pol' župe Konavli štoto (što to) e (je) bilo voveode Sandala (Sandalja) i toi (to) vse (sve) dal' (dao) i zapisal' (zapisao) gadu Dubrovniku i nego (njegovoj) vlastelem' (vlasteli) u baštinu i u plemenštinu sa vsim' (svim) kotarom' i š ludmi (ljudima) i to im' vse (sve) potvr'dih' i ustanoviti' (ustanoviti) do dni i do vika kako im' e (je) kraljev'stvo (kraljevstvo) bosnasko i vel'može (velmože) potvr'dili takoe (takode) i ja voveoda Radosav' potvr'guju (potvrđujem), neka se i ja nahoču (nahodim) u zapisih' (zapisima) o(d) potvr'čevan'ja (potvrđivanja) kako i druga rusažka (državna) g(ospo)da i vsakoe (svakoj) vr'ste človik' (čovjek) dubrovački i s iman'em' (imanjem) da e (je) volan' (voljan) hoditi po našoi (našoj) dr'žavi slobodno i opet' pohoditi' sa vsim' betz' zabave kako i vazda i ako bi bila koja rič' ili stvor' nepriličan' ili nedovoran' ka mni (meni) voveodi Radosavu ili k moim' (mojim) ludem' (ljudima) o(d) Dubrovniku ili o(d) ludi (ljudi) negovih' (njegovih) od onogai (onoga) dne o(d)kole potribova g(ospo)d(i)na b(o)g' G(ospo)d(i)na voveode Petra a ja g(ospo)d(i)na voveoda Radosav' postah u gospodstvu do pr'voga Božića rož'stva (Rođenja) Hristova vse (sve) ostavismo i pustismo da se ne ište i ne pita do dni i do vika i na vse (sve) više pisan' (pisano). Aaz' (jaz) g(ospo)d(i)na voveoda Radosav' s moimi (mojom) vlasteli (vlastelom) i sa bližikami (bližnjim) simi (ovima) upisat' ih' imenem' (po imenu) koi budu. Rotih se na svetim' evanđeliju (evanđelje) Hristovu i na časnom' križi (na časnom križu)

g(ospo)dni (gospodnjem) i v' (u). D. (4) evanđelisti (evanđelista) i v' (u) vi (12) svetih' vr'hovnih' apustola (apostola) b(o)žih' i v' (u) t. i i (318) svetih' otac' (otaca) iže sut' (koji su) va (u) Nikii (Nikeji) jako vse (sve) više pisano pravo i virno hoćemo sahraniti a ni u čem' ne ukr'niti (okrniti) do dni i do vika tko li bi ukr'nili' (okrnio) ili potvoril' (potvorio) da su vse (sve) kletvi (kletve) na nem' (njega) pale i da e (je) pričesnik' (učešnik) Judi koi (koju) proda sina b(o)ž'ja (božijega) na raspet'e (raspeće) i da e (je) klet' g(ospo)d(i)nom' b(o)gom' i vsimi (svim) svetimi (svetim) va (u) viki vika i za veće virovan'e (virovanje) zakonom' podvisućom' pečat'ju (pečatom) gospodstva mi povelih' (govorah, rekoh).

Pisa se lieto rož'stva (Rođenja) Hristova ž i u i k i (1421) pr'vo lieto pisano m(i)s(e)ca aprila k i d (24) dan' u Borču u četvr'tak' po Jur'evi (Jurjevu) dnevi (danu) a pisa Vlatko Maroš' dijak' nadvorni g(ospo)d(i)na voveode Radosava."

(Lj. Stojanović, Stare srpske povelje i pisma, I, br. 592).

Sl. 30. Cirilski natpis na sijenjaku Božina Ugarčica, sina kneza Stipana iz prve polovine 15. vijeka. Stećak s natpisom nalazi se u Kotorcu kod liliđe na Crnačkom groblju (kaurskom) između ostalih stećaka (Marko Vego, Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine, IV, br. 207).

Cirilski natpis iz Kotorca kod liliđe glasi:

"+ A se leži Vogč'in (Bogč'in) k'neza Stipka Ugarč'ica sin' na s'vojoi (svojoi) zemli (zemlji) na plemenitoi (plemenitoj). Družino, žalite me! Mlad' si(s') sega (ovoga) svita otidoh', a jed'n' (jedan, jednac) bih' u maike (majke). A se pisa Ugarak'."

Sl. 31. Sultan Murat II šalje svoga poslanika Ali-bega u Dubrovnik radi nekih posjeda u Trebinju i okolini. Pismo je napisano na planini Čoki 9. juna 1431. godine i upućeno Dubrovčanima.

Sultan Murat šalje svoga poslanika Ali-bega u Dubrovnik i piše Dubrovčanima 9. juna 1431. godine da od vojvode Radosava uzme grad Klobuk kod Trebinja sa župom Vrmom i Trebinje s mjestom Lugom u Sumi trebinskoj i da popiše mjesta i zemlju. Tu se doznaje da je spomenut prvi popis zemlje i mjesta u srednjovjekovnoj Hercegovini.

Prijepis čitlaskog pisma glasi:

"Od velikoga gospodara i velikoga amire (amira) Sultan Murat bega mnogo plemenitomu i mudromu i v'sakoi (svakoj) (svakoj) česti (časti) dostojnomu (dostojnomu) knezu Dubrovec'komu (dubrovačkomu) i vlastelom' (vlastelom') mnogo pozdravljene i heretisanije (sreće) da ima plemenit'stvo vi (plemenstvo vami, vaše).

Od gospodstva da uznam plemenit'stvo (plemenitost) vi (vaša), jere posla gospodstvo-stvo (gospodstvo) mi mnogover'noga sklav(a) (poslanika, slugu) mi Alibega (Ali-bega), kako da uzmet' (uzme) od Radoslava od Pavlovička (Pavlovića) taj (te) gradovi (gradove): Klobuk' i (s) župom' koja se zove Vrijem' (Vrm-Korjenici kasnij), i Trebinje (Trebinje) s Lugom' zajedno i v'sa (sva) koliko piše (popiše) mesta i zemlju u zakletije (zakletvu), što smo učinili i naručihmo (naručismo) im' reči sklavu (poslaniku) mi Alibegu (Ali-begu), da za koliko vi (vama) ke (će) reći (reči), da ga verujete i poslušiti (poslušate) i b(olj)' vi (vas) veselit' (veseli).

Meseca juna d (grčko dita) dan' n. d. (grčko dita) (vjerovatno godina) na Čoku na planinu (planini)."

U sadržini pisma se doznaje da se u doba pisanja gornjeg pisma sultan dogovara s Dubrovčanima koji su u ratu s vojvodom Radosavom Pavlovićem, gospodarom trebinske i vrmске župe, da mu Ali-beg oduzme pomenuta mjesta i župe.

To pismo je objavio dr Čiro Truhelka (Glasnik Zem. muzeja u Sarajevu, Sarajevo 1911, 5, 6, tab. 1).

Sl. 32. Povelja-listina vojvode bosanskoga Jurja Vojislalića, kneza Donjih kraja oko Sane i Vrbica, izdata brati Radivojevićima u Krelevu 12. augusta 1434. godine. Vojvoda Juraj poveljom listina sela oteta od vojvode Sanda Hrtića Kosaze (Fr. Miklošić, Monumenta serbica, Beč 1858, p. 377—379; dr Karlo Jurišić, Katolička crkva na bosniovsko-neretvanskom području u doba turske vladavine, Zagreb 1972, 13, bilj. 1000).

Vojvoda Juraj Vojislalić, bratić vojvode Hrvoja Hrvatinčića, izdao je ispravu na hrvatskosrpskom jeziku 12. augusta 1434. godine u varoši Krelevu (Podkreševu) bratić vojvode Pavla Radivojevića kojom im vraća oteta imanja u zapadnom Humu i Neretvanskoj krajini.

Isprava u prijepisu glasi:

"+ Va u ime oca i sina i duha sveta amen". Mi voveoda Juraj (Juraj), milost'ju (milošću) božjom' (božijom) voveoda Dolnih' (Donjih) kraj (kraja) i veće, poštenoga spome-

nut'ja (spomenuća) sinovac' mnogo slav'noga gospodina Hr'vojaa (Hrvoja) a sin' kneza Vovaisa, i s mojim (mojim) sinovi (sinovima) i svakomu (svakomu) šloviku (šloviku, šovjeku) komu se dostoi (dostoji) i pred' koga lice (čije lice) pride (dode) ov' (ovi) naš' otvoren' list', da učinimo milost' našu brat'i (braći) našoi (našoj) ljubimoi (ljubljenoi): vovodi Pavlu i knezu Nikoli i knezu Vlatku Jur'evičem' (Jurjevićima) i knezu Vuku Vukičeviću, nim' (njima) rečenim' i nih' (njihovim) ostalim' (nasljednicima), i potvr'dismo ih' (njih) u vsih' (svima) nih' (njihovim) plemen'štinah' (plemenštinama) i u dr'žan'ju (držanju) na čem' ih' zastasmo (zatekosmo) u gradovih' (gradovima) i u vladan'jah' (vladanjima): pr'vo grad' Vratar' s vladanijem' i s dr'žanijem' (držanjem) s pravimi (pravima) i kotari (katarima) i grad' Novi (u župi Luci) s vladanijem' i dr'žanijem' (držanjem) s pravimi (pravima), mejami (međama) i kotari (kotarima) i grad' Kruševac' s vladanijem' (vladanjem) i dr'žanijem', s pravimi (pravima), mejami (međama) i kotari (kotarima) i u vsem' (svemu) u čem' ih' zastasmo (zatekosmo), u dr'žan'ju (držanju) ili Sr'blinu ili vlahu; i k tomu im' pridasm'o nih' (njihovo) plemenito što im' biše uzeo vovoda Sandal' (Sandalj Hranici: pr'vo Baran' Vukič' z brat'om' i z dr'žanijem' Hlabac' Ružić' i z dr'žanijem' u Gor'skoi (Gorskoj) župi: selo Draglan' (Dragljan) s pravimi (pravima), mejami (međama) i kotari (kotarima) i selo Kozicu (kod Imotskoga) s pravimi (pravima), mejami (međama) i kotari (kotarima) i selo Hrašane s pravimi (pravima), mejami (međama) i kotari (kotarima) i selo Vr'h' Doo (Vrhdoo) s pravimi (pravima), mejama (međama) i kotari (kotarima) i selo Zahodi (Zavodi) s pravimi (pravima), mejami (međama) i kotari (kotarima) i selo Živogoštu (Živogošće) u Primor'ju s pravimi (pravima), mejami (međama) i kotari (kotarima) i selo Tučevi (Tučepi) s pravimi (pravima), mejami (međama) i kotari (kotarima) i selo Kotišinu s pravimi (pravima), mejami (međama), i kotari (kotarima) i selo Makar' (kod Makarske) s pravimi (pravima), mejami (međama) i kotari (kotarima) i selo Bast' s pravimi (pravima), mejami (međama) i kotari (kotarima) i selo Vinicu (Vinicu) s pravimi (pravima), mejami (međama) i kotari (kotarima) i driv's'ke gabele (carine drijevske) dio, ki (koji) su dr'žali i mire (mjere) zakon'le (zakonske) driv's'ke (driv'ske, drijevske) i viahe Vojniće (Vojniće) i Pribiloviće i Har'domiliće i potvr'dismo im' vse (sve) liste i tvr'jave (tvrđave), koe (koje) imaju od' gospode bosan'ske i naših' pr'vih'. To vse (sve) zgora pisano, grade (gradove), sela, zemlju (zemlju) i vinograde i drivom' i s kamenom' i s vodami (vodama) dasmo i zapisasmo našim' novim' vikuvičnim' danime' i zapisaniem' više imenovanoi (imenovanoj) brat'i (braći) našoi (našoj) vele ljubimoi (ljubljenoi) vovodi Pavlu i knezu Nikoli i knezu Vlatku Jur'evičem' (Jurjevićima) i knezu Vuku Vukičeviću, nim' (njima) rečenim' i nih' (njihovu) ostalomu (nasljedstvu) i kon' (kodu) ostalih' ostav'šim' (nasljednicima) u vike vikom' (u vijeke vjekova) za plemenito i na to im' dasmo viru našu i tai (taj) naš' otvoren' list' pod' našim' visučem' (visućim) znamenitim' (znamenitim) pečatom', da im' se to zgora pisano ne more poreći ni pretvoriti ni uzeti nikadare ni za ednu (jednu) nih' (njihovu) zgrihu (grešku) ni krivinu, što ih' ne bi optao gospodin' vikar' s fratri (fratrima) i s nami (nama) naši dobri lud'he (ljudi) za što bi dostojno (dostojno) plemenitim' ludem' (ljudima) glave od'siçi i tere (te) bi koi (koji) od' nih' (njih) toliko sagrišu da mu se ima glava od'siçi onomu, koi (koji) e (je) sagrišio, a ostali da žive i prebivaju u vsih' (svima) tih' zgora imenovanih' plemen'štinah' (plemenštinama) i sa vsim' (svima) tim' više pisanim' predasmo ih' u ruke gospodina vikara Žuvana i svakomu (svakomu) vikaru kon' (kod, uz) vikara i vsoi (svoji) brat'i (braći) fratrom' (fratrima) svete cr'kve katoličke vire rim'ske, reda svetoga Fran'škaka, da ih' oni čuvaju i obaraju (štite) u vsem' (svemu) tim' zakonem' (zakonu) cr'kovnim'.

I tko bi godi (god) imao liste protivna ovisanu pisan'ju, mi e (je) urejamo (poništaćemo) ovim' našim' listom' i zapisom' i da smo mi to za par'ci (jednaki) i odgovor'nici, a to-

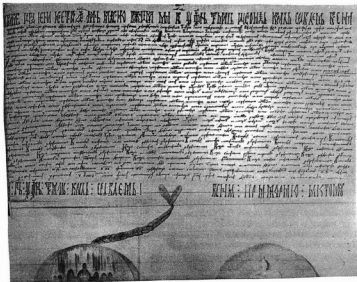
mu im' svidoci naši dobri ljud'he (ljudi) od' Hum'ske zemle (zemlje) knez' Vuk' Rupčić' z bratiom' (braćom), knez Pavko Komlinović' z bratiom' (braćom), a od' svoiti (svoje) vovoda Ivanši Dragičić' z brat'om' (braćom), od' Zemlanika (Zemljanika) vovoda Mar'ko z brat'om' (braćom), knez' Petar' Br'sačić' z brat'om' (braćom), od' Sane knez' Juraj Mišlenović' (Mišljenović) z brat'om' (braćom), knez' Mar'tin' Danišević' z brat'om' (braćom), a d'd' Plive knez Tvr'tko Milatović' z brat'om' (braćom), knez' Radoe Čuklić' z brat'om' (braćom), od' dvora pristav' knez' Tomaš' Capić' z brat'om' (braćom), knez' Juraj (Juraj) Petovović' z brat'om' (braćom).

A tko će to zgora pisano poreći ili pretvoriti od' nas' ili od' naših' posljednih' (nasljednika) vola (volja) inoplemen'nikov' (drugoplemenika), da e (je) klet' i proklet' gospodinom' bogom' živism': od' cem' (cem) i sinom' i duhom' svetim', Troicom' (Trojicom) edinosu'tom (jedinosu'tim) = substantialim, nerazdilimom' (nerazdjeljivim) i svetom' prečistom' Divom' Mariom' (Marijom) mater'ju (materom) ego (njegovom) i. d. (4) evan'čelisti (evanđelisti) i. v. 1 (12) apustoloma (apostolima) i. o. (80) izabranimi (izabranika) i vsimi (svima) svetimi (svetima) od' vika Bogu ugodiv'šimi (ugodnicima) i da e (je) pričesnik' (učesnik) k Judi Skariockomu koi (koji) proda sina božija (božijega) za. L. (30) sreb'nikov' (srebrnika) i pridružen' k oonim' (onim), koi (koji) vapijahu: propni, propni: kr'v'v' (krv) ego (njegova) na nih' (nje) i na čedih' (čeda) ih' (njihova).

Pisan' (= list) pod' Kreševom' (Podkreševom) av'gusta miseca. v1. (12) dan', lita go-spodna (gospodnjega), č. u. l. d. (1434), lito."

Original je na pergamentu s obješenim pečatom.

Iz toga teksta se vidi dokle su dopirale granice vojvoda i knezova Radivojevića-Jurjevića-Vlatkovića i time granice bosanske države.

Sl. 33. Povelja-listina bosanskog kralja Tomaša izdata braći Dragišićima-Hrvatinićima u gradu Vranduku kod Zenice 22. augusta 1446. godine s darovanim selima u Donjim krajevima oko Sane. Kralj Tomaš naziva se kraljem Srbijem, Bosni, Primorju i drugim krajevima. (E. Fermentžin, Acta Bosnae, p. 202; Fr. Miklošić, Monumenta serbica, br. 353).

Štefan Tomaš Ostoić kralj bosanski daruje knezu Pavlu, Marku i Jurju, sinovima svojevođe Ivaniša Dragišića, grad Ključ, s mnogim selima, gradovima i kotarima. Pisano u Vranduku dne 22. kolovoza 1446.

VA IME OTCA I SINA I SVETOGA DHA AMIN. MILOSTIJU BOŽIOM MI GN ŠTEFAN TOMAŠ OSTOIĆ KRALJ SRBLEM, BOSNI! primorju, humsci zemli, dalmaciji, hrvat, donim krajem, zapadnim stranama, usuri, soli, podrinju i k tomu. Va načetak az rečeni štefan kralj tomas ostoić Slavu vazađem nepristaino Gnu rfeomu vladici hristu, iže va načetak nebes divnim utvrđenjem utvrdi, i vasađenuju svoju voľeu osnova, za milosrdiešte milosti pride s nebes elvko ljubno na zemlu i padše elvše sušvo pristupjenje soboju oboživ, na nebesa uzide timže i pogibite ovce domu izdravileva ka istinomu pastiru i bogu vazvratjene biše; timže iskupe tri carski po vsai vasađenoj utvrđuje se i kraseće slave gđa vse držitel, takoe i az štefan tomas ostoić rab boži kralj zgora rečeni spodoblen bih krale-vati va rečenih zemlah roditel, i praroditel naših, tvoritimi pravde i milosti, i dare, zapisani-ja našim virmim slugam vsakomuže po viri, i po dostojenju jego, i izvoli kraljevstvom po običaju gospodstvami, vsaki blagi i dobri obraz skazivati, i tvoriti našim virmim slugam za nih virma posluženija. Togđa stvorismo milost našu gospocku našim virmim i dragim slugam knezu pavlu i knezu marku, i knezu juriju sinovom počtenoga spomenutijega voevode

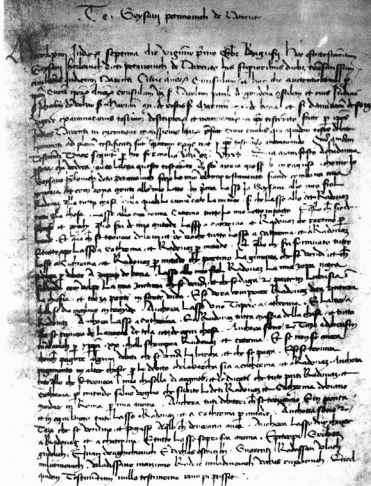
ivaniša dragišića, na to im učinih milost našu gospocku, dasmo im, i darovasmo sadinim i šim novim dobrovoljinim darom, i zapisasmo timii našim otvorenim listom, pod na velike visuće obi strane pečati grad *ključ*, i što im je bilo u držanju, i varoš *podki* s pravimi mejami i kotari, i selo ribiče s pravimi mejami i kotari, i selo rudini s pravimi mejami i kotari, i selo slivance s pravimi mejami i kotari, i peći kničke selom Banicama s pravimi mejami i kotari, i selo kladie s pravimi mejami i kotari, i selo zagulani i selo ripiča s pravimi mejami i kotari, i selo psika, i selo bilani i selo korica s pravimi mejami i kotari, i selo sanica s pravi mejami kotari, i nad bravših što im je bilo u držanju, i selo pišćenica, i selo kisulino, s pravi- mi mejami i kotari, i selo triska s pravimi mejami i kotari, i selo opavci, i selo lipovci i se- lo ig s pravimi mejami i kotari, i u sani mrin i podanji varoš, i selo klevec i selo nova sela, i selo čapli i kievac i podanje selo ki (?), s pravimi mejami i kotari i svoimi zaseli, i selo sridi- ca, i selo tarak, i selo hrboćani, selo sinič s pravimi mejami i kotari, i u glažu grad glaški i podanji srida varoš s pravimi mejami i kotari i selo podgrađe s pravimi mejami i kotari i selo batun, i selo plitnane, i selo batar, i selo vranu, i selo štabnicu, i selo gvoznicu, i drugu gvoznicu, i selo criпов potok, i selo topnice s pravimi mejami i kotari, i selo pribinovce, i selo dobro polje, i selo pričinica, i selo bolesavac, i selo tvrdi s pravimi mejami i kotari, i se- lo lazariće, i selo počtinje, s pravimi mejami i kotari, i selo dubnice s pravimi mejami i kota- ri, i selo kožuh s pravimi mejami i kotari, i selo gradišća i selo popovac, i selo mačak, i selo radočajnik, i selo trsteno s pravimi mejami i kotari, i selo črišnevac i selo drugi držac, i selo rilevac i tetutino (?) i podanji varoš, i selo lipovac, i selo drugi lipovac s pravimi mejami i kotari, i selo rakovac s pravimi mejami i kotari, i selo stubai pravimi mejami i kotari, i selo u gradišćih, što mu je bilo u držanju, i selo gmiči u uskoplu s pravimi mejami i kotari, toj vse više pisano, gradove, župe, seli i vsa prihodisća, ka otoga pristojte, dukate i ine dohodke dasmo i darovasmo, našim virmim i drazim slugam, knezu pavlu, i knezu marku, i knezu ju- riju, i nih ostalom uvik vikom za plemenito, kada nas Bog timi volaih učini, tere mi bude- mo timi volai da im se toj neima poreći, ni potvori, ni na mane donesti, ni zaednu neviru, zgrihu kraljevstvu našemu, što nebi ogledano gnom didom i crkvom bosanskom i dobrimi bošmanji, i stimi sa vismivode pisanim pridaismo ih gnu didu miloju i didu koi dida u ruke crkvoće. A tomi svidoci (sic) vlastele kraljevstvam. Voevoda veli kraljevstva bosanskoga voevoda stupian vukčić z bratiom. Voevoda ivaniš sin voevode radosava z bratiom. Voevoda petar kovačević z bratiom. Voevoda tvrtko stipanov z bratiom. Voevoda vladislav klešić z bratiom. Knez stipan vladislav z bratiom. Knez vukčić vlatković z bratiom. Knez ivaniš du- kovević z bratiom. Knez tvrtko vladislav z bratiom. Knez ostoja Supoević z bratiom. Knez bosanski radić mozolić z bratiom. Knez radosav putničić z bratiom. A tomi pristav od dvora, naš dvorski knez stipan vlatković, z bratiom; a ot svojiti knez ivan šantić, z bratiom. A to će poreći se više pisano nas ili naše poslini, ili inoplemenik da e proklet bogom ot- cem, i sinom i svetim duhom i svetom bogo mater blaženom divom Mariom i 4mi Evanđeli- sti 12 apostoli i 70 izabranih i vsimi svetimi, odvika bogu ugodivtimi, pisan u vranduku msca augusta 22. dan lit rožastva hritov 1446 lito, a pisa pravitiloga i mnogo slavnoga gna Krala tomasa dijak tvrdko sekulović MI GN ŠTEFAN TOMAŠ KRALJ SRBLEM BOSNI PRIMORJU I K TOMU.

Redka ova povelja, sa velikim vošćenim pečatom, visućim na crvenoj svili, čuva se u zbirci nar. muzeja. Pisana je bosanskom ćirilicom, kao što se vidi na dodanom ovde kamo- nopsinom snimku.

Sl. 33- Nadrobni natpis velikog bosanskog sudije Gradeše (Gradite) iz doba Kulina bana urezan poslije 1193—1204. godine. Natpis je urezan na prednjoj i zadnjoj strani. U slobodnom prijevodu napisati glasi: "V dñi (bajna Kulina) biješe (bije) Gradšita (Gradeša) sudija (sudija) veši u njega (u njemu) i žena jeg (a) Vare (Varvara = Barbara), polodi (se) (sjemo) (ovamo) u njego (u njega). A se zida Džare O(h)mučanin' jemu. Voli, b(oz)u nas' i li vo(z) ljubljini — voljeni! / A ili i z'pis/a/h' ili jaz' (ja) pis'alh' Pro/kopije/, ili Protia-zije/ ili Pro/kopije) pop'." To je na prvij strani.

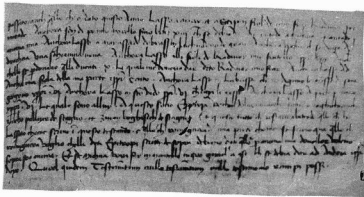
Tekst s druge strane je dosta oštećen i glasi: "... slava veli/komu/ / gospo/dinu + banu/ Az'i/ pisah' dñi maja s (= 6.) aag (theta grčko) (1193.) i (osvjesta) (treće slovo ja) a/rbi/epi/skop/ i pojdoth/ stazama /b/ana Kulina dobri(a (= dobroga) + i pasahu (prolažahu) ki (kopi) /az/ Jurjoja (na kraju jati) izili (izili) šta/hu/ = šćahu ... "Napis je napisan bosanskom slavicom onoga doba, značajan za upoznavanje religioznog stanja stanovnika u Bosni i formiranju bosanske dvorske i feudalne kancelarije. To je očiti dokaz da je feudalno uređenje već oblikovano u Bosni. M. Vego, Zbornik, IV, br. 252.

Sl. 34. Testament Gojisa Sarlovića-Petrinovića (Petrine) napisan u Narenti (Drijevu na Neretvi), u župi Luci, 21. februara 1444. godine kojim ostavlja crkvi (Svete Katarine) u Ljubuškom dar od prodalog pojasa u iznosu od dvije trećine. Orlovići-Petrinovići (Petrine) su porijeklom iz sela Čalića kod Čitluka, u župi Brotnju, u Humskoj zemlji (Histo-rijski arhiv u Dubrovniku, Testamenta notarie, knj. 13, list 170).

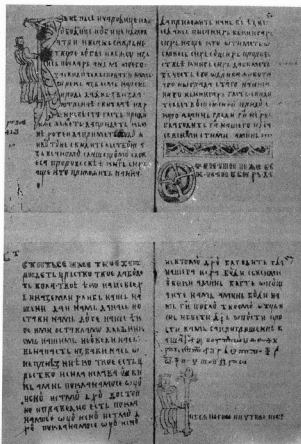
Dio testamenta Gojsava Orlovića, zvanog Petanovića napisan u Narenti (Drijevu na Neretvi) 21. februara 1444. godine glasi: "1444. indicitione septima, die vigesimo primo februari Ragusi hoc est testamentum Goysavi Horlouch dicti Petanovich de Narente his superioribus diebus . . . la mia zentura che se vendi e che se daga due parti in Lubusia in chiesia et terza parte in santo Vidoo . . .). U prijevodu: "1444, indikacije 7., dana 21. februara u Dubrovniku. Ovo je testamenat Gojsava Orlovića, zvanog Petanovića iz Narente (Drijeva na lijevoj obali Neretve) prošlih dana . . . kad se proda moji pojas, neka se daju dvije trećine za crkvu u Ljubuškom, a treći dio svetom Vidu . . .).

I danas u Čalićima kod Čitluka u staroj župi Bročnu postoji porodica Petrina, dok je nekad bilo i Orlovića na području Brotnja. Zato mislim da se tu radi o Petrinovićima, skraćeno Petrina.

Sl. 34a. Spomen varoši Ljubulki 18. maja 1444. godine u testamentu Radojka Dobrovojevića iz Narente (Drijeva na Neretvi). Ostava se sastojala od 6 perpera za dar crkvi u Ljubuškom (Historijski arhiv u Dubrovniku, Testamenta notariae, knj. 13, list 182—183; Desanka Kovačević-Kojić, Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine XXI—XXVII, 33 bilj. 27, Sarajevo 1976).

Testamenat Radojka Dobrovojevića iz Narente (Drijeva-Gabele na lijevoj strani Neretve, u današnjoj Tersani i Skočimu kod utoka rijeke Krpe u Neretvu) sačinjen u trgu Drijevu-Narenti 18. maja u 1444. godini. Radojko oporučuje crkvi (Svete Katarine) u Ljubuškom 6 perpera (oko 2 dukata) za čitanje 30 misa za upokoj svoje duše. Izgleda da je Radojko Dobrovojević bio trgovac i stanovnik na trgu Narenti (Drijeva-Gabele). Vjerovatno rodom iz Vlasnića kod Lištica a sin pisara Dobrovoja poznatog iz natpisa na stečku iz Troškota u selu Vlasničima kod Lištica, ispod Zovnice. Selo Vlasnići je poznato u izvorima iz 15. vijeka.

Sl. 35. Obrednik krštanjana Radosava napisan ćirilicom 1443—1461. godine bez spomena neke hereze u nauci bosanske crkve s diđom na čelu (Bibliotheca Vaticana Ms. Borgiano Ilirico 12. f. 56r—57r.).

[illegible]

Zapis u odlomku glasi:

“Rektor de Ragusio et suo concilio ali nobili et sauii ser Blasio de Ragina et ser Jacomo Mar. de Gondola ambassadori apresso lo J. s. d. . . . ha. poseso Blagay quello di Togueac, Vratar in Sutischa, Blagay et do castelli de ponte de Neretua, et poi ale XXX die detto . . . Uniazaz in Neuesigno, Ymochi, Cruseuac, et Noui in Lucha. Et tutta la contrada di Celmo). Et uayuda Iuanis Ulatouchou con tutti, li sui fratelli tien con lui . . .” Rektor sa svojim vijećem više opirno kako se knez Vladislav pobunio protiv oca mu herceg Stjepana sa svojom majkom u savezu s Ivanštem Vlatkovićem iz Vrgorca i Vratara. Jadađu se da im je herceg Stjepan zadao mnogo zla i ponovo im zauzeo herceg: Blagaj, Todjevac, Vratar u Sutjesci (u oblasti Drine), dva utvrđenja na Mostu na Neretvi (Mostar), zatim Vinačac u Nevesinju, Imotski, Krševac (u Blatu mostarskomu) i Novi (današnje utvrđenje u Gabeli) u župi Luci. Napominju da uz njega stoji saveznik vojvoda Ivaniš Vlatković sa svojom braćom.

Sl. 36. Dubrovački zapis od 3. jula 1452. godine sa spomenom Blagaja kod Mostara (duo castelli), Kruševca u Mostarskom blatu, Novog (u Gabeli kod Čapljine) Vinačca u Nevesinju, Gorice kod Čapljine, Ljubuškog, Todevca kod Tjentišta i Sutjeske kod Tjentišta (Historijski arhiv u Dubrovniku. Letztere di Levante, XV, list 110).

Sl. 37. Povelja-listina bosanskog kralja Stjepana (Stefana) Tomaševića pisana ćirilicom u Jaicu 23. novembra 1461. godine u korist Dubrovčana. Pisar povelje-listine bio je djak Branoš s bosanske dvora (Lj. Stojanović, Stare srpske povelje i pisma, II, br. 737).

Povelja bosanskog kralja Stjepana Tomaševića od 23. novembra 1463. godine izdata je u Jajcu u korist Dubrovčana. Kralj Stjepan Tomašević potvrđuje Dubrovčanima Primorje i Konavle i sve trgovačke povlastice date im od srpskih i bosanskih vladara. Kralj je u svojoj titulaturi naveo svoja suverena prava u Srbiji (jednom dijelu), Bosni, Primorju, Humskoj

zemlji, Dalmaciji, u zemlji Hrvata, Donjim krajinama (oko Sane i Vrbasa), Zapadnim stranama (Završju: Duvnu, Livnu i Glamoču), Usori, Soli (Tuzla župa), Podrinju (oko Srebrenice) i drugim krajevima bosanske države. U potvrdi se spominje i Primorje što označava zemlje od Konavala do Ulcinja.

Prijepis isprave glasi:

"+ Va (u) ime oca i sina i svetoga duha amin". Milostju (milošću) božiom¹ (božijom) Mi g(ospod)ij(n) Stjepan Stepan² Tomašević³ kral⁴ (kralj) Sr⁵ble⁶m⁷ (Srbiji), Bosni, Primor⁸ju (Primorju), Hum⁹sci (Humskoj) zemlji (zemlji), Dalmacij¹⁰ (Dalmaciji), Hr¹¹vatom¹², Donim¹³ (Donjim krajevima), Zapadnim stranam¹⁴, Usori, Soli, Podrin¹⁵ju (Podrinju) i k tomu. Va (u) načetak¹⁶ vsemu (svemu) az¹⁷ (jaz) rečeni Stjepan Stepan¹⁸ kral¹⁹ (kralj) slavu vazdaem²⁰ (uzdajem) nepristano gospodu mojemu (mojemu) vladici H(ri)stu iže (koji) va načetak²¹ (u početku) nebes²² (nebesa) divnim utvr²³čenim²⁴ (utvrđenjem) utvr²⁵di i vasselenu (vasionu) svoju (svoju) voleju (voljom) osnova za milos²⁶d'e (milosrđe) že (pak) milosti pride s nebes²⁷ (nebesa) č(ov)eljubno (čovjekoljubno) na zemlju (zemlju) i padče (pače) čliče suštvo pristuplenie (pristupljenje) soboju (sobom) oboživ²⁸ (oživivši) na nebesa uzide (uzide) tim že (pak) i pogibše (izgubljene) ovce domu izdravileva (izdravljeva) ka istinomu pastiru i bogu vozvracene (uzvracene) biše tim že (pak) i skipetri (skipetri) car²⁹ski po vsoi (svoj) vasselnoi (vasseljni) utvr³⁰čajuče (utvrđujući) se i kraseče (kraseći) se savet³¹ boga vsedr³²žitelja (svedržitelja) takoi (tako) i az³³ (jaz) Stjepan Stepan³⁴ rab³⁵ boži kral³⁶ (kralj) zgora rečeni³⁷hi (zemalja) spodoblen³⁸ (spodobljen, spodoban) bih³⁹ kralevati (kraljevati) va (u) rečenih zemlah (zemalja) rečenim⁴⁰ roditel⁴¹ (roditelja) i praroditel⁴² (praroditelja) moih (mojih) tvoriti mu pravde i milosti i dare i zapisanija našim⁴³ drazim⁴⁴ i sr⁴⁵čanim⁴⁶ prijatelom (prijateljima).

Tegda (tada) pridše (pridoše) va (u) slavni dvor⁴⁷ kralev⁴⁸stva (kraljevstva) mi u Jeice⁴⁹ plemeniti (!) muže⁵⁰ (mužići) slavnoga grada Dubrovnika vlastei i poklisari (vlastela i poklisari) potčovani vitez⁵¹ knez⁵² Jaketa Gundulić⁵³ i knez⁵⁴ Paladin⁵⁵ Lukarević⁵⁶ s počtenim (poštenim) darmi (darovima) i častim ot rečenoga slavnoga grada Dubrovnika vlasteo (vlastela) i odda (dare sve) općine vlasteo (vlastele) dubrovačkih (dubrovačkih) i rečeni mnogopočtovani (mnogopoštovani) poklisari (poklisari) nas⁵⁷ (od nas) iskase mnogomuileno (mnogoumilno) i prošite za vsakoe (svake) uvite i zakone i slobostine rečenoga mnogopočto(o)vnoga grada Dubrovnika koe (koje) su imali u zapisnih (zapisima) i u povelah (poveljama) s rečenim našim roditelji (roditeljima) i praroditelim (praroditeljima) z gospod(o)m⁵⁸ sr⁵⁹b'skom i bosan'skom⁶⁰ k⁶¹az⁶² da bismo i mi po običaje (običaju) rečene gospode nim⁶³ (njima) potvr⁶⁴dili i ustanovili (ustanovili) kripko pr⁶⁵vih naših slobodštine i zakone i uvite i povelje⁶⁶ (poveljenja) i zapisanija gospode sr⁶⁷b'ske i bosan'ske i kralev⁶⁸stva (kraljevstva) mi slušavše (slušavši) i razumivše (razumjevši) nih⁶⁹ (njihove) počtene (poštene) i prilične prošne (prošnje) a prave, a mi imavše (imavši) svi⁷⁰t⁷¹ (savjet) i cio zgovor⁷² (razgovor) s vlasteli (vlastelom) i veldožami (velmožama) kralev⁷³stva mi stvorih⁷⁴ milost⁷⁵ našu gospocku (gospodsku) rečenom i mnogopočtovanom (mnogopoštovanom) gradu Dubrovniku vlastelom i vsoi (svoi) općini vlasteo (vlastele) dubrovačkih (dubrovačke) po sih (ovim) naših (našim) listih (listovima) i povelah (poveljama) za nih⁷⁶ (njihovu) sr⁷⁷čan'stvo (srdačnost) potvr⁷⁸dimo im⁷⁹ i ustanovismo (ustanovismo) sve (sve) i vsakoe (svakoje) povelje (povelje) i zapisanija rečene gospode sr⁸⁰b'ske i bosan'ske i potvr⁸¹dih⁸² im⁸³ Primor⁸⁴e (Primorje) i Konavale sa visim (svim) smoiimi (svojim) metehi (imanjima) i kotari (kotarima). I ja g(ospod)ij(n) kral⁸⁵ (kralj) Stepan⁸⁶ i vsa ina (sve druga) gospoda koja su gospod(o)vala do mene, da e (je) do vika rečenomu i mnogopočtovanom (mnogopoštovanom) gradu Dubrovniku i vsoi (svoj) općini vlasteo (vlastele) dubrovačkih⁸⁷ (dubrovačke) tvr⁸⁸dio i neporečeno nami (nama) i našim poslidnim (posljednjim, nasljednicima), pače da su u vsakoe (svako) vrijeme stanoviti (stalni) i

kripci (krepki) u ovoizi (ovozi) našoi (našoj) i u vsih' (svih) inih' povelah' (povelja) i u zakonih' (zakonima) i u vsih' (svima) i u vsakoh' (svakojim) slobodštinah' (slobodštinama) rečene gospode Sr'b'ske i bosan'ske.

I rečeni (rečena) vlastele (vlastela) i poklisarie (poklisari) počenoga (poštenoga) grada grada Dubrovnika i odda (od) vse (sve) općine vlasteo (vlastele) dubrovačkih (dubrovačke) primiše i zavezaše se (obavezaše se) kraljev'stvu (kraljevstvu) mi davati ot (od) rečenoga grada Dubrovnika i odda (od) vse (sve) općine vlasteo (vlastele) dubrovačkih (dubrovačke) primiše i zavezaše se kraljev'stvu (kraljevstvu) mi davati sr'b'ski (srpski) dohodak' dvi tisući (tisuće) perper' (perpera) dubrovačkih (dubrovačkih) dinara vsako (svako) godište na Dmi'trov' dan' i takoe (takao) vsako (svako) godište na Vlasnin' dan' pet' sat' (stotina) perper' (perpera) po zakonu i uvitu kako su davali rečenoj (rečenoj) gospodi kraljevom' (kraljevima) bosan'scim' našim' roditeljem' (roditeljima) bivšim', gospodi koja su gospodovali do mene. lošte (i još) stvori gospoćvo (gospodstvo) mi milost' našu gospoćku (gospodsku) rečenomu i mnogopoćtovanomu (mnogopoćtovanomu) gradu Dubrovniku i vsoi (svoj) općini vlasteo (vlastele) dubrovačkih' (dubrovačke) povise rečenih' (rečene) vlasteleh' (vlastele) i poklisarih' (poklisara) da od sada naprid' što bi godi nih' (njihovi) tr'govci ili nih' sluge (njihove sluge) srebra nosili iz našega rusaga u Dubrovnik' ili inude (ondje) kude (kuda) im' (je) drago što bi se godi (god) našlo u koga nih' (bilo koga kod njih) tr'govac' (trgovaca) ili sluga srebra nebolana (obilježena pečatom) da mu se ne more ino uzeti srebro nego onoliko samo koliko se naide srebra nebolana a onoi (ono) što e (je) bolano da ponesu na slobodnu (slobodno) ili mu u Dubrovnik' ili inuda (ondje) kuda mu draga bez niedne (nijedne) zabave kraljev'stva (kraljevstva) mi ni vlasteo (vlastele) moih' (moje) i ni (njihovih) vlasnika ni carinika naših'.

I takoe (takode) stvori gospoćvo (gospodstvo) mi likost' našu gospoćku (gospodsku) rečenomu i mnogopoćtovanomu gradu Dubrovniku o vsoi (svoj) općini vlasteo (vlastele) dubrovačkih (dubrovačke) po više rečenih' (po više rečenoj) vlasteleh' (vlasteli) i poklisarih' (poklisarima) da od sada naprida ne bude nikadar' veće u našem rusagu (državi) niednomu (nijednomu) Dubrovačanimu ni slugam' nah' (njihovim) niednoga (nijednoga) priuzna (izma, smetnje) ni za edno (jedno) tuće (tude) pridružie (pritužbu) nego da se naide (nađe) po zakonu tko bude dužan', onai (onaj) istac' (iskalac) da ima platiti a da se pravomu ne može uzeti za krivoga niedno (nijedno) imanje pravoga a vsemu (svemu) toumi (tomu) više pisanomu rotnici (zakletvenici) i svidoci naše dobre velmože: vojvoda Petar' Pavlović' z bratiom (braćom), vojvoda Tvr'ko Kovačević' z bratiom (braćom), voevoda Pavao Klešić' z bratiom (braćom), voevoda Ivaniš' Vlatković' z bratiom' (braćom), voevoda Pavao Čubretić' z bratiom' (braćom) i voevoda Vukić' Tihčinović' z bratiom' (braćom) i knez' Vladisav' Vuković' z bratiom' (braćom) i knez' Marko Dragišić' z bratiom' (braćom), a pristav' toumi (tomu) dvora kraljev'stva (kraljevstva) mi dvor'ski naš' knez' Radoe Vladimirić' z bratiom' (braćom). Naipr'vo roti se ja rečeni (gospo)đ(i)n' kral' (kralj) Stipan' i s velmožami (velmožam) kraljev'stva (kraljevstva) mi više pisanim postaviv' ruci (ruke) na sveto evan'đelje (evanđelje) i na kr'st' časni da e (je) tvr'do i nepokolebimo (nepokolebljivo) što se piše u sem' (ovom) zapisu gradu Dubrovniku i vsoi (svoj) općini vlasteo (vlastele) dubrovačkih (dubrovačke) do vika vikom' (vikova) i povelismo ga pečatiti našim velikim pečatmi (pečatom) visućimi (visućim) obistranimi (s obje strane) zakonitim *pisano u našem slavnom' stonom' gradu u Jajcu, miseca novem'bra kg. (23) dan' va (u) lita rožastva (Rođenja H(ri)st(o)va č. u. ks. a (1461. godine) lito upisa Branoš' dijak' po zapovid(i) (gospo)đ(i)n' kral(a) (kralja) Stipana.*

Štefan' Stepan' božiom' (božijom) milostju (milostju) kral' (kralj) bosan'ski i k tomu."

Ispravu je napisao ćirilicom, zvanom u novom vijeku i bosanćicom, pisar Branoš na pergamentu s obješenim velikim pečatom, kursivnim slovima. U početku isprave u titulu kralja Stjepana Tomaševića dolazi ime *Dalmacija i Hrvatom* (Hrvatske) uzeto iz doba kralja Tvrtka I kad je kralj Tvrtko I uistinu nosio naslov kralja Dalmacije i Hrvatske jer je vladao dijelovima Dalmacije i Hrvatske po volji tamošnjih feudalaca uprkos pretenzijama ugarskog kralja Sigismunda I.

Kralj Stjepan Tomašević je naročito naglasio u početku isprave da je *priznati suveren, kralj s krunom Srbije i Bosne.*

GEOGRAFSKA IMENA

Ankona, 99
 Antonino Batol, 98
 Apulija, 44
 Arnautovići kod Visokog (Mili), 20, 76
 Asir, 124
 Avinjon u Francuskoj, 110
 Babina Luka, 58
 Balkanski poluotok 13, 15, 28
 Bakovići, 58
 Banice, župa, selo, 31. 40. 83. 85. 138.
 139, 146, 151. 152. 153
 Banja kod Priboja, 31
 Banjani, 48
 Basante, 15
 Bar, grad, 59
 Bari, grad u Italiji, 59
 Baroli, mjesto u Italiji, 123
 Bassan, 21
 Bast, 182
 Bator, 185
 Batun, 185
 Beč, 66
 Beroz Pracha (Vrhprača), župa, 136
 Bihać, 16, 118, 119
 Bijaci kod Splita, 130
 Bijela Selišta (Sutjeska kod Vareša), 52
 Bijela Tabija u mjestu Vrhbosni, 19, 63,
 71, 95
 Bijelo Polje kod Mostara, 122
 Bijelo Polje kod Prače, 87
 Bijeljina, mjesto, župa, 33
 Bila, 83
 Bilani, 185
 Bileća, 32, 48
 Bilino (Bilino polje), 76, 78, 79, 99, 106

Biograd na moru, 17, 22
 Biskup (Krupac) kod Glavatičeva, 68
 Biskupići kod Visokog, 26, 29, 77, 78, 104
 Biskupina, posjed katoličkog biskupa iz
 Vrhbosne, 28, 136, 137
 Bistrica (Livno), grad i župa, 41, 47, 51
 Bistrica kod Tuzle, 59
 Bistrik (Bistri kastron), predjel u Vrhbos-
 ni, 24, 63, 64
 Bistue, mjesto neodređeno, 14, 63, 64
 Bišće, dvorac, 44, 50, 113, 165, 166, 167
 Bizantija, 13, 19, 23, 25, 29, 42, 104
 Bjelaj, mjesto i područje, 27
 Bjelašnica, planina, 27
 Bjelečići, 56
 Biezna, posjed, 136
 Blagaj-grad na Buni, 50
 Blagaj na Sani, 39
 Blažuj kod Sarajeva, 74, 75
 Bližak, 154, 155
 Bobani, vlaško područje, 87
 Bobovac, 30, 36, 45, 108, 115, 121, 122
 Bohorina, 58, 114
 Bolesavac, 185
 Bona (Blagaj-grad na Buni), 42
 Borač-grad kod Mesića, 28, 51, 69, 85, 87,
 88, 177
 Borova Glava kod Livna, 27
 Bosani, selo, 21
 Bosansko krajište, 71
 Bosanska Krupa na Uni, 27
 Bosanska zemlja, 140
 Bosanski Petrovac, 16
 Bosna (Bosona, Bosina, Bozna), 12, —
 15, 17 (u značenju župe Visoko), 20, 21,
 22, 24, 25, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 34, 35,

36, 41, 42, 45, 59, 63, 67, 76, 77, 78—82, 97, 102, 103, 104, 106, 107, 109, 110, 113, 115 (regnum Bosne), 116, 117, 120 ("pid Bosnom"), 122 (Sveto kraljevstvo bosansko), 124 (bosanska franjevačka kustodija), 145, 156, 157, 161 (bosansko plemstvo)

Bosna i Hercegovina, 14

Bosna Srebrna (franjevačka provincija), 99

Bosnik, područje, 27

Božići, 59

Bračni-grad u Usori, 30

Bratunac, 37

Bravsko, 185

Brčko (Brčka) na Savi, 36

Brdo u mjestu Vrhbosni, 24, 28, 63, 64, 75, 136

Breno (Dubrovačka Župa), 164

Breza, 15

Brezovik, 58

Broćno, župa, 44, 55, 41, 46

Bršanovac, 109

Brzkočići, 58

Budim, 13, 37, 96

Bulino (u župi Neretvi), 136

Bunića Poljana, 115

Buško blato, 16

Bužur-grad, 16, 17

Carigrad, 73

Cernica kod Gacka, trg, 56

Cetin, 13, 27

Cetina, 32, 101, 141

Chudveria zemlja (Hercegovina), 42

Cripov-potok, 185

Crkvina na Glasincu, 69

Crnač kod Trebinja, 60

Crnač, rudnik u Srbiji

Cvilin kod Ustikoline, 27

Čaklovići, 35, 59

Čamuš, 58

Čapli na Sani, 185

Čarak, 185

Čava-grad (Bužim), 17

Čiza u Varoštu kod Mešića, 86

Čečava u Bosni, 140

Čoka-planina, 180

Črnilino, 151, 152

Dabar (Kom), župa, 32, 46

Dabarski-grad (Zagradina ili Gradac kod

Dola), 42

Dabar-polje, 61

Dabrane, 151, 152

Dalen, župa u Paganiji, 43

Dalmacija, 12, 22, 25 (rimski), 42, 10 (vojvodina), 117, 193, 195

Dalmatinski temat, 42

Debelo Brdo u mjestu Vrhbosni, 24, 25, 67, 75

Dekatera (Kotor u Zeti), 95

Desetin Dol, 159

Desnek (to Desne kastron), 19, 95, 96

Despotovina Srbija, 42

Deževica (Deževica), 81

Doboj-grad u Usori, 36, 71

Dobor-grad u Usori, 36, 117

Dobrinja, 58, 59

Dobro Polje kod Kalinovika, 45, 51, 55, 57, 185

Dobrun, mjesto i župa — nahija, 51, 87, 118

Dolac, 58

Dolovi (kod Klobuka u zapadnom Humu), 43

Donja Bosna, 15, 24

Donja Panonija, 19, 20, 23, 24, 25, 26, 38, 96, 97

Donja Slavonija, 14, 19, 20, 26, 38, 96

Donja Tuzla, 24, 57, 58

Donja Zeta, 24

Donji Konavli, 24

Donji Kotorac kod Ilidže, 75

Donji kraji, 13, 19, 28, 31, 32, 33, 39, 40, 41, 42, 45, 83, 107, 113, 140, 143, 150, 152, 157, 189, 193

Draževica, mjesto i župa na moru, 32, 48, 159, 166

Draglan (Draglijani kod Vrgorca), 182

Dragodol, 58

Dramešina (Drametin), župa — nahija, 33, 63, 111

Drava, 20

Drežnica na Neretvi, župa, 109

Drežnik-grad kod Cazina, 12, 13, 16, 31

Drjevo, trg na Neretvi, 67

Drina (Foča), mjesto župa — nahija, 4, 8, 13, 19, 27, 28, 32, 51, 54, 64, 75, 46, 47, 32, 51, 54, 101, 104, 141

Dubica, župa i mjesto, 19, 38, 30, 36, 118, 185

Dubočac na Savi, 36

Dubravac, katun u Rami, 102

Dubrovnik, 22, 43, 55, 48, 51—54, 60, 99, 148, 149, 151, 168, 169, 173, 175, 176, 178, 180

Dumanjci, selo kod Rogatice, 55

Durmitor, planina u Zeti, 27

Duvno, mjesto i župa — nahija, 17, 19, 25, 37, 50, 51 (Dulme custos), 38, 51, 79, 140, 173

Duži, selo kod Neuma, 47

Dvorište, 58, 75

Dakovo, mjesto katoličkog bosanskog biskupa, 66, 68, 108, 117, 118

Durdevac-grad (Jerinin-grad) na Drini u Podrinju, 37, 53, 70

Evropa, 13

Foča (Hotča, Drina), 48, 50, 51, 54

Gacko, 28, 30, 31, 32

Gaj kod Cazina, 12, 31

Glamoč-grad, župa, 17, 19, 38, 50, 74, 79, 175

Glavatičevo kod Konjice, 62

Glaž, grad i mjesto crkve Sv. Nikole, 31, 32, 35, 36, 185

Glumina, grad naseljen kod Hutova, 42

Goražde, župa i mjesto, 85

Gornja Bosna, 24, 27, 29, 104, 117

Gornja i Donja Lipnica kod Tuzle, 58

Gornja i Donja Lišnica, 59

Gornja Mezija, 63

Gornja Panonija, 24, 26

Gornja i Donja Pogorjelica kod Tuzle, 59

Gornja Požarnica kod Tuzle, 58

Gornja i Donja Presjenica, 74

Gornja Toplana, 59

Gornja Tuzla, 24, 39, 59

Gornja Zeta (Superior Zeta), 24

Gornje Turbe, 170

Gornji Dokani, 58

Gornji Konavli, 24

Gornji Vakuf, 38

Gorska (Gora), župa, 182

Gozva župa, 47, 51, 54

Grabovica, 58, 98

Grabska, 58

Gračanica, 59

Gradac kod Hadžića, 75

Gradačac u Usori, 33, 36

Gradina u Kalinoviku, 29

Gradina u Solinu, 67

Gradišća, 185

Grbavac, 59

Greben-grad na Vrbasu, 38

Grmeč-planina, 12, 167

Guča Gora, 37

Gvoznica (dvije), 185

Hardomilji, vlasi, 182

Herceg-Nov, 114

Hercegovina, 48

Hodina kod Mostara, 94

Hodidjed, grad i vilajet, 69, 72

Hodinići, 58

Hranče, (Hranča), rudnik, 50

Hraštani, 182

Hrbočani, 180

Hrvatska, 12, 22, 27, 42, 66, 193

Hungaria, 123, 136

Hvar, 117

Ig, 151, 155

Imota (Imotski), mjesto i župa, 27, 42, 43

Istra, 22

Jabuka-planina, 85

Jadran, 32

Jajce, 37, 41, 42, 49, 52, 53, 123

Jakovina, 154, 155

Janjci, selo, sjedište dida bosanskoga, kod Zenice, 65, 80, 114, 172, 174

Jeleč-grad s lijeve strane rijeke Govze (Gobze), trg, 54

Jošanica Gornja i Donja kod Tuzle, 58

Kable, 154, 155
 Kalebići, 59
 Kalinovič, 55
 Kaloča u Ugarskoj, 34
 Karpati, 15, 20
 Kastel Sućurac, 131
 Kašići, selo u župi Kom, 56, 122
 Katera (To Kastron — Kotorac, Grad),
 19, 67, 95
 Kavčiči, 58
 Kešovići, 58
 Ki (?), selo na Sani, 185
 Kijevci pod Kozarom, 129
 Kikači, selo kod Tuzle, 58, 59
 Kisulino, 185
 Kladanj, brdo kod Drinjača, 33, 35, 36, 63
 Kladie, 185
 Klevac, 125
 Klevci, 185
 Klis, 107, 117
 Klobuk-grad u župi Vrm, 43, 180
 Klještovina, 59
 Ključ na Sani, 16, 31, 34, 38, 40, 49, 83,
 109, 138, 139, 145, 146, 154, 155, 184,
 185,
 Knespole (Knešpolje), 136
 Kočerin kod Lišice, 118
 Koševići, 59
 Kolnik, 59
 Kolunić (crkva Sv. Durda), 137
 Knežina, 73
 Kom, grad i župa, 55, 56, 61, 122
 Komarnica župa u Podgorju, 27
 Knin, 45
 Konac-polje, župa kod Nevesinja, 55
 Konavli s Vitalinom, župa poput oblasti
 32, 47, 59, 60, 61, 62, 84, 87, 88, 120,
 178
 Konjic, 14, 46, 99
 Konjikovići, 58
 Konjska Poljana, 58
 Koprjevići, selo kod Rogatice, 86
 Kopošići kod Semizovca, 80
 Kopošići, 59
 Korica, 185
 Koruška zapadna, 15
 Kosae (Kosač), selo kod Goražda, 54
 Kosci, 58

Kotišina kod Makarske, 182
 Kotor-grad u župi Vrbani, 31, 40, 83,
 116, 145, 146
 Kotorac, 179
 Kovačević-Kojić Desanka, 57
 Kovač-grad u Usori, 36
 Kovač, vilajet, 54
 Kozal, 151, 152
 Kozar-grad (Kozara) u župi Sani, 118
 Kozica, 182
 Kožuh, 185
 Krajina na moru (Neretvanska), 35, 48,
 70, 75
 Kraljevac u Visokom, 76
 Kraljeva zemlja, 14
 Krasulino, 151, 152
 Krešvo (Podkrešvo), 41, 122, 180, 183
 Križohna, 58
 Krupa, 41
 Kruševac-grad u Mostarskom blatu, 182
 Kučevo (Kalinovič) u bosanskom Zagorju,
 29, 55, 160, 161
 Kučevo Zagorje oko Kalinovika, 13, 29,
 55
 Kulinova banovina, 55
 Kulinova Bosna, 106
 Kustodija franjevac (Bosna), 51
 Kušlat (Kušlat) — grad s podgrađem,
 trgov na Drinjiči, 37
 Kužići, 58
 Lašva, mjesto (Travnik) i župa, 37, 78, 83,
 136 (Lasoua sa tri crkve), 137, 170
 Latičići u župi Vrbani, 154, 155
 Lazarići, 185
 Lepenica, župa, 136
 Lika, 16
 Lipa, južno od Livna, 102
 Lipnica, 154, 155
 Lipovci, 154, 155, 185
 Lisac, selo (općina), 61, 62
 Lišnica na Usori (Maglaj ?), 36, 50
 Livno, grad, župa (Bistrički grad bistrička
 župa), 17, 19, 22, 26, 38, 51, 80, 107
 Longobardi, 21
 Lopari, 58
 Lubinčići (Ljubničići kod Semizovca), 136
 Lug, selo u Trebinjskoj šumi, 180

Luka, župa oko Jajca, 27, 41
 Lukavac, 44, 59
 Lupnica, 83
 Luči ispod Grmeča, 145, 146, 168, 169
 Lužac, 38
 Ljepunica, 59
 Ljubača, 49, 58
 Ljubinje u Donjim krajima (krajt), 154,
 155
 Ljuta, mjesto — carinarnica u Konavlima,
 61
 Ljubomir, župa sa više sela s centrom u
 Vrhpolju, 62
 Makedonija, 22, 32
 Mačak, 183
 Maglaj, 14, 19, 33, 36
 Makar kod današnje Makarske, 182
 Mantova u Italiji, 78
 Margareta Sveta (prepozitura), 21
 Marica, rijeka, 60
 Maronija (Neretvanska krajina), 27
 Matijevići, 58
 Međugorje u župi Bročnu, 16
 Mell (Mili) kod Visokog, s crkvom Sv.
 Kozme i Damjana, 72, 136
 Mileševa, 48, 50, 77, 79
 Mileševac, utvrđenje nad Mileševom, 49
 Milešvo (Mili), 111, 112, 114, 115
 Miletići, 59
 Mili (današnji Arnaudovići kod Visokog),
 26, 29, 31, 35, 36, 40, 41, 45, 55, 60, 76,
 77, 78, 103, 106, 112, 113, 119, 138,
 139, 156, 157,
 Milodraž (Milodražići) kod Kiseljaka, 47,
 52, 114, 120
 Miljevin, 26
 Mleci, 99
 Modrić (današnja Modriča), 140
 Modriča, 59
 Mogorovići, posjed, 17
 Mokro kod Sarajeva, mjesto, nahija, 69,
 70, 74
 Moravica, 48
 Mosurka, 158
 Moštra (Moštre, Moštri), 65, 79, 83, 113,
 114, 145, 146
 Mrin, župa oko rječice Dabra i Sane, 38,
 185

Nagus, selo, 21
 Napulj, 12
 Narenta (trg Drijevo na Neretvi), 43, 121
 Neretvanska krajina, oblast, 13, 32, 101
 Nenavište (Nenavišta u Usori), 33, 140
 Neretva, rijeka, 20, 29
 Neretva, mjesto i župa, 14, 19, 24, 28, 96,
 136
 Nevesinje, 46, 49, 55, 56, 61
 Nikeja (Niceja), pokrajina i mjesto, 179
 Nin, mjesto, 130
 Novi-grad (Todorovo kod Cazina), 12, 31
 Novi-grad u župi Luci (današnja Gabela),
 45, 151, 152, 182
 Novi, grad kod Prače, 87
 Novi na moru (Herceg-Novi), 43, 48, 49,
 53, 111
 Novi na Savi, utvrđenje, 36
 Novi Pazar, 45
 Novo Brdo, rudarsko mjesto, 79
 Novo Selo, 185
 Obalj, grad kod Uloga, 55, 56
 Obod, grad kod Cavtata, 60
 Odrinice, 151, 152
 Olfeld (Partes inferiores), 136
 Olovo, 69, 78, 87
 Omiš, mjesto i utvrđenje, 117
 Onogošt (Nikšić), 27
 Opanci, 185
 Orahovica, selo kod Konjice, 14
 Orlovac na Prenju, 98
 Osat, župa — nahija, 54
 Osanica, mjesto i župa — nahija, 51, 54
 Osik, 58
 Ostrogon u Ugarskoj, 97
 Ostrovica, grad i župa, 47
 Ostrožac, grad na Uni, 39
 Ostružnica, selo kod Fojnice, 75
 Ošlje, selo, grad, 42
 Otešvo u Donjoj Presjenici, 74
 Padke, 59
 Paganija, oblast, 43
 Parenna Poljana kod Bobovca, 87, 176
 Pavče, 59
 Favijs (Padova u Italiji), 15, 19, 36
 Peći, 151, 152, 185 (knjice)

Pečuh, 21
 Pelješac, 30, 148
 Perin-grad na Drinji, 36, 37
 Petripolje u Brankovićima kod Rogatice, 52
 Petrovići, 59
 Petrovo Selo (Kurila, Kurilo) kod Dubrovačke rijeke, 47
 Pesaro, 79
 Piščenica (Peščenica), 151, 152, 185
 Piva, župa, 28, 30, 32, 59
 Piza u Italiji, 110
 Plitane, 185
 Pliva, župa, 19, 38, 41, 183
 Pločnik, 58
 Pljevlje (Pleuglie di Bosna), 113, 124
 Počitelj na Neretvi, 49
 Počtonje (Podstinja), 185
 Podbobovac (varoš Kraljeva Sutjeska), 85
 Podbrežje kod Zenice, 26, 77, 104
 Podgorje (Submontana), oblast, 27, 55, 97
 Podgradina, 185
 Podgrade, 185
 Podgrade kod Blagaja, 165, 166, 167
 Podki, 185
 Podmilačje oko Jajca, 26
 Podrinje, oblast, 27, 33, 51, 52, 53, 54, 113
 Podstinja, 151, 152
 Pojska kod Zenice, 22
 Policastro u Italiji, 123
 Police (Polica) kod Trebinja (predgrade), 60
 Polimlje, 46, 48
 Polom, 58
 Poljica, općina kod Omiša, 48
 Poljine (Poljane), 58
 Pominio Hornje i Donje, 151, 152
 Popodol, 58
 Popovo (općina), 43, 46, 61, 131
 Porim kod Mostara, 112
 Posavska Hrvatska, 26
 Požega, župa, 12, 117
 Prača, župa, trg, 28, 63, 79, 88, 89
 Prečani kod Sarajeva, 74
 Prešov, grad u Ugarskoj, 118
 Prevlaka kod Stona, 148
 Pribinovići, vlaško naselje, 182, 185

Pribud, župa kod Goražde, 47, 51
 Pričina, 185
 Pridinovići, katun u župi Rami, 102
 Pridvorica, selo kod Uloga, 55
 Pridvorica kod Trebinja, 45
 Prilep (Prilip), 49
 Priluk, 58
 Primorje, 41, 42, 50, 113, 117, 160
 Provinciale Vetus (spomen Civitas Bosna), 24
 Prozor u Rami, 37, 41, 102
 Prozračac u Bročnu, 154, 155, 156
 Pset (Bosanska Krupa), 12, 27, 31
 Psika, 181
 Pudovići, 59
 Puhovac kod Zenice, 82
 Pusti Kolovrat, 58
 Pustarie, 151, 152
 Putalj kod Splita, 130
 Rab, 49
 Rača na Savi, luka, 36
 Radgona u Sloveniji, 15
 Radovan-planina, 98
 Komarnica, župa, rijeka, 98
 Ram (Hram), kraljevina, 97, 118, 120
 Rama, župa, kraljevina (Bosna), 19, 27, 41, 45, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 100, 102, 103, 104, 106, 107, 116, 117, 138
 Rapovina kod Livna, 94
 Rapti, 151, 152
 Ras, 152
 Raška, 100, 115, 117
 Rat (Pelješac), 148
 Rečica (Ričica), 58
 Ribiči kod Ključa na Sani, 142, 154, 155, 185
 Riegičevići, katun, 68
 Ripišta, 185
 Risan, 59
 Rog, grad u Roškom polju, 51
 Rogatič kod Blažuja u Bosni, 74
 Rogodič, 58
 Rogančići, 59
 Romanija, 74
 Rudena kod Prače, 88
 Rudine oko Bičele, 43, 48, 185
 Rusija, 22

Salenes (To kastron tes Salenes-Tuzla), 19, 27, 35, 36, 57
 Samobor na Drini, 49
 Sana, župa, 12, 19, 28, 31, 37, 38, 39, 183
 Sanica, 38, 40, 131, 138
 Sapna, župa, 33
 Sarajevo, 63, 71, 72, 73
 Sardika (Sofija), 24, 64
 Sava, 32, 101, 141
 Sebešić-planina, 98
 Senj, 16
 Sinić, 185
 Sinj, 117
 Sisak (Siscia), 25, 26
 Siza Luka, 58
 Sjenica, 123, 154, 155
 Sklavonija, 25, 104
 Skoplje, 49
 Skradin, 22, 40
 Slavonija, 12, 16, 17, 22, 26
 Slatina u Rami, 98
 Slivance, 185
 Slivnice, 151, 152
 Slopovići, 58
 Slovačka, 22
 Slovenske Gorice, 15
 Slunj, 13
 Smederevo, 49
 Smučka, župa, 63
 Sokobunar u Vrhbosni, 67
 Soko-grad, 36, 41, 87, 109
 Soli, mjesto i župa u Usori, 13, 14, 28, 30, 31, 32, 35, 37, 40, 41, 45, 53, 57, 58, 88, 106, 113, 136, 138, 148, 193
 Solin, 130
 Solina kod Tuzle, 58, 130
 Sopotnica kod Goražde na Drini, 48
 Spital u Sloveniji, 15
 Split, 40, 45, 107, 117, 131
 Spreča, župa u Usori, 33
 Srbija, 19, 41, 42, 60, 78, 113, 115
 Srebrić-grad kod Tuzle, 30, 36, 37, 101, 120, 133, 137, 147—149
 Srebrnica, 37, 51, 53, 70, 79, 99
 Srednja Toplana, 59 (i Donja)
 Srem, 27, 30, 60, 62
 Srida, varoš, 32, 185
 Sridica, 188

Starigrad, 12
 Stepišaci, 59
 Stitovina, 114
 Stolic, 55
 Ston, 22, 42, 44, 94, 101, 130, 147—148
 Stupari, 98
 Subtus Velletino na Neretvi, 56
 Sućani (Jezero kod Bihaća), 12, 31
 Suha (Služanj u Bročnu), 154, 155, 156
 Suhodol, 151, 152
 Sutjeska (Kraljeva), 37, 38, 68, 78, 83, 84, 85, 176, 177
 Sutorina kod Igala, 60, 165, 166
 Sveta Gora, 154, 155
 Sveti Grgur, 154
 Ščabnica, 185
 Šibenik, 118
 Šići, 59
 Šljivica, 59
 Talux, 21
 Tešanj, župa, 33, 36
 Tešev, 96
 Tilava, župa, 63, 68, 73, 74
 Tolisa, mjesto i rijeka, 28
 Toplica, 80
 Topnica, 185
 Topuzovo polje, 77
 Tornik (Sarajevo), 72
 Travunija, 13, 23, 32, 33, 43, 48, 59, 60
 Trebesin u Dabru-polju, 42
 Trebešua u župi Lašvi, 83
 Trebinje, 32, 43, 48, 61, 62, 87, 48, 180, 59 (Terbunja)
 Treskavica-planina, 27, 74
 Trgoviste (Sarajevo), 71, 72
 Trilski Brod, 152
 Triska, 151, 152
 Trnovica kod Uloga, 55, 56
 Trnovo, 57, 68
 Trn-Potok, 98
 Trogir (Trau), 45, 58, 76, 107, 108, 117
 Trstivnica, mjesto i župa, 45, 52, 83, 84, 112, 163, 164, 168
 Trusina, 55, 182
 Tučevi (Tučepi) kod Makarske, 182
 Tukleke, 151, 152

Turdi, 185
Tušanj, 58
Tuzla, varoš, 59

Varošite kod Borča, 68, 69, 85, 86, 87
Večerić, mjesto i oblast, zapadno od Neretve, 29, 44, 55, 151

Veletin-grad na Neretvi, 55, 56
Veliki i Mali Kalnik, 123
Veliki Ograđenik u župi Bročnu, 46, 154
Venecija, 13, 23, 58, 109
Vesela Straža, grad u Uskoplju, 121
Vesprim u Ugarskoj, 21
Vidgošće (Vogošća), župa, 63, 136, 137
Vinica, 182
Visla, 44

Visoko (Visoki — Bosna), mjesto i župa, 15, 23, 24, 26, 50, 63, 71, 75, 79, 82, 86, 103, 112, 172, 173

Visori, župa — nahija na Majevici, 33
Visut (Visući), grad na Cetini, 17, 79, 152, 172, 173

Višegrad, mjesto i župa — nahija, 51
Viševa, župa u gornjem toku Neretve, 29, 32, 44, 55, 56

Vitalina, župa u Konavlima, 61, 88
Vodičevo, župa, 19, 24, 31
Vojnički (Vojnići) kod Ljubutkoga, vlati, 182

Volović, 140
Vosian (Bosian), 21
Vozocpla (Uskoplje), 136, 137
Vrana u Dalmaciji, 185
Vranduk kod Zenice, 20, 26, 81, 184
Vranjevo Selo kod Neuma, 45

Vrapče, 58
Vratar-grad u Luci, 182
Vrbanja, župa, 38, 45, 83, 139, 146, 151, 152

Vrbas-grad, 31, 118
Vrbas, rijeka, 20, 118
Vrbas-župa, 12, 38

Vrbjani, grad, 38
Vrbne, 151, 152
Vrgorac, 41

Vrhprača, knežija, 28, 29, 86
Vrlika na Cetini, 17
Vrhbosna (Vrhbosanije-Sarajevo), 24, 25,

63, 64, 65 (libera villa), 66, 67, 68, 71, 72, 73, 94, 107, 136, 177

Vrhdo, 182
Vrm, župa, 48, 59, 180

Vrtnjak, 58
Vruci (Vrudchy) kod Vrela Bosne, 6: 136, 137
Vukovar, knežina, 136

Zaborani-grad kod Nevesinja, 56
Zabrde u Lepenici, 80
Zadar, 12, 28, 100, 118

Zagora kod Trebinja, 56, 57
Zagorje, oblast, 13, 28, 29, 32, 45, 48, 55, 56, 140, 141, 157

Zagreb, 22
Zagrebačka županija, 16

Zagulani (Zaguljani), 185
Zahodi, 182

Zahočani (Zahodani od Vrgorca), 182
Zahumlje (Hum), oblast, 42, 43, 44

Zaušje, župa, 33
Zavidovići, 19
Zavrsje (Zapadne strane), 32, 33, 41, 50, 51, 79, 113

Zec-planina, 98
Zemljica Bosna, 27, 106, 107
Zemlja Pavlovića, 23, 28, 48, 51, 52, 80, 177, 188

Zemlja Kulina bana, 28
Zemlja Rama, 95, 97
Zemljanik, mjesto i župa, 29, 31, 38, 85, 107, 154, 153, 183

Zemun, 26
Zemunik kod Zadra, 117, 144, 152, 153
Zenica, 71

Zeta (Duklja) Gornja i Donja, 12, 22, 27, 43, 48
Zetleba, grad, 59

Zetsko primorje, 32
Zlatište u mjestu Vrhbosni, 67
Zvonik (Zvornik), 33, 36, 53

Željeznica, rijeka u Bosni, 27
Žepče, 19
Žepina, 151, 152

Živogost (Živogošće), 182
Žrnovnica (Mlini, Dubrovačka župa), 43, 47, 52, 61, 112, 116

VLASTITA IMENA

Abiron, 130
Ajaz-beg, osmanski komandant, 49, 50

Ajhardovi Anali, 25—26
Albanci, 98

Albert II, "kralj Rame", 116, 122
Aldefredo, kninski biskup, 130

Alföldy Geza, 15
Alfonz V, napuljski kralj, 47

Ali-beg, sultanov poslanik, 150, 181
Aljigreto Kristifor, 82

Alogobotur, bugarski vojskovođa, 27
Altomanović župan Nikola, 32, 60, 61

Andrija II, ugarski kralj, 106
Anđelić dr Pavao, 33, 37, 50, 53, 55, 76,

84, 86, 108, 112, 115, 118
Anti, 21

Antonino Bartol, 99
Anžujac kralj Ladislav, 12, 13

Anžujci, kraljevi iz Napulja, 103
Arhiepzbiter de Canale, 61

Arnautović Esad, pisac, 59
Arpadovići herceg Andrija, sin Belin,

100, 103

Babić Radelja iz Vileve u Zagorju, 57
Babonići, knezovi Blagajski, 31, 32, 34,

40, 41—44, 47, 50, 52—53, 56, 60—62, 70, 71, 83—84, 88, 104, 112, 118, 120, 122, 133—134, 147, 166, 167, 172, 174, 177, 192

Babović knez Stjepan, 29, 31, 106
Baglajević (Blagojević) Bogoslav, 35

Balša, knez 51
Balšić knez Đuro, 60—61

Bapšić (= Subići), 139
Barabas — Thallöczy, 39

Barada Miha, historičar, 43, 76, 130
Barbara, ugarska kraljica, 121

Bartol od Alverne, fratar, 68
Bartol od Pize, franjevac, 81, 110

Basler Đuro, arheolog, 112
Batalovo evanđelje i mauzolej, 80

Bela II, ugarski kralj, 21, 96, 97
Bela III, ugarski kralj, 19, 103

Bela IV, ugarski kralj, 16, 22, 25, 28, 31, 33, 39, 58, 63, 65—66, 68, 76, 77, 86, 107, 135—136

Bela Uroš, 97
Benković, 146

Benvenuti Dobro, 51
Bernard (Bernardin), splitski nadbiskup,

26
Bernardin, dubrovački nadbiskup, 29

Bertinlanus, 21
Besli, plemo, 14

Bešlić Šefik, pisac, 65
Beuc Ivan, pravnik, 96, 110

Bijelhančić Bogdan, dvorski činovnik, 155, 157
Bijeljak, starac, 174

Biskupija Svetoga Petra, 58
Bjelko, starac, 82

Blanko Rodogerije, 58
Bodin, dukljanski kralj, 27, 64, 96

Bogavčići, plemo iz zapadnog Huma, 17, 18
Bogdan, župan, 51, 140—141

Bogunović Jumuž iz Prače, 89
Bogunović Radosava, 88

Bogdanović dr Ivo, arheolog, 15
Bojčić Dražislav, nadvorni pisar, 46

Bogoslava Ratkova, 56

Boleslav, kaznac, 157—158
 Boljedrag, župan komornik, 130
 Bokšić Žore, zidar, 160
 Borić, bosanski ban, 19, 28, 33, 104, 106
 Borovinić, knezovi, 80, 81, 103
 Bosan, 21
 Bosanci — Bošnjani, 12, 34, 36, 66, 102, 119, 121, 140, 152—154, 157, 175
 Bosanski baroni, 120
 Bosna, monah, 22
 Bosna, plemić, 23
 Bosna, više plemstvo, 35
 Bosna, žena priora Kasija u Zadru, 22
 Bosne knez, 34
 Bosnia (comes terrestris), 22
 Boson, 21
 Boško, 56
 Boža, 21
 Božidarović Pavao, trgovac u Vrhbosni, 72
 Božidarović Radonja, 89
 Božno, 22
 Branković Butko, vlaški vojvoda, 119
 Branković Durde, despot, 53
 Branković Mahmut, 52, 53
 Branković knez Vuk, 53
 Branoš, pisar, 192, 195
 Bratmila (sa sinom Petrom), 56
 Bratmila, robinja, 29
 Breuci, 15
 Brežinski Gato, 45
 Bršaćić knez Petar, 183
 Bubanić Mastan (Masan), 157
 Budimir, župan vladarice, 130
 Budoš, župan od Soli, 35, 138—139, 140—141
 Bugari, 27
 Bunić Jakov, dubrovački plemić, 82
 Butinić Tonko, 88
 Butković Radin, starac i gost, 87
 Butmer, kmet, 21
 Bužani, plemić, 16, 20
 Canić Tomaš, dvorski pristav, 183
 Catona Stephanus, 103
 Christus, 106
 Cekaumen (Kekaumen), historičar, 60
 Celjski Herman, 121

Celjski grof Ulrih, 84
 Ceprić Branoš, 138—139
 Cinaam (Kinam), historičar, 19, 100, 104
 Ciprijanić, livanjski rod, 17
 Crnog, župan, 157
 Časlav, knez Raške, 27
 Čava, plemić, 17
 Čavlović Budislav, 155
 Čavlović Stjepan iz Zemunika, 144
 Čekanović Tvrtko iz Usore, 35, 161—162
 Čelinić Stipoe, 152—153
 Čemerović knez Juraj (Duro), 56
 Čremošnjak dr Gregor, historičar, 36, 74, 108, 116
 Čubretić vojvoda Pavao, 194
 Čuklić knez Radoe, 183
 Čuz Ivan, hrvatsko-slavonski ban, 45
 Čirilo i Metodije, apostoli Slavena, 34
 Čirković Sima, historičar, 29, 32, 40, 50, 55, 121, 123
 Čorović dr Vladimir, historičar, 44, 49, 97, 112, 113, 115, 121
 Dabić Vladislav, 152—153
 Dabiša, bosanski kralj, 18, 41, 52, 80, 117, 167—169
 Dabiša, knez, 109, 138, 141
 Dabišić knez Vladislav, 158
 Dandolo Andrija, kroničar, 132
 Datan, 130
 Daut-paša, 72, 123
 David mileševski mitropolit, 54, 114
 Deković Vukac, 156
 Desitijati, ilirsko plemić, 15, 23
 Devizije, gospodar Konavala, 61
 Dimitrije, želnik, 31
 Dimitrije sveti, 111—112
 Dinaridi, 25
 Dinić J. Mihailo, 18, 29, 44, 46, 50, 54, 56, 57, 61, 66, 69, 71, 79, 87, 111, 112, 116, 156, 161
 Divjanović, 146
 Djeva (Diva) Marija, 83, 162, 185
 Dinjić Purča, vojvoda, 51—52
 Dinjić Kovačević, 37, 42
 Divić Vukelja iz Prače, 89

Divošević knez Dobrosavl, 169
 Divošević knez Miloš, 158
 Dmitrov-dan, 169
 Dobraštin, krstjanin, 174
 Dobraštinović Radonja iz Prače, trgovac, 89
 Dobrković Beroje, 143—144
 Dobrosalić knez Juraj, 35, 161—162
 Dobrovoević Vlaj (Vlaj), 155, 157—158
 Doljanin Leonardo, 16
 Doroteja, žena kralja Tvrtka I, 84
 Drački kralj Karlo, 117
 Dragiša (Hrvatinić), vojvoda, 39
 Dragišić vojvoda Ivaniš, 183—185
 Dragišić vojvoda Marko, 183, 185, 194
 Dragišić (Hrvatinić), braća, 31, 184
 Dragočaj, sin Samočasna, 131
 Dragosalić knez Gojak, 169
 Dragoslava Devizije sa zetom Mirkom, 161
 Dragovići, braća, 56
 Dragutin, srpski kralj, 112
 Dražeslav (Bojić), nadvorni dijak, 155, 157—158
 Draživojević-Milenović Sanko, župan i kaznac, 43, 55
 Drušić (Drušić) Stefan, 149
 Držić Toma, trgovac iz Dubrovnika, 29, 44, 55
 Dubrovačani, 30, 36
 Dujam sveti, 130—131
 Dukalović Boleslav, 155
 Dukljinjak katolički metropolit u Baru, 27
 Dukojević knez Ivan, 185
 Duljebi, slavensko plemić, 15, 20
 Dupović Ostoja, 151
 Danešević knez Martin, 183
 Đurdev-dan, 135
 Đurđević Lain, trgovac u Sarajevu, 73
 Elena, bosanska kraljica, 168
 Elena (Ostojica), 158
 Elezović Gliša, historičar, 73
 Emerik (Mirko) iz Imote, knez Huma, 45
 Emerik (Mirko), ugarski kralj, 99, 103
 Eše-beg, osmanski komandant u Bosni, 48

Fabijan, franjevac, 108
 Farlati D., historičar, 24, 76, 97
 Fejer Gr., 16, 21, 41, 96, 102, 115, 118—119
 Ferdinand, kralj aragonski i sicilski, 99, 123
 Ferhadić u Sarajevu, 67
 Fermentžin Eusebije, 18, 25, 30, 34, 41, 45, 51, 65, 66, 71—72, 80, 85, 96, 102, 105, 106, 107, 110, 118, 184
 Filip, papin legat, 103
 Filipović Milenko, 27
 Firmin, dakon i kapelan, 131
 Flisko Stjepan, carinik, 75
 Fra Anzelmo Aleksandrijski, 104
 Franko, dubrovački trgovac, 48
 Frančeško sveti, 182
 Franjević, 36, 108
 Franjo, poslanik iz Mantove, 117
 Franjevačka Bosna, 120
 Fridrik III, car, 47, 56, 116
 Gallatus, 118
 Gapišević Stanac, 155
 Gejza (Geza) II., ugarski kralj, 19
 Gelcich Jos., historičar, 29, 108
 Gelcich Jos. — Thallóczy L., 29, 37, 55, 71, 75, 79, 86, 88, 108, 112
 Gentilis, kardinal, 107
 Glamocani, plemić, 17
 Gonzaga Renegarda, gospoda, 123
 Gradeša (Gradiša), veliki sudija, 26, 77, 104, 105, 186
 Grd, trebinjski župan, 60
 Grdomilić Miloš, 55
 Grgur IX, papa, 30, 106
 Grgur XI, papa, 63, 100, 136
 Grgur XII, papa, 120
 Grgur Sveti, crkva, 83, 139, 146, 152, 153
 Gužetić Dragoje, poslanik, 166
 Gužetić Rafail, dubrovački poslanik, 168
 Gundulić Ivan, poslanik, 68, 176, 177, 193
 Guravce Mecina, 72
 Gvido de Tureo, potestas Jadertine, 28, 29
 Habsburgovac kralj Ferdinand I, 16, 74
 Hamza-beg, 57
 Hamza, kazandžija, 72

Handžić dr Adem, 58, 59
Hefe Carlo Joseph, Bd. V, 7
Helena, majka bana Tvrtka, 109
Henrik, bosanski ban, 30
Henrik, engleski kralj, 103
Henrik, gospodar Ušore i Soli, 58
Heraklije, bizantijski car, 59
Hercegović Ahmet-beg, 49, 62, 123 (aga-
janjičara)
Hercegović knez Baša, 62, 80
Hercegović Petar Baštin, 162
Hercegović knez Vladislav, 102, 123
Hercegović knez Vlatko, 49, 53, 123
Hlapović Pribislav, 36
Hasan, sin Slavkića, 158
Hlap, čeonik, 138, 140
Hlapović Pribislav, 152—153
Hlapović Radosav, 149
Hlapović (Hlapović) Šitko, 149
Honorije III, papa, 113
Horvat Ivan, 36
Hramko, knez iz Trebinja, 60
Hranić, veliki bosanski vojvoda Sandalj,
13, 41, 47, 68, 74, 76, 84, 87, 119, 120,
121 (smrt), 175, 176, 177, 181—182
Hranisalić Juraj, 88
Hranisalić Mladen, 74
Hrebjanović knez Lazar, 32, 52, 60
Hrist, 164, 166, 169, 177, 193
Hristić Radivoje, pisar, 84
Hristovo Rođenje, Roždstvo, Rožastvo,
85, 113, 148, 169, 174, 175, 178, 179, 194
Hristuđ, 140
Hrvat, 12, 15, 16, 22, 23, 26—27, 36,
139, 195
Hrvat, knez, 31, 107, 139 (kijučki), 146
(kijučki)
Hrvatinić vojvoda Juraj, 41
Hrvatinić Pavle, 12, 35, 144, 151
Hrvatinić knez Stjepan, 162
Hrvatinić knez Šippan, 155, 161, 169
Hrvatinić knez Vlatko, 39, 41, 46, 158
Hrvatinić-Vukosavljević knez Vuk, 151, 152
Hrvatinić knez Vukac, 41, 52, 83,
142—143, 155, 158, 159
Hrvatinić Vukoslav, vojvoda, 83,
142—143, 145
Hrvatinić-Vukosavljević, 35

Hrvatinići, knezovi Donjih kraja, 19, 31,
40, 45, 83
Hrvoje, vojvoda, 12, 38, 51, 80, 113, 117,
118, 169, 181, 182
Humljani, stanovnici Humske zemlje,
43, 107
Hunjadi Ivan, 122

Ibrahim-ibn-Jakub, utopisac, 15
Ignović, 144
Ilić Radivoj Kovačtojanin iz Rame, 102
Iliri, 20
Iločki vojvoda i kralj Nikola, 123
Inocencije II, papa, 143
Inocencije III, papa, 28, 76
Inocencije IV, papa, 34, 66, 107
Isa-beg ("kralj Bone"), osmanski koman-
dant, 70
Isabegova zadužbina, 71, 73
Iskaroit Juda, 130
Isus, 166
Ivan, župan od župe Trebotić, 139—141
Ivan, kardinal, 120
Ivan XXII, papa, 107—108
Ivan (pokojnik iz Ptšana kod
Sarajeva), 74
Ivan, magister vojni, 36
Ivan (i Stjepan) slavonski banovi, 38
Ivahan, tepčija, 157—158
Ivahnik (Ivnić) Stefan, 149
Ivaniš, vojvoda, 185
Ivanović Draganec, 151
Ivanović Ivahan, 155
Ivanović Ivaniš, djak, 144

Jabanić Ismail iz Zagerja, 57
Jablanić-Radinović, knezovi, 62, 85, 86,
87, 167, 176—177
Jaketa, knez, 193
Jakošić fra Josip, 77
Jakupović Mahmut iz mjesta
Vrhbosne, 72
Jaričić Stjepan iz Zemunika, 144
Jelena, žena vojvode i hercega Hrvatske, 41
Jelena, majka buni i kralja Tvrtka I, 30,
84, 156, 158
Jelenić dr Julije, 15, 18, 19, 30, 41

Jelisičbaba, bosanska banica, 142–143
 Jelisava, baba kralja Tvrtka I, 112
 Ježević Hotjlen, 144
 Jireček Konstantin, 31, 56, 59, 121
 Jireček K. — J. Radonić, 48, 59, 62, 79
 Jorga Nikola, historičar, 47, 48, 62, 71,
 86, 87, 99, 121
 Juda Skariotski, 141
 Jukić Ivan, putopisac, 98
 Juraj Sveti, 130
 Jure Bosne, 22
 Jurevdan, 179
 Jurišić dr Karlo, 181
 Jurišić Mustafa, sandžak-beg, 58
 Jurjević Petrić, knez od grada Vrbasa, 118
 Juroja crkva, 186
 Justinijan II, bizantijski car, 67
 Južni Slaveni, 13, 23, 25, 42, 104

Kacer Fr., geolog, 98
 Kalikst III, papa, 85
 Kalimar, 56
 Kalinić Pribislav, 144
 Kanaličani (Travunjani), 59
 Karlo II, napuljski kralj, 12, 28, 31,
 39, 107
 Karlo Čelavi, frański kralj, 21
 Kartular sv. Viktora Masilskog iz 1246, 20
 Kasamare Ivan, papin poslanik, 76, 105
 Katarina (Katarina), žena župana
 Nikole, 148
 Katalinin-dan (slava), 143
 Katije (Catus), 25
 Katarina Kotromanićka, 45
 Katarina, žena kralja Tomašev, 47
 Kiš, vojvoda Ugra, 27
 Klaić Nada, historičar, 25, 97, 100, 103
 106–107, 113, 116–119, 121
 Klaić Vjekoslav, 15–17, 30, 36, 38, 40
 51, 71, 97
 Klement VI, papa, 68, 101
 Klešić vojvoda Pavle, 17, 51, 79, 80, 81
 172–174
 Klešić Pavle, poslanik, 62
 Klešić vojvoda Petar, 194
 Klešić vojvoda Vladislav, 185
 Klešići, knezovi i vojvode, 38
 Kneževlad Dragutin, 76, 79, 100, 116

Kobiljačič Bjelebanč, 56
Koloman, herceg, 28, 97, 106, 136
Kološević, 146
Kolun, pleme, 16
Kolančić Broz, 16
Kornlin, knez od Bročna, 46
Kominović Pavle (s braćom Pavkom, Ra-
datom i Vukcem), 46
Kominović knez Pavko, 183
Kominovići, knezovi, 156
Komnen Manojlo, bizantijski car i gospo-
dar Bosne (Bosnistuc), 19, 28, 60, 100
Konstantin (Nelipec), humski knez, 55
Kopjevići, dvorski knezovi Pavlovića,
86, 87
Korčulani, 17, 120—121
Korus Stefan, 21
Korvin herceg Ivaniš, 16
Korvin kralj Matija (Matija), 53, 71, 72,
102, 123
Kosača, porodica, 69
Kosača-Hranići, pleme, 13, 37, 46, 47,
53—54, 56, 62
Kosača knez Hranja, 62, 80
Kosača vojvoda Sandalj, 46
Kosača vojvoda Stjepan, 69, 121
Kosača-Hranić knez Vukac, 54
Kostadin, prevoznik, 70
Kotorani, 44
Kotroman Stjepan, bosanski ban, 40
Kotromanić Dabiša, kralj, 39
Kotromanić Dubača, 75, 67
Kotromanić kralj Ostoja, 69
Kotromanić Stjepan I, bosanski ban, 32
Kotromanić Stjepan II, bosanski ban, 29,
31—36, 40, 41, 45, 46, 50, 57, 58,
77—79, 82, 83, 84, 101, 102, 108, 118,
124, 138—140, 142, 144—146,
147—149, 151—152, 154, 155
Kotromanić knez Vladislav, 82, 154—155
Kotromanići, 18, 31, 39
Kovačević-Kojić Desanka, 71, 75, 188
Kovačević (Dinjlić) vojvoda Petar, 52,
70, 187
Kovačević vojvoda Tvrtko, 194
Kovačević Bogdan, 56
Kowalski T., 15
Kozma i Damjan Sveti, crkva, 77, 78

Krajina, sin trebinjskog župana Bele, 59

Krasoje, poslanik bosanskog bana

Tvrka, 60

Krbek dr Ivo, 96, 110

Kresimir, kralj Hrvata, 27

Krist, 130

Kristić, pleme, 16

Krkša, župan 138—139

Krjetić (Kraljetić), 161—162

Krvaš, dubrovački knez, 133

Kudelinović Radić iz Trebinja, 60

Kudelinović Radoje iz Trebinja, 60

Kukuljević Ivan, historičar, 96, 100, 103

Kulin ime kod Zadra i u Srbiji, 34

Kulin, bosanski ban, 26, 28—30, 33, 55,

76, 77, 99, 103—105, 106, 119—120,

132, 133, 186

Kulinova crkva, 26

Kupusac, dijak, 152—153

Kuripešić Benedikt, putopisac, 73, 74

Kurjak, 56

Kutić Radiša, 56

Ladislav, napuljski kralj, 30, 39, 96, 97,

118—120

Latinić Vlahuša, 53

Leustakije, slavonski ban, 31

Livnjani, pleme, 17

Lopašić R., 16

Lotar, franački car, 15

Luccari J. (Lukarević J.), 15, 42, 44, 66,

86, 108, 120

Ludewitus, knez, 25

Lukarević Baro, poslanik, 49

Lukarević knez Paladin, 193

Lukarević Stefan, dubrovački

poslanik, 168

Luksemburgovci, 103

Lužac Ratko, 52, 153

Ljubić Šime, 18, 30, 41, 45, 48—49,

51, 58, 79, 99, 107—109, 111,

117—119, 121

Ljubnić Gream, 35

Ljudevit I (Ludvig I.), 36, 38, 39, 41, 61,

82, 103, 108—110, 113, 121, 157, 164

Ljudevit II, franački car, 21

Ljudevit Posavski, knez Hrvata, 25

Mačvanski ban, 30

Madius Miha, historičar, 108

Makušev V. historičar 108

Mandić Dominik, historičar, 15, 16, 24,

41, 65, 81, 85, 97, 135

Maravić fra Marijan, 73

Marija, ugarska kraljica, 103, 116

Marija Sveta, crkva u Dubrovniku, 115

Marko Dujmov, trgovac u Splitu, 102

Marković Božidar, 88

Marković Dabiživ, 33

Marković Ljubislav, 44

Maroli Lovro, trgovac, 70

Maroš Vlatko, nadvorni dijak, 179

Matijaš, ugarski kralj, 16

Matija Ninoslav, bosanski ban, 28, 30, 33,

39, 73, 103, 105, 106—107

Matija, ugarski zapovjednik u

Srebreniku, 37

Matijević Ratkov Vlatko iz Vrlike, 17

Matijević Vučko, 144

Matković Petar, pisac, 73, 88

Mauro (Mavro), župan, 133

Mazalić Doko, umjetnik, 75, 86, 87

Mazalić (Mazolić) Radić, ban i knez, 185

Mažuranić Vladimir, 15

Mayer dr Anton, 15, 98

Medošević Petar iz Zagorja, 56

Medošević Radoslav iz Zagorja, 56

Mehmed II Fatih, 52

Meineke A., 19

Melhor od Imole, 123

Menčetić Manče Lamprović, 55

Menčetić (Menčetić) Mihajlo, Dubrovčanin, 49, 75

Mesojević Budis (Budiš) iz Večerića,

150—151

Mihajlo Sveti, crkva u Stonu, 44

Mihajlo veliki dukljanski knez, 60

Mijušković Jovanka, historičar, 56

Miklošić Fr., pisac, 42, 52, 85, 98, 102,

181, 184

Mikšin Aufrasinović, 72

Mikulčić knez Juraj, 16

Milanović Vukašin iz Prače, 88—89

Milaš Nikodim, teolog i historičar, 62

Milatrović knez Tvrtko, 183

Mileševski mitropolit, 111

Milgost, kmet, 21

Milišić Rusan, ramski trgovac, 102

Milivojević Marin, trgovac, 83

Milosti Predojeva iz Huma, robinja, 44

Milošević Viganj, 118

Milten, župan, 46

Miltenich (Miltenović) Drasec (Dražoje) iz

Bosne, 55

Miltenović župan i kaznac Sanko, 68, 109,

150, 161

Miljević Dabiživ, 156

Mirče (miropomazanik), 111

Mirko (Emerik), ugarski kralj, 19

Mirković Batić, bosanski knez, 80

Miroslav, veliki humski knez, 76, 85, 96,

103, 133

Mišljen, starac, 82, 173

Mišljenović knez Juraj, 183

Mlečanin kralj Andrija, 31

Mrdeša, knez, 17

Mrkojević, 162

Mrkoje, knez, 157—158

Muncimir, knez Hrvata, 17, 129—131

Murat II, sultan, 180—181

Nadinčić Brajan, 68

Nahoević župan Vukoslav, 162, 164

Nale Tadija Marinov, 57

Nartičić knez Vlkac (Vukac), 169

Nebulhe (Nebus), pleme, 16

Nedeljković Branislav, 19

Nedžar Ibrahim, džamija u Sarajevu, 72

Nelipčić knez Konstantin, 44, 47, 55

Nelipčić knez Ivan, 101—102

Nelipić Jelena, 154

Nemanja veliki župan, 43, 60, 76

Nemanjić knez Rastko, 85, 96

Nemanjić kralj i car Uroš, 110—111

Nemanjići, 30, 43, 45

Nikević (Ničević) Hranila, 135

Nikola III, papa, 103

Nikola IV, papa, 31

Nikola, župan, 148

Nikola Sveti, crkva, 78—79, 81—82

Nikolić knez Grgur, 43, 174—175

Ninoslav, bosanski ban, 136

Novak, župan, 158

Novaković Ivan, trgovac, 70, 75

Novaković Ninoslav, 155

Novaković Radojica iz Rime, 102

Novaković Relja, 49

Obradović Gojsav iz Trebočica (Podrinje),

140—141

Obradović Vladislav, 155, 157, 158

Obrinović knez Vlatko, 157—158

Ohmulević Draže, židar, 186

Orbini Mavro, historičar, 14, 30, 45, 46,

56, 76, 79, 82, 111, 114

Orlančić Maroje, 37

Orlović-Petrinović (Petrina) Gojsav,

187—188

Oserijati, pleme, 14

Osmanlije, 42, 49, 53, 56, 62, 69—71, 82,

88, 117, 123

Osmanski vrhbosanski i drinski kadija, 72

Ostoja, bosanski kralj, 12, 17, 33, 36, 38,

47, 50, 51, 74, 79, 81—82, 114—115,

117—118, 172—173, 184

Ostoja iz Podvisokog u Bosni, trgovac,

79—80

Ostojić Ostoja (s glagoljskog natpisa),

16, 137

Ostojić Stjepan, bosanski kralj, 84

Ostojić kralj Stefan Tomaš, 120, 184

Ostrogorski G., historičar, 25

Oškopita Suliman iz Oškoplja kod Rogati-

ce, 53

Pač dr Karlo, 14

Pandžić P. Basilius, 78 (Mandičev zbor-

nik), 78

Pauler Julije, 97

Pauli de Paulo, 117

Pavaj, 168, 178

Pavaj, rizničar, 131

Pavle, bosanski knez, 80

Pavle de Arminis, 117

Pavlović knez Grgur, 153, 158

Pavlović vojvoda Petar, 178

Pavlović vojvoda Radosav, 47, 62, 84, 88,

177—178, 180—181

Pavlović (posljednji), 53, 54, 70, 88

Pavlović (Hrvatinić), 152

Petančić Feliks, putopisac, 72

Petar apostol, 24—25

Petar, katolički bosanski biskup, 30, 36, 108 (Dakovo)

Petar, splitski nadbiskup, 130

Petar Sveti, crkva u Đakovu, 60

Petar Sveti, crkva u Usori, 108

Petar, župan, 130

Petrović knez Juraj (Juraj), 183

Podgrađe Bortča-grada kod Mesica, 85

Pop Dukljanin, kroničar iz Bara, 25—27, 55, 57, 96, 100

Poparić Baro, 49, 112

Popović-Radenković Mirjana, historičar, 72

Porfirigenet car Konstantin, 17, 19, 21, 26—27, 42, 57, 59, 95

Porodaš, župan od Donjih kraja, 140—141

Poručen, župan iz Usore, 35, 161—162

Poznači (Poznančiči), 29

Poznanj, župan od Zagorja u Bosni, 29

Prilobilović Branko, 155

Prilobilović Ivan, župan, 50

Pribiša (Pribiša), trebinjski župan, 60

Pribina, 15

Pribinić knez Radosav, 169

Pribinović Brajan, župan, 158

Pribisalić Poručen, 36, 152—153

Pribisav, dijak, 140—141

Pribitih Petrov, župan, 131

Priboe, dijak, 41, 139

Pribojević Branko, 76

Pribojević-Okrugli Bogavec, trgovac, 99

Pribojević Ostoja, knez Rame, 101, 138—141

Prijeza Stjepan, bosanski ban, 29, 85, 106—108

Prikodović Radosav iz Zagorja u Bosni, 55

Prikulić (možda Prekulić), 169

Primović Vito Benedikt, 72

Prštna, mačvanski župan, 130

Prvad, župan konjušnik, 130

Pucić Medo, historičar, 121

Purča, vojvoda, 155, 157, 161—162

Purča iz Podrinja, čelnik i pristav, 158, 161

Purčić Poznanj, župan od Zagorja (Bosna), 29, 44, 55, 57, 138—141

Purčić Vlatko, 55

Purčić, pleme, 161

Purnišić knez Radosav, 185

Rački Franjo, 15, 17—18, 24, 27, 30, 35—36, 42—43, 49, 96, 99, 120

Radak, krstjanin, 174

Radić, kliški trgovac, 112

Radić, pisar, 74

Radin, dijak, 143

Radinović knez Pavle, 61, 74

Radinović knez Petar, 65, 70

Radinović-Pavlović vojvoda Radosav, 86

Radivoj, bosanski protukralj, 42

Radivojević-Jurjević-Vlatkovići (Bogav-
čići pleme), 17, 41, 81, 181—182

Radoević Jurša (Juršića), 155

Radogostić Mrdeša, 144

Radogostić Relja, 74

Radojić Nikola, historičar, 112

Radoje Bosnin (Radoe de Bosna), 22

Radoje, Kulinov dijak, 133

Radoje, veliki bosanski knez, 80

Radojević (Radojević), dvorski
ručnik, 167

Radojičić Sp. Đorđe, filolog i
historičar, 170

Radojina zemlja, 57

Radomil, dijak, 170

Radomir, dijak, 82, 146

Radonić Jovan, historičar, 18, 29, 31, 44, 55

Radonić Pribil, 56

Radosalić knez Priboje, 99

Radosav, did, 82

Radosav, gost, 79

Radosav, krstjanin, 52, 174, 189

Radosav, sin Petrića, zakupnik, 58

Radosava hiža, 146

Radoslav, 135

Radoslav, srpski kralj, 43

Radoslav, veliki gost, 82, 146

Radovanov Franjo, dubrovački
trgovac, 124

Radović Danilo, 144

Rajković Ivan iz Prače, trgovac, 89

Rakovac, rob, 30

Ramea kralj, 121

Ramović Meho, 98

Ranjina Nikifor, 44

Ratimir, knez, 25

Ratko, krstjanin, 174

Ratko, protovestijar kralja Tvrtka I, 111

Ratković Nikola iz Pilevija (M. Bosna), 124

Ratosav (Radosav), tepčija, 138—140

Resa, žena kneza i tepčije Batala
Šantića, 39

Resti (Rastić) Junije, kroničar, 27, 48, 62, 71, 110

Ridani, pleme, 62

Rimljani, 15, 20

Rimski sabor, 64

Robert kralj Karlo I, 21, 32, 40, 82—83, 101, 107

Roller Dragutin, historičar, 188

Romani, 14, 15, 98, 100

Rupčić fra Bonicije, historičar, 43

Rupčić knez Vuk, 183

Rusko, dubrovački pisar, 173

Ruvac Ilarion, historičar i kritičar, 30, 45, 109—110, 121

Ruzić Habac, 182

Samostan Svete Marije, 58

Samuel, car, 59, 60

Sandalj, vojvoda, 56

Sanko, dijak, 54

Sanko, kaznac, 162

Sanković (Miltenović) župan Bjeljak, 118

Sanković vojvoda Radić, 61, 118

Sankovići, knezovi iz Zaborana, 47, 56

Saraceni, 59

Sasin, 21

Sasinec, 100

Sava sveti, 113

Sax Carl, 15 Sebelija Isakov, osmanski
komandant u Bosni, 71

Sebislav (Sibislav), usorski knez, 30, 34, 106

Sebulović Tvrtko, dijak, 18

Seldžuci, 103

Selim-baša, bosanski kapetan, 123

Sergije, 133

Sergejevski Dimitrije, arheolog, 67

Sestra iz Usore, robinja, 35

Sigismund I, ugarski kralj, 12, 36, 37, 39,

69, 70, 80, 115, 117—118, 119—120, 121, 174—175

Simon Kalistus, 123

Sirac Naaman, 130

Skalić, brata Filip i Bartol, 22

Skarić Vladimir, 65, 86, 98

Skariotski Juda, 155, 157, 162, 183

Skočić Berislav, 143—144

Skok Petar, filolog, 97

Slaveni, 22, 23, 25, 43, 44, 97, 102

Slovenici, 22

Smičiklas T., 12, 16—18, 21—22, 29—32, 34—35, 39—41, 43, 45, 55, 97, 99, 100, 102—104, 106, 108, 110, 112, 136

Smole-Gavrilović Margita, 65

Smoljani, pleme, 16, 20

Solovjev Aleksandar, 30, 33, 39, 41, 43, 50, 52, 61, 80, 84, 87—88, 99, 115

Sorgočević (de Sorgo) Blaž, finansijer u
Dubrovniku, 83

Sorkočević knez Vlaho, 173

Splitski sabor, 64

Srbi, 22—23, 25 (Sorabi), 26

Srbini, župan, 19

Srbini, 82

Srbijem kralj, 42

Stan, arhidakon, 166

Stanić vojvoda Tvrtko, 36, 52

Stefan, knez Bosne, 96, 111

Stefan, humski župan, 43

Stephanus, liber princeps et dominus Bos-
nae, 34

Stefan, ban Bosne, 102

Stevan, raški despot, 120

Stefan, srpski car, 45—46

Stefan ugarski sveti kralj, 24

Stevan Dragutin, srpski kralj, 31

Stefanik (Stefanik) Hrvatini, 149

Stipančić knez Hrvatini, 39—40, 107

Stipančić-Hrvatinić knez Grgur, 32—33, 101, 140

Stipančić-Hrvatinić knez Vukac, 17

Stipančić-Hrvatinić knez Vukoslav, 138—139

Stipančić-Hrvatinić, 31, 38—39, 50

Stipanić Pavko, 70

Sestra, bosanski ban, 144

Stjepan, knez Bosne, 27, 30, 104

Stjepan, bosanski kralj, 49
 Stjepan Budimirov, komornik, 130
 Stjepan (iz roda Hrvatinića), 39
 Stjepan herceg, drinski knez, 46, 62
 Stjepan kaločki, nadbiskup, 107
 Stjepan, ugarski kralj, 21, 109
 Stjepoje, kaznac, 35, 162
 Stojaja, robinja iz Ušore, 36
 Stojan, krstjanin, 174
 Stojanović Ljubomir, historičar, 17,
 30—31, 34, 37, 39, 41, 43, 47—52, 54,
 56, 62, 70, 71—72, 75, 80, 85, 103, 112,
 115, 119, 120—122, 132—134, 147, 163,
 165, 167, 174, 192
 Stojasava, udova Radića Kopijevića, 87
 Sudžani, plemo kod Bihaća, 12
 Suvopeci Ostoja, 185
 Sveti Juraj, crkva u Podbrežju kod
 Zenice, 26
 Sveti Mihajlo, crkva kod Stona, 44
 Sveti Petar, katedrala, 63, 64
 Sveti Sava (Zemlja), 114
 Sveti Stefan, 166
 Sveti Stefan, grad Novi na moru u
 Dračevici, 61
 Sveti Stefan, crkva u Vrucima na Vrelu
 Bosne, 65
 Svetoga Tome opatica u Biogradu na
 moru, 17
 Šabanović Hazim, 49, 54, 57, 71, 73—74,
 86, 123
 Santa Ratko, 152—153
 Sanić knez i tepažija (tepija) Batalo, 39,
 80, 169—170
 Sanić knez Ivanšić, 185, 194
 Sanjek fra Franjo, historičar, 104
 Šćitković Mrkoe, 152—153
 Šidak Jaroslav, 104
 Šišić Ferdo, historičar, 15, 16, 18—19, 27,
 38, 41, 43—44, 51, 60, 79, 86, 96—99,
 103, 118, 123
 Štitković Vuk, bosanski vojvoda,
 139—140
 Šubić Đuro, knez, 39
 Šubić Mladen, I, 30, 40, 55
 Šubić Mladen II, bosanski ban, 39—40,
 50, 55, 83

Šubić Pavao, ban Hrvata i dominus
 Bosne, 12, 31, 39, 107
 Šubići, 12, 51, 107—108
 Šurmin dr Đuro, historičar, 17, 41, 102
 Tadić Jorjo, historičar, 49, 51, 99, 112
 Tamarlić (Tumarić) Vlatko, pataren, 177
 Tasilo, bavorski vojvoda, 110
 Tatar, 17
 Tatari, 66, 107
 Templari, 106
 Teobald, papin poslanik, 104
 Teodora, žena vojvode Radosava
 Pavlovića, 54, 87
 Tepčić Vučina, 155, 157
 Tešak Jakov, bosanski poslanik, 85
 Thallöcz Ludwig (Ljudevit), 14—15, 29,
 30—33, 35, 38, 40, 45—46, 51, 55, 58,
 79, 83, 85, 101, 108—109, 115, 121,
 123, 136, 140, 143—144, 146 151, 154,
 156, 158, 161
 Theiner A(gustin), historičar, 25, 30, 47,
 66, 68, 106—108, 120, 122
 Thurocz Ivan, kroničar, 63, 117, 124, 136
 Tihčinović župan Jurje, 169
 Tihčinović vojvoda Vukić, 194
 Tihoradić Divoš iz Ušore, 33
 Tihoradić Vitan iz Ušore, 140—141, 149
 Tjehčin, knez, 35, 161—162
 Tkalčić Ivan, historičar, 18, 36, 106
 Tolstavić Prvonjeg, 144
 Toma, biskup i legat, 122
 Tomaš, bosanski kralj, 31, 47, 45, 52, 71,
 85, 122, 184—185
 Tomaš, logofet (pisar), 169
 Tomašević Stjepan, bosanski kralj, 37, 42,
 52, 120, 192—193, 195
 Tomislav, kaznac, 144
 Tomislav, knez Hrvata, 42
 Toma splitski arhidakon, 15, 24, 26—27,
 66, 77, 107
 Tot Nikola, 36
 Tračani, plemo, 14
 Trađenik Petar, dužd, 15
 Trogirani, 34, 99 (dovozila za izvoz
 bosanske robe)
 Trogirski knez, 108
 Trpković Veljan, historičar, 49

Tripirovčić, 17
 Trsteničani, 135
 Trubelka dr Čiro, 49, 104, 181
 Truncannus (Trunčan) olim sanensis
 comes, 28
 Tugina, župan štitonoša, 131
 Tuica župan Tvrdisav, 169
 Turci, 37, 53
 Tvrtko, bosanski ban i kralj, 17, 20,
 28—29, 30, 32, 35—37, 39, 41, 45, 46,
 49, 50—52, 60—61, 73, 75, 78, 83, 93,
 102—103, 108—114, 116—117,
 154—155, 158, 161, 163, 165, 169
 Tvrtko vojvoda, 158, 161—162
 Tvrtko Stipanov, vojvoda, 185
 Tvrtko II, bosanski kralj, 30, 35, 37,
 41—42, 47, 52, 70, 71, 84, 119—121
 Tvrtko Stefan, bosanski kralj, 164, 168
 Tvrtko usorski vojvoda, 35
 Ugarak, dijak, 73
 Ugarčić Bogčin, 73, 179
 Ugari (Mađari), 11, 27, 29, 34, 37, 57, 80,
 94, 97, 104, 105
 Ugrinić Vuk, 144
 Ugarie rex, 106
 Urban V, papa, 68, 110
 Uroš I, srpski kralj, 44
 Uroš II Milutin, srpski kralj, 28, 31
 Uroš, posljednji srpski car, 31—32, 60
 Ušorant, 34—36, 153
 Ušore knez, 34
 Valentin, 21
 Vara (Barbara), 186
 Vego Marko, 15—17, 27, 42—44, 46, 47,
 49—51, 53, 55—57, 60, 65, 70, 71,
 73—75, 85, 87, 89, 96, 97, 102, 105,
 109, 122, 129, 137, 156, 161, 170, 186
 Veljić (Velić) Nikola iz Pijevja
 (de Bosna), 124
 Venecijani, 40, 116, 119—120
 Venerio knez Nikola, trgovac, 45
 Vid Sveti, crkva, 188
 Vinaver Vuk, historičar, 29, 55—56,
 88, 161
 Visalau, 21
 Viša, 44
 Višević knez Mihajlo, 44, 59

Vivian iz Firence, 118
 Vladimirić, dvorski pristav, 194
 Vladislav knez Stipan, 185
 Vladislav knez Tvrtko, 185
 Vladislav Vukosav iz Ušore, 160—161
 Vladislav, knez, 122, 139, 140, 145—146,
 152, 154, 191
 Vladislav I, srpski kralj, 60
 Vlaho Sveti, 86 (grb)
 Vlasin-dan (svetkovina), 194
 Vlastimir, knez, 59
 Vlatko, bosanski knez, 103
 Vlatko usorski vojvoda, 169
 Vlatko, herceg od Svetoga Save
 (Zemlje), 54
 Vlatković vojvoda Ivanšić, 191, 194
 Vlatković Stipan, dvorski pristav, 185
 Vlatković knez Veličina (Vučina), 169
 Vlatković knez Vukić, 185
 Voevodić knez Voisav, 169
 Voithnić Mileta, 144
 Voje Ignacij, historičar, 56, 151
 Vojislav vojvoda Juraj, 181
 Vojislav Stefan, knez Duklje (Zete), 60
 Vojislava, banica, 104
 Vojko usorski vojvoda, 138—141
 Vojvodstvo Svetoga Save (Zemlja), 54
 Vratislav Toloe, 144
 Vučić Kurjak (s nadgrobno natpisa), 122
 Vučina, tepčija, 161—162
 Vučko, starac, 82, 146
 Vučković Hrvatinić, 138—139
 Vučković Utjeih iz Zagorja, 29, 56
 Vučković knez Vuk od Neretve, 101, 141
 Vuk knez i nećak kralja Ostoje, 81, 84
 Vuk, knez, 36, 108, 154, 156, 158, 177
 Vuk (Vukić) knez, 109—110
 Vuk Milošević, knez, 37
 Vukan, zetski kralj, 76
 Vukasik (Vukašić) Miloš, 149
 Vukasović Alija iz Prače, 89
 Vukasović Milija iz Prače, 85
 Vukasović Ratko iz Prače, 89
 Vukčić Baran, 182
 Vukčić Hrvoje, bosanski knez, 37—38, 80
 Vukčić-Kosača vojvoda i herceg Stipan,
 47—48, 52—54, 56, 70, 114—116, 118,
 122, 185

Vukčić knez Vladislav, 194
 Vukčić knez Vuk, 39
 Vukčići-Hrvatinići, knezovi i vojvode, 33,
 37, 39, 41
 Vukičević V., pisac, 72
 Vukičević knez Vuk, 182
 Vukosav, dvorski činovnik, 140—141
 Vukoslav, knez, 139, 146
 Vukoslavić-Hrvatinić knezovi Grgur i
 Vlatko, 152, 154—155, 156—158
 Vukoslavić-Hrvatinić, knez Pavle,
 152—153, 161
 Vukoslavić-Hrvatinić, knez Vuk, 36
 Vuković vojvoda Vlatko, 167
 Waiz G., 21
 Wenzel M., pisac, 100
 Zadrami, 117
 Zbidrag, kliški župan, 131

Zečo (Zeko) Melech (Melec), 69
 Zemuničani, 144
 Zen Katarin, 73, 75, 88
 Zlatar Behija, 49
 Zlatonosovići usorski knezovi i vojvode
 33—34, 37, 59
 Zorinović knez Dragoš, 140—141
 Zorjenović Boleslav, 144
 Zorobabelovi sinovi Aristodij i Matej,
 26, 175
 Želimir (Željevek), livanjski župan, 17
 129—130
 Željčjed, župan peharnik, 130
 Željdrag, župan mačonoša, 131
 Željst, župan komornik, 130
 Žilić Nikole Stjepan, trgovac, 82
 Žitaji, predstojnik samostana, 131
 Žunbor, starac, 82, 146
 Žuvan, franjevački vikar, 182

SADRŽAJ

Strana

PRVI DIO

TERITORIJALNI RAZVITAK SREDNJOVEKOVNE BOSANSKE DRŽAVE	9
SREDNJOVEKOVNE OBLASTI BOSNE I HERCEGOVINE	11
POSTANAK IMENA BOSNA	13
GRANICE NAJSTARIJE OBLASTI BOSNE	26
BOSANSKE OBLASTI	33
USORA	33
DONJI KRAJI	38
HUMSKA ZEMLJA	42
ZAPADNE STRANE ILI ZAVRŠJE	50
PODRINJE	51
ZAGORJE	55
SOLI	57
TRAVUNIJA	59
KONAVLI	60
VRHBOSNA (BOSNA)	63
GLAVNA NASELJA U ŽUPI VRHBOSNI U GORNJOJ BOSNI	73
VISOKO (BOSNA) — MJESTO — ŽUPA	75
SUTJESKA (KRALJEVA) — MJESTO — ŽUPA	83
ŽUPA BORAČ	85

DRUGI DIO

BORBE ZA SAMOSTALNOST SREDNJOVEKOVNE BOSANSKE DRŽAVE	
DRŽAVA—TERITORIJ	93
POSTANAK IMENA BOSNA I UPOTREBA NASLOVA "KRALJ RAME ILI BOSNE"	94
RAZLIKOVANJE POJMA ŽUPE RAMA OD POJMA DRŽAVE — ZEMLJE RAMA	100
DIPLOMATIKA O RAZVITKU BOSANSKE DRŽAVE	102
BOSNA KAO HISTORIJSKA JEDINICA — ZEMLJA — DRŽAVA	104
BOSNA POSTAJE KRALJEVINA	110
MEDUNARODNO PRIZNANJE BOSANSKE KRALJEVINE POSLJE 1377. GODINE	116

XXIV Natpis bosanskog tepčije Batala Šantića iz Gornjeg Turbeta iz vremena poslije 1400. godine	170
XXV Grad Doboj	171
XXVI Tri pisma o bosanskim krstjanima i vojvodi Pavlu Klešiću iz 1404. godine	172
XXVII Pismo Dubrovčana vojvodi Sandalju Hrančiću 1407. godine	174
XXVIII Kopija izvještaja dubrovačkog poslanika iz Sutjeske od 29. augusta 1415. godine	176
XXIX Vojvoda Radosav Pavlović potvrđuje Dubrovčanima Sandaljevo davanje Konavala, i to pismom od 24. aprila 1421. godine	177
XXX Čiriliški natpis Bogtina Ugarčića, sina kneza Stipana iz Kotorca urezan u prvoj polovini 15. vijeka	179
XXXI Sultan Murat II šalje u Dubrovnik svoga poslanika Alibeg radi nekih posjeda u Trebinju i okolini 9. juna 1431. godine	180
XXXII Povelja vojvode Jurja Vojsalića iz Kreleva izdata u korist braće Radivojevića 12. augusta 1434. godine	181
XXXIII Povelja bosanskog kralja Tomasa braći Dragišićima — Hrvatinićima izdata u Vranduku 22. augusta 1446. godine	184
XXXIII-a Natpis velikog sudije Gradele (Gradišće) iz doba Kulina bana 1193—1204. godine	186
XXXIV — XXXIV-a Testament Gostislava Orlovića iz Narente (Drijeva na Neretvi) 21. februara 1444. godine; testament Radojka Dobrovojevića iz Narente (Drijeva na Neretvi) 18. maja 1444. godine	187
XXXV Obrednik krstjanina Radosava iz 1443—1461. godine	189
XXXVI Dubrovački zapis o Mostaru i nekim drugim humskim gradovima od 3. jula 1452. godine	190
XXXVII Povelja kralja Stjepana Tomaševića izdata Dubrovčanima u Jajcu 23. novembra 1461. godine	192
Geografska imena	197

DOKUMENTI

Sadržaj — Table:

	Strana
I Glagoljski natpis iz Kijevaca kod Bosanske Graditke iz 10—11. vijeka	129
II Povelja hrvatskog kneza Muncimira (Mutimira) iz 892. godine	129
III Povelja bosanskog bana Kulina od 29. augusta 1189. g.	132
IV Potpis velikog humskog kneza Miroslava u ugovoru s Dubrovčanima 17. juna 1190. godine	133
V Općina Popovo ugovara s Dubrovnikom o stanku (sastanku) radi neke krađe u 13. vijeku	134
VI Konac latinske darovnice Bele IV bosanskoj biskupiji 1244. godine	135
VII Ostaci ranosrednjovjekovne crkve Svetog Đurđa (Jurja) u selu Kolunčićima kod Bosanskog Petrovca	137
VIII Povelja bosanskog bana Stjepana II Kotromanića knezu Vukoslavu Hrvatiniću iz Kijevca na Sani 1322—1324. g.	138
IX Povelja bosanskog bana Stjepana II Kotromanića poslije 1324. godine izdata u korist kneza Grgura Stipančića — Hrvatinića	140
X Povelja bosanske banice iz Ribića na Sani izdata poslije 1329. g. u korist kneza Vuka Hrvatinčića	142
XI Povelja feudalca Berislava Skočića iz Donjih kraja izdata 1323. godine Beroju Dobrkoviću i braći mu	143
XII Povelja bosanskog bana Stjepana II Kotromanića izdata u Motri kod Visokog u korist ključkog kneza Vukoslava Hrvatinića 1332. godine	145
XIII Dio ugovora bosanskog bana Stjepana II Kotromanića s Dubrovnikom pisano 15. februara 1333. godine	147
XIV Budis Mesojević iz Večerića spominje se 19. augusta 1347. godine	150
XV Povelja bosanskog bana Stjepana II Kotromanića izdata knezu Vuku Hrvatiniću — Vukoslaviću 1351. godine	151
XVI Povelja bosanskog bana Tvrtka izdata na Suhoj na Prozračici, u današnjem Služnju kod Čitlika, u župi Brotinju, 1353/4. godine	154
XVII Bosanski ban Tvrtko s majkom Jelenom i bratom knezom Vukom saziva bosanski sabor u Milima kod Visokog 1354. g.	156
XVIII Povelja bosanskog bana Tvrtka iz 1357. godine izdata knezu Vlatku Vukoslaviću	158
XIX Radosav Radovanova iz Kučeva (Kalinovika) svjedoči 1367. godine da je sluškinja Zore Boklića iz Dubrovnika	160
XX Povelja bosanskog bana Tvrtka izdata 1367. godine u korist kneza Pavla Hrvatinića — Vukoslavića	161
XXI Prvi dio povelje kralja Tvrtka I od 17. juna 1378. g.	163
XXII Povelja kralja Tvrtka I od 2. decembra 1382. godine izdata u dvorcu Bišću kod Blagaja na Buni	165
XXIII Povelja kralja Dabiše Kotromanića Dubrovčanima napisana u Lučima u Donjim krajima 17. jula 1392. godine	166

Prof. Marko Vego
POSTANAK
SREDNJOVJEKOVNE
BOSANSKE DRŽAVE

Tehnički urednik
MURIZ REDŽOVIĆ

Tipizacija
IVICA ČAVAR

Izrada naslovnice strane
MUSTAFA IBRULJ

Lektor — Korektor:
DUBRAVKA ŽURŠĆ

Izdavač
SOUR "SVJETLOST", IZDAVAČKA RADNA ORGANIZACIJA
OOUR IZDAVAČKA DJELATNOST, SARAJEVO

Za izdavača
SEAD TRHULJ

Štampa
RO GRAFIČKA DJELATNOST, OOUR Štamparija Sarajevo

Za štampariju
STOJAN KLIKOVAC

Štampano u 1 000 primjeraka, 1982.

Djelo se objavljuje uz finansijsku pomoć
SIZ-a za nauku SR BiH